

ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՐԳԵԼՈՑ-ԹԱՆՁԱՐԱՆՆԵՐԻ ԵՎ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԻԶԱԿԱՅՐԻ ՊԱՐԴԱՆՈՒԹՅԱՆ ՃԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆ
ՊԵՏԱԿԱՆ ՈՋ ԱՌԵՎԱՐԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Միջազգային գիտաժողովի

ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՅԹՆԵՐ

THE HISTORICAL-CULTURAL HERITAGE OF THE ARMENIAN HIGHLAND

ABSTRACTS

of International Conference

ՀՀ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ, ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ, ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԵՎ ՍՊՈՐՏԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՐԳԵԼՈՑ-ԹԱՆԳԱՐԱՆՆԵՐԻ ԵՎ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԻՋՎԱՅՐԻ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆ
ՊԵՏԱԿԱՆ ՈՋ ՍՈՇՎՏՐԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆ

**«ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹՅԱՆ
ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ»**

Միջազգային գիտաժողովի հիմնադրույթները

Երևան - Տարոնիկ, 21 հոկտեմբերի 2022 թ.

**MINISTRY OF EDUCATION, SCIENCE, CULTURE AND SPORT OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
SERVICE FOR THE PROTECTION OF HISTORICAL ENVIRONMENT
AND CULTURAL MUSEUM RESERVATIONS
NON-COMMERCIAL STATE ORGANIZATION**

**“THE HISTORICAL-CULTURAL HERITAGE
OF THE ARMENIAN HIGHLAND”**

Abstracts of the International conference

Yerevan - Taronik, 21 of October 2022

ՀՏԴ 94(479.25):39(=19):069
ԳՄԴ 63.3(5Հ)+63.5(5Հ)+79
Հ 253

Կազմակերպության ղեկավար՝ Ա. Հովհաննիսյան

Գլխավոր խմբագիր՝ պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր Ա. ՓԻԼԻՊՈՍՅԱՆ

Խմբագրական խորհուրդ՝ Ա. Բոբոխյան, Բ. Յակուբյակ, Գ. Նարիմանյան, Զ. Ավետիսյան, Լ. Գևորգյան, Հ. Սիմոնյան, Ա. Ղազարյան, Ա. Երանոսյան

Գեղարվեստական ձևավորումը՝ Լ. Գևորգյանի

Հ 253 «Հայկական լեռնաշխարհի պատմամշակութային ժառանգությունը»
միջազգային գիտաժողովի հիմնադրույթների ժողովածու.- Եր.:
«Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական
միջավայրի պահպանության ծառայություն», 2022.- 184 էջ:

Ժողովածուն ընդգրկում է ԿԳՄՍ նախարարության «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի կողմից 2022թ. հոկտեմբերի 21-ին «Մեծամոր» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարանում անցկացված «Հայկական լեռնաշխարհի պատմամշակութային ժառանգությունը» խորագրով միջազգային գիտաժողովում ներկայացված զեկուցումների հիմնադրույթները, որոնք վերաբերում են պատմության, հնագիտության, ազգագրության, բանահյուսության, վիմագրության, ճարտարապետության, արվեստաբանության, թանգարանագիտության և այլ ոլորտներին:

ՀՏԴ 94(479.25):39(=19):069
ԳՄԴ 63.3(5Հ)+63.5(5Հ)+79

ISBN 978-9939-867-55-7

© «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ, 2022

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ CONTENT

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ARCHAEOLOGY -----	9
Մարիամ Ա., Սևանա լճի արևելյան ափը վաղ բրոնզի դարում Mariam A., Eastern coast of lake Sevan during the early bronze age -----	10
Գաբրիելյան Ա., Ջոջ-դար հնավայրի թիվ 30 դամբարանը Gabrielyan A., The burial № 30 of the site of Jodj-dar-----	14
Գյուլամիրյան Հ., Լիխտենբերգեր Ա., Մուրադյան Ս., Շրայբեր Թ., Չարդարյան Մ., Հայ-գերմանական «Արտաքսատա» հնագիտական ծրագրի 2018- 2022 թթ. պեղումների արդյունքների շուրջ Gyulamiryan H., Lichtenberger A., Muradyan S., Schreiber T., Zardaryan M., The armenian-german Artaxata project: results from the excavations 2018–2022-----	17
Թոխաթյան Կ., Հայաստանի հնագույն մշակույթի բազմաշերտ քարտեզ- շտեմարան Tokhatyan K., Multilayer map-cataloge of ancient armenian culture-----	20
Կարապետյան Ի., Գաբրիելյան Ա., Կարճաղբյուրի կարասային թաղումները Սևանի ավազանի անտիկ շրջանի թաղման ծեսի համատեքստում Karapetyan I., Gabrielyan A., The jar burials of Karchaghbyur in the context of the funeral rite of the Classical period in the Sevan basin-----	25
Մկրտչյան Լ., Ժայռակերտ աշտարակներ. նոր հուշարձաններ Հայաստանի մշակութային լանդշաֆտում Mkrтчhyan L., Rock towers: new monuments in the cultural landscape of Armenia---	28
Նալբանդյան Ա., Բարձրաքաջ վանական համալիրի 2021 թ. հնագիտական աշխատանքների արդյունքները Nalbandyan A., The results of the archaeological work of the Bardzrakash monastery in 2021-----	32
Շախմուրադյան Մ., Հայաստանի օդապարուկները Shakhmuradyan M., Desert Kites of Armenia-----	39

Սարիբեկյան Մ., Կենդանիների և մարդկանց պաշտամունքի հետքերը Հին Հայաստանում (ըստ վաղբրոնզեդարյան կավե արձանիկների)
Saribekyan M., Traces of animal and human cults in Ancient Armenia (by clay figures of the early bronze age)----- 42

Սաֆարյան Մ., Աղցքի դաջազարդ խեցեղենը
Safaryan M., Stamped pottery of Aghdzhk----- 45

Սիմոնյան Մ., Նոր ուսումնասիրություններ Դվին-Երանոս դամբարանադաշտում
Simonyan M., New studies in the cemetery of Dvin-Yeranos-----48

Վարդանյան Բ., Կուրարաքսյան Միջագետքի ուշբրոնզեդարյան կառքային համալիրը: Լծի վերականգման խնդիրների շուրջ»
Vardanyan B., The chariot complex of the Kura-Araxes interfluve. towards problems of yoke reconstruction-----51

Տեր-Մինասյան Լ., Եռաչափ մոդելավորումը որպես տարածական վերլուծության գործիք (Գեղարոտի № 3 և №4 դամբարանաթմբերի օրինակով)»
Ter-Minasyan L., Three-dimensional modeling as a tool of spatial analysis (on the example of burial mounds No. 3 and 4 of Gegharot)-----57

Փալանջյան Ռ., Ագարակի անտիկ ժամանակաշրջանի ժայռափոր հնձանային համալիրը որպես Հին Հայաստանի գինեգործությանն առնչվող կարևորագույն հուշարձան
Palanjan R., Classical period rock-cut wineries of Agarak as the most important monument associated with the winemaking of Ancient Armenia-----61

Փիլիպոսյան Ա., Յակուբյակ Բ., Մադալյան Մ., Չաքյան Ա., Երանյան Ն., Չաքյան Տ., Արամեատառ արձանագրությամբ սահմանաքար Լանջաղբյուրից (Սևանա լճի ավազան)
Piliposyan A., Jakubiak K., Badalyan M., Zaqyan A., Yeranyan N., Zaqyan T., Boundary stone with an aramaic inscription from Lanjaghbyur (lake Sevan basin)-----66

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԲԱՆԱՅՅՈՒՄՈՒԹՅՈՒՆ
ETHNOGRAPHY AND FOLKLORISTICS-----69

Ամիրխանյան Ա., Սեռատարիքային փոխակերպումներ հայոց հավաքչական մշակույթում (ավանդույթ և արդիականություն)
Amirkhanyan A., Gender and age transformations in the armenian gathering culture (tradition and modernity)-----70

Անանյան Ջ., Շուրջպար»-«յալի»-«գեովնդ»-«կլոր պար»
պարատեսակների դիտարկումն ազգագրական նյութերի համատեքստում
Ananyan H., Observation of round dances such as “shurdjpar”, “yalli”, “geovnd”,
“gyond” and “klor par” in the context of ethnographic materials-----73

Առաքելյան Ս., «Նոր աշխարհի» ստեղծման գործընթացը հայ վիպապատմական
բանահյուսության մեջ
Arakelyan S., “The process of creation of a “New world” in armenian historical-epic
folklore”-----76

Ավետիսյան Ա., Հուշարձանի տրանսֆորմացիան և սակրալ տարածքի
վերաօգտագործումը. Հրազդան քաղաքի Ստալինի արձանից մինչև արցախյան
հերոսամարտում զոհվածների հուշարձան
Avetisyan A., Transformation of the monument and reuse of the sacred territory from
the Stalin statue of the city of Hrazdan to the memorial dedicated to the soldiers who
died during the Artsakh war-----79

Երանոսյան Ա., Լուսանկարը՝ վավերագրություն, լուսանկարը՝ մշակութային
ժառանգություն. Սյունիքի պատմամշակութային ժառանգությունը Գուրոսի
լուսանկարներում
Yeranosyan A., A Photograph as a Document, A Photograph as a Cultural Heritage:
The Historical and Cultural Heritage of Syunik in the Photos of Guros-----82

Կիրակոսյան Ա., Հացի հանրային ընկալումները խորհրդային և հետխորհրդային
Հայաստանում
Kirakosyan A., Public perceptions of bread in Soviet and Post-Soviet Armenia-----85

Հայրապետյան Թ., Ստի և ճշմարտության առասպելային հայոց բանավոր
ավանդության մեջ
Hayrapetyan T., The mythologeme of the truth and lies in armenian oral tradition-----88

Մելիքյան Գ., Թագուհու և գեղջկուհու կերպարները հայ ժողովրդական
հեքիաթներում և դրանց թարգմանություններում
Melikyan G., Female images of queens and peasant women in armenian folk tales
and in their translations-----91

Մկրտչյան Ս., Կիրովականցիների կրոնական վարքագծի սոցիալ - մշակութային
առանձնահատկությունները խորհրդային շրջանում
Mkrtychyan S., Socio-cultural features of the religious behavior of the inhabitants of
Kirovakan in the soviet period-----94

Շամամյան Ն., «Բերդ» պարի ակունքները (պատմագագրական ուսումնասիրության փորձ)	
Shamamyán N., The origins of “Berd” dance (experience of historical ethnographic study)	99
Պետրոսյան Մ., Ճակատային հուշագրությունը (օրագրությունը) որպես պատերազմի ուսումնասիրության աղբյուր Ղարաբաղյան առաջին պատերազմում (1991-1994 թթ.)»	
Petrosyan M., Frontline memoirs (diaries) as a source of military research in the first Karabakh war (1991-1994)”	102
Պողոսյան Ս., Անհատի պաշտամունքի դրսևորումները խորհրդահայ դեկորատիվ կիրառական արվեստի առանձին ճյուղերում	
Poghosyan S., Manifestations of the cult of personality in certain branches of decorative and applied art	105
ԱՐՎԵՍԵ ԵՎ ՎԻՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ	
ART AND EPIGRAPHICS	108
Ադամյան Ս., Ծաղկունքի վիմագրական ժառանգությունը	
Adamyán S., The epigraphical heritage of Tsakhkuny summary	109
Ալեքսանյան Լ., Միջնադարյան խաչքարային հորինվածքների դերը ժամանակակից խաչքարագործության մեջ	
Aleksanyan L., The role of the ornaments of medieval khachkars (cross-stones) in modern khachkar creating	112
Կարապետյան Լ., Արտազի Սբ. Ստեփանոս Նախավկա եկեղեցու «Ծաղկով ավետում» պատկերաքանդակը	
Karapetyan L., “Flower of the annunciation” sculpture of St. Stepanos Nakhavka church of Artaz	115
Ղազարյան Ա., Ավանի տաճարի նվիրատվական արձանագրությունները	
Ghazaryan A., The lapidary inscriptions of donative contents of the Avan cathedral	117
Ղազարյան Գ., Գարեգին Նժդեհի օգնությունը Նիկողայոս Մառի Անիի հնագիտական արշավախմբին (1918 թ.)	
Ghazaryan G., Garegin Nzhdeh’s assistance to Nikolay Marr’s archaeological expedition at Ani (1918)	120

Մարգարյան Ա., Չին-հայկական մշակութային հարաբերությունները. չինական ճենապակու և տեքստիլի հայկական հովանավորության լույսի ներքո»
Margaryan A., Sino-armenian cultural relations through the lens of the Armenian patronage of Chinese porcelain and textile-----123

Միրզոյան Է., Ուշանի «Հայ ազատամարտիկներ» հուշապուրակի նշանակությունը Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածների և նրանց ժառանգների համար
Mirzoyan E., Significance of the memorial complex “Armenian freedom fighters” for the armenian survivors of the Armenian Genocide and their descendants-----126

Չաքարյան Լ., Ադրբեջանական կեղծարարությունը Դադիվանքի պատկանելության խնդրի շուրջ
Zaqaryan L., Azerbaijani falsification regarding the issue of Dadivank’s affiliation”-----129

Քերթմենջյան Դ., Ժամանակակից ճարտարապետության պարբերացման չափորոշիչները
Kertmenjian D., Periodization parameters of contemporary architecture-----133

ԹԱՆԳԱՐԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ
MUSEUM STUDIES-----138

Ավետիսյան Մ., Եկեղեցական սպասքի թանգարանային ցուցադրությունները
Avetisyan M., Museum exhibitions of church utensils-----139

Գրիգորյան Ա., Թանգարանային մանկավարժությունը որպես թանգարանային կրթական ծրագրերի իրականացումն ապահովող գիտական դիսցիպլին
Grigoryan A., Museum pedagogy as a scientific discipline that ensures the implementation of museum educational programs-----142

Գրիգորյան Մ., Հայ տպագիր ժառանգության պահպանման խնդիրները սփյուռքում
Grigoryan M., Problems of preservation of armenian printed heritage in the diaspora-----145

Գևորգյան Լ., Թանգարանային ֆոտո սկզբնաղբյուրների որոշարկմանն առնչվող որոշ հարցերի շուրջ
Gevorgyan L., Issues concerning the attribution of museum photo sources-----151

Մնացականյան Լ., XIX դ. վերջի - XX դ. 20-ական թթ. լուսանկարչատները և հայ լուսանկարիչները (ըստ ՀԱԹ-ի «Փ» հավաքածուի նյութերի)
Mnacakanyan L., Armenian photographers and photo workshops of the late 19th and

20's of the 20th centuries (according to the materials of the “F” collection of the Armenian ethnographic museum)-----155

Սահակյան Փ.,– «Ճանապարհ դեպի տաճար. ճարտարապետական բեկորների նույնականացման և հաշվառման աշխատանքները Չվարթնոցում»

Sahakyan P., The way to the temple: identification and registration of architectural fragments in Zvartnots-----159

Սիմոնյան Հ., Մարդաբանական նյութերի պահպանության և թանգարայնացման առանձնահատկությունները

Simonyan H., The peculiarities of preservation and Museification of anthropological materials-----164

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

HISTORY-----167

Գրիգորյան Մ., Ազնվական կանայք և քաղաքային միջավայրը միջնադարյան Հայաստանում (IX-XI դդ.)

Grigoryan M., Noblewomen and town environment in IX-XI centuries-----168

Նազարյան Լ., Պայքար «կուրապաղատ» տիտղոսի համար Տայքի ու Կղարջքի Բագրատունիների միջև»

Nazaryan L., Struggle for “curopalates” title between the Bagratunis of Tayk and Kgharjk”-----171

Վարդումյան Գ., Հայկյանների ռազմավարական գործունեությունը՝ պետականաշինության գրավական

Vardumyan G., The Haykids’ strategic activity – guarantee for state building-----175

Վիրաբյան Վ., ՀՀ արտաքին-քաղաքական ռազմավարությունը Անդրկովկասում 1920 թ. Մեծ Բրիտանիայի ռազմաքաղաքական առաքելության գործունեության համատեքստում

Virabyan V., The foreign political strategy of RA in the Transcaucasus in the context of the activities of the Great Britain’s political mission in 1920-----179

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ABBRIATION-----184

ՀԱՍԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ
АРХЕОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY

**ՍԵՎԱՆԱ ԼՃԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՓԸ ՎԱՂ ԲՐՈՆԳԻ ԴԱՐՈՒՄ
(Սեղմագիր)**

Քանալի բառեր՝ Սևանա լիճ, վաղ բրոնզի դար, Կուր-Արաքսյան մշակույթ, բնակատեղի

Սևանա լճի արևելյան առափնյակը հնագիտության տեսանկյունից բավականին վատ է ուսումնասիրված: Տարածաշրջանի նախապատմական հուշարձաններն առաջին անգամ կանոնավոր հետազոտությունների են ենթարկվել 1990-ական թվականներին հայ-իտալական հետախուզական արշավախմբի կողմից: Այս հետախուզական աշխատանքներ է իրականացրել հայ-գերմանական արշավախումբը: Վերջինս 2011 թ. սկսած կատարում է նաև կանոնավոր պեղումներ: Մինչ օրս արշավախումբը պեղել է թվով 4 բնակատեղի և 4 դամբարանադաշտ: Բնակավայրերից երեքում փաստագրվել են վաղ բրոնզի դարին վերաբերող իրողություններ:

Սորթ 2 հնավայրը գտնվում է Վարդենիս համայնքի համանուն գյուղի արևելյան հատվածում՝ դեպի Սորթի ոսկու հանքերը տանող ճանապարհին: Այս բնական բլուրը բազմաշերտ բնակավայր է, որը որոշակի ընդհատումներով բնակեցված է եղել վաղ բրոնզից մինչև վաղ երկաթի դար: Վաղ բրոնզի դարը հուշարձանում ներկայացված է խաթարումներով՝ հետագ

ա բնակեցումների պատճառով: Այստեղ հնարավոր է եղել փաստագրել կավե հատակներ, ժայռափոր հորեր, սև փայլեցված, բայց անզարդ տիպական խեցեղեն, քարե, վանակատե, կայծքարից գործիքներ:

Նորաբակ 1 հնավայրը գտնվում է Վարդենիս համայնքի համանուն գյուղի հարավ-արևելյան մասում՝ Զարվաճառ տանող ճանապարհի վրա: Նորաբակի ստուգողական պեղումները ցույց են տվել, որ այն որոշ ընդհատումներով բնակեցված է եղել վաղ բրոնզի դարից մինչև զարգացած միջնադար: Այն ներկայացված է կավե ճարտարապետությամբ, իսկ խեցեղեն կազմն ամբողջությամբ կրկնում է Սորթ 2-ի հավաքածուն:

Արտանիշ 9-ը գտնվում է Շողակաթ համայնքի Արտանիշ և Շողակաթ (նախկինում Շորժա) գյուղերի միջև: Հուշարձանը հայտնի է դարձել 2015 թ. ՀՀ ԳԱՀ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Սորթի արշավախմբի կողմից իրականացրած հետախուզական աշխատանքների ընթացքում: Արտանիշ 9-ը բնակեցված է եղել միայն վաղ բրոնզի դարում: Բնակավայրին հատուկ են քարաշեն (կավածեփ) կլոր հատակազծով կացարանները, տիպական կավակերտ օջախները, խեցեղենը, քարե, վանակատե, ոսկրե և կայծքարից գործիքները:

Սորք 2 և Արտանիշ 9 հնավայրերից առկա ռադիոածխածնային անալիզները վերաբերում են Բ.ա. XXIX-XXVI դդ.: Հնակենսաբանական տվյալները և աշխատանքային գործիքների կազմը փաստում են, որ տեղի համայնքները զբաղվել են երկրագործությամբ, անասնապահությամբ, որսորդությամբ, գուցե և մետաղագործությամբ: Ուշագրավ է խեցեղեն կազմը, որը փաստացիորեն եզակի է տարածաշրջանի համար: Հետագա ուսումնասիրությունները կարող են լրացնել վաղ բրոնզի դարի Կուր-Արաքսյան մշակույթի վերաբերյալ մեր ունեցած տվյալները:

АМИРЯН МАРИАМ

ИАЭ НАН РА,

Магистр, amiryanm@gmail.com

ВОСТОЧНОЕ ПОБЕРЕЖЬЕ ОЗЕРА СЕВАН В ЭПОХУ РАННЕЙ БРОНЗЫ (Резюме)

***Ключевые слова:** Озеро Севан, ранний бронзовый век, куро-аракская культура, поселение*

Восточное побережье озера Севан мало изучено с точки зрения археологии. Доисторические памятники региона систематически исследовались в 1990-х годах армяно-итальянской и затем армяно-немецкой разведочными экспедициями. Последний с 2011 года проводит регулярные раскопки. На сегодняшний день экспедицией раскопано в общей сложности 4 поселения и 4 могильника. В трех поселениях задокументирована куро-аракская культура раннего бронзового века.

Сотк 2 расположен в восточной части одноименного села общины Варденис, на дороге, ведущей к золотым приискам Сотка. Этот естественный холм представляет собой многослойное поселение, заселенное с перерывами от эпохи ранней бронзы до раннего железного века. В памятнике эпоха ранней бронзы представлена с нарушениями, связанные с последующими заселениями. Здесь документированы глинобитные полы, наскальные ямы, чернолощеная типичная керамика, каменные, обсидиновые, кремневые орудия.

Норабак 1 расположен в юго-восточной части одноименного села общины Варденис, на дороге в Карвачар. Норабак 1 - многослойное поселение, которое было заселено с перерывами с раннего бронзового века до раннего железного века и в средневековье. Куро-аракская культура представлена глиняной архитектурой, а керамика полностью повторяет

коллекцию Сотка 2.

Артаниш 9 расположен между селами Артаниш и Шогакат (раннее Шоржа) общины Шогакат. Памятник стал известен в 2015 году во время разведочных работ, проводимых Сотской экспедицией Института археологии и этнографии НАН РА. Артаниш 9 был заселен только в раннем бронзовом веке. Для поселения характерны каменные (глинобитные) жилища круглой формы, типичные глиняные очаги, керамика, каменные, обсидиановые, костяные и кремневые орудия труда.

По радиоуглеродным анализам Сотк 2 и Артаниш 9 датируются XX-IX-XXVI вв. до н.э. Археобиологические данные и состав орудий труда свидетельствуют о том, что местные общины занимались земледелием, скотоводством, охотой и, возможно, металлообработкой. Особенно примечательна керамика. Дальнейшие исследования существенно дополнят наши знания о куро-аракской культуре раннего бронзового века.

AMIRYAN MARIAM

IAE NAS RA,

Master, amiryanm@gmail.com

EASTERN COAST OF LAKE SEVAN DURING THE EARLY BRONZE AGE (Summary)

Keywords: *Lake Sevan, Early Bronze Age, Kura-Araxes culture, settlement*

The eastern coast of Lake Sevan is poorly studied from the archaeological point of view. The prehistoric sites of the region were first subjected to regular research in the 1990s by an Armenian-Italian survey expedition. Then the Armenian-German expedition surveyed the region. The latter has also been carrying out regular excavations since 2011. Up to nowadays the expedition has excavated 4 settlements and 4 necropolises. Early Bronze Age has been documented in three of the settlements.

Sotk 2 is located in the eastern part of the homonym village in Vardenis community, on the road leading to the gold mines of Sotk. This natural mound is a multi-layered settlement that was intermittently inhabited from Early Bronze Age to the Early Iron Age. Early Bronze Age is represented with disturbances due to subsequent settles. Here were fixed clay floors, rock-pits, black polished but typical pottery without any ornamentation, stone, obsidian and flint tools.

Norabak 1 is located in the south-eastern part of the homonymous village

in Vardenis community, on the road to Karvachar. Test excavations of Norabak have shown that it was intermittently inhabited since EBA until the High Middle Ages. EBA is represented by clay architecture, the pottery assemblage completely repeats the collection of Sotk 2.

Artanish 9 is located between Artanish and Shoghakat (formerly Shorzha) villages of Shoghakat community. The site became known in 2015 during survey carried out by the Sotk expedition of the Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA. Artanish 9 was inhabited only during the EBA. The settlement is characterized by round-plan stone-built dwellings, typical clay hearths, pottery, stone, obsidian, bone and flint tools.

The radiocarbon analyzes from Sotk 2 and Artanish 9 date back to the 29-26th centuries BC. The archaeological data and the composition of tools prove that the local communities were engaged in agriculture, pastoral farming, hunting, and perhaps metalworking. The pottery assemblage is especially remarkable, which is unique for the region. Further studies may essentially complement our knowledge of the Early Bronze Age Kura-Araxes culture.

**ՋՈՋ-ԴԱՐ ՀՆԱՎԱՅՐԻ ԹԻՎ 30 ԴԱՄԲԱՐԱՆԸ
(Սեղմագիր)**

Բանալի բառեր՝ Եղեգնածոր, Ջոջ-դար հնավայր, քարարկղային դամբարան, անտիկ շրջան, գլխատիկա, ապակե գեմմա, Լեդա, Մերկուրի:

Եղեգնածորի արևելյան ծայրամասում, դեպի Վայք գնացող ճանապարհի ձախ կողմում է գտնվում Ջոջ-դար կոչվող բլուրը, որտեղ 1983-1985 թթ. Երևանի հիմնադրման պատմության «Էրեբունի» թանգարանի հնագիտական ջոկատը Վահան Հովհաննիսյանի ղեկավարությամբ պեղել է 30 քարարկղային դամբարան: Դրանք բնահողի վրա կառուցված վերգետնյա դամբարաններ են՝ հյուսիսից-հարավ ուղղությամբ քիչ շեղումով, ունեն ուղղահայաց դրված սալաքարերից կամ խոշոր գետաքարերից միաշար, հազվադեպ երկշար կամ եռաշար պատեր: Նյութի հետազոտությունը պեղող հնագետին թույլ է տվել պեղած դամբարանները, բացառությամբ թիվ 30-ի, նախապես թվագրել մ.թ.ա. X-VIII դարերով:

Թիվ 30 դամբարանը բացվել է ձգված բլրի կենտրոնական մասում: Կոնստրուկտիվ առումով այն որևէ կերպ չի տարբերվել մնացած 29 դամբարաններից, սակայն գույքը՝ խեցանոթներ, աշխատանքային երկաթե գործիք, տարատեսակ զարդեր, կնքամատանիներ, ապակե սրվակներ, բնորոշ է մ.թ. II-III դարերին: Վերոնշյալ իրերի մեջ հատկապես առանձնանում են Լեդայի և Մերկուրիի պատկերներով ապակե երկու գեմմաները, որոնք առաջին անգամ են հանդիպում Հայաստանից հայտնաբերված տվյալ ժամանակաշրջանով թվագրվող գլխատիկայի նմուշների մեջ:

Այս դամբարանի լիցքի վերին շերտում վավերացվել են մ.թ.ա. I հազ. սկզբով թվագրվող խեցեղենի բեկորներ: Ամենայն հավանականությամբ ավելի վաղ շրջանի դամբարանում ուշ անտիկ շրջանում իրականացրել են կրկնակի թաղում, նախապես հեռացնելով նախորդ թաղման գույքը:

ПОГРЕБЕНИЕ № 30 ПАМЯТНИКА ДЖОДЖ-ДАР

(Резюме)

Ключевые слова: *Ехегнадзор, памятник Джодж-дар, эпоха поздней античности, каменный ящик, глиптика, стеклянная гемма, Леда, Меркурий.*

На восточной окраине города Ехегнадзора, по левую сторону от дороги, ведущей в город Вайк, находится холм Джодж-дар, где в 1983-1985 гг. археологической экспедицией Музея истории основания Еревана «Эребуни» под руководством Ваана Ованнисяна было раскопано 30 каменных ящиков. Эти наземные погребения, сооруженные на естественном грунте с небольшим отклонением от направления север-юг, имеют однорядные, реже двухрядные или трехрядные стены из вертикально стоящих плит или крупного булыжника. Изучение материала позволило ученому ориентировочно датировать все раскопанные погребения, за исключением № 30, X-VIII веками до н.э. Погребение № 30 раскопано в центральной части вытянутого холма. Конструктивно оно ничем не отличалось от остальных 29 погребений, но сопутствующий материал – керамические сосуды, рабочий железный инструмент, различные украшения, перстни-печати, стеклянные флаконы - характерен для II-III вв. н. э. Среди вышеперечисленных предметов обнаружены две стеклянные геммы с изображениями Леды и Меркурия, которые среди глиптических находок, относящихся к данному периоду, в Армении встречаются впервые.

В верхнем слое этого погребения зафиксированы фрагменты керамики начала I тыс. до н.э. Вероятнее всего, в позднеантичный период могилу более раннего периода использовали под повторное захоронение, предварительно удалив из нее весь инвентарь.

THE BURIAL № 30 OF THE SITE OF JODJ-DAR
(Summary)

Key words: *Yeghegnadzor, site of Jodj-dar, the Late Classical period, stone box, glyptic, glass intaglio, Leda, Mercury.*

On the eastern outskirts of Yeghegnadzor city, on the left side of the road leading to Vayk city, there is a hill called Jodj-Dar, where in 1983-1985 the archaeological expedition of the Museum of the History of the Foundation of Yerevan "Erebuni" led by Vahan Hovhannisyan excavated 30 stone boxes. These above-ground tombs, constructed on natural soil with a slight deviation from the north-south axis, have single-row, less often two-row or three-row walls made of vertically standing slabs or large cobbles. The study of the material allowed the researcher to tentatively date all the excavated burials, except tomb No. 30, to 10th-8th centuries BC. Burial No. 30 was excavated in the central part of an elongated hill.

Structurally, it absolutely did not differ from the other 29 burials, but the accompanying material - ceramic vessels, a working iron tool, different kinds of jewelry, seal rings, glass tear bottles - is typical for the 2nd-3rd cc. AD. Among the subjects mentioned above, two glass intaglios with images of Leda and Mercury were found. In Armenia, among glyptic finds of this period this kind of intaglios is documented for the first time.

In the upper layer of this burial fragments of pottery dated back to the 1st millennium BC were found. Most likely, in the Late Classical period, the old grave was reused for a new burial, having previously removed all the goods from it.

ԳՅՈՒԼԱՄԻՐՅԱՆ ՀԱՅԿ
ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ, մագիստրոս, gyulamiryan@gmail.com.
ԼԻԽՏԵՆԲԵՐԳԵՐ ԱԽԻՄ
ՄՀ ԿՀԶՀԻ (Գերմանիա), պրոֆեսոր-դոկտոր
ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ ՍՅՈՒԶԱՆՆԱ
Մագիստրոս
ՇՐԱՅԲԵՐ ԹՈՐԲԵՆ
ՄՀ ԿՀԶՀԻ (Գերմանիա), դոկտոր
ՉԱՐԴԱՐՅԱՆ ՄԿՐՏԻԶ
ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ, պ.գ.թ., mhzardar@gmail.com

**ՀԱՅ-ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ «ԱՐՏԱՔՍԱՏԱ» ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԾՐԱԳՐԻ
2018-2022 ԹԹ. ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ
(Սեղմագիր)**

Քանալի բառեր՝ Արտաշատ, Արտաքսատա, հին Հայաստան, հնագիտական հետազոտություն, պեղումներ, հեղինակական, հռոմեական:

Հայ-գերմանական «Արտաքսատա» ծրագիրը (ԱԳԱՓ) սկիզբ է առել 2018-ին և միտված է Արտաշեսյան և Արշակունյաց Հայաստանի Արտաշատ մայրաքաղաքի բազմակողմանի հետազոտմանը: Ծրագիրն իրականացվում է ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի և Մյունստերի համալսարանի Կլասիկ հնագիտության ինստիտուտի համատեղ ջանքերով: Հետազոտման հիմնական թիրախն Արտաշատի «Ստորին քաղաքն» է և մասնավորապես՝ նրա XIII բլուրն ու շրջակա դաշտավայրը: Անցած վեց պեղաշրջաններում գեոֆիզիկական ուսումնասիրության է ենթարկվել անտիկ քաղաքի հարթավայրային մասի ավելին քան 30 հա տարածքը և պեղվել է XIII բլրի ու հարակից դաշտամասի շուրջ 900 քմ հատվածը: Բլրի վրա բացահայտվել են Զ. ա. II դ-ի վերջին – Զ. հ. I-II դդ-ին վերաբերող երեք շինարարական հորիզոններ, իսկ դաշտում՝ Զ. հ. II դ-ի սկզբով թվագրող անավարտ հռոմեական ակվեդուկի հիմքեր և ուրարտական մեծածավալ կառույց, որը մասնակի պեղվել է 2021 թվականին: Ըստ C¹⁴-ի տվյալների՝ այս շենքը բնակեցվել է մ.թ.ա. 800 թ.-ից: Այս կառույցի գործառույթը և ավելի ճշգրիտ թվագրումը որոշելու համար պեղումները կշարունակվեն այստեղ, ինչպես նաև XIII բլրի արևմտյան մասում:

ГЮЛАМИРЯН АЙК

ИАЭ НАН РА, магистр, gyulamiryan@gmail.com

ЛИХТЕНБЕРГЕР АХИМ

ИКАХА МУ (Германия), профессор-доктор

МУРАДЯН СЮУЗАННА

Магистр

ШРАЙБЕР ТОРБЕН

ИКАХА МУ (Германия), доктор

ЗАРДАРЯН МКРТИЧ

ИАЭ НАН РА, к.и.н., mhzardar@gmail.com

**АРМЯНО-ГЕРМАНСКИЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ ПРОЕКТ
«АРТАКСАТА»: РЕЗУЛЬТАТЫ РАСКОПОК В 2018-2022гг.
(Резюме)**

Ключевые слова: *Арташат, Артаксата, древняя Армения, археологические исследования, раскопки, эллинистический, римский.*

Армяно-германский проект «Артаксата» (АГАП), задействованный в 2018 г., направлен на многовекторное изучение Арташата – столицы Арташесидской и Аршакидской Армении. Проект осуществляется совместными усилиями Института археологии и этнографии НАН РА и Института Классической археологии Мюнстерского университета. Исследования в основном ориентированы на изучение «Нижнего города» Арташата и, в частности, его XIII холма и сопредельной равнины. За прошедшее шестилетие была проведена детальная геофизическая разведка более чем 30 га равнинной территории города, а также раскопаны более 900 кв. м на XIII холме и прилегающей равнине. На холме выявлены три строительных горизонта, относящихся ко второй половине II в. до н. э. – I-II вв. н. э., а в поле – пилоны недостроенного римского акведука начала II в. н. э., крупномасштабное урартское сооружение было частично обнаружено в 2021 году. Согласно данным 14С, это здание использовалось примерно с 800 г. до н.э. Для определения функции и более точной датировки этого сооружения будут продолжены раскопки здесь, а также в западной части XIII холма.

GYULAMIRYAN HAYK

IAE NAS RA,

Master, gyulamiryan@gmail.com.

LICHTENBERGER ACHIM

IKACA UM, professor-doctor

MURADYAN SYUZANNA

Master

SCHREIBER TORBEN

IKACA UM, doctor

ZARDARYAN MKRTICH

IAE NAS RA, PhD, mhzardar@gmail.com

**THE ARMENIAN-GERMAN ARTAXATA PROJECT:
RESULTS FROM THE EXCAVATIONS 2018–2022
(Summary)**

Keywords: *Artashat, Artaxata, Ancient Armenia, Archaeological Prospection, Excavation, Urartu, Hellenistic, Roman.*

The Armenian-German Artaxata Project (AGAP) was launched in 2018 and focuses on the study of the capital of the Artaxiad and Arsacid Armenian kingdom. It is a collaboration between the Institute of Archaeology and Ethnography of the Armenian Academy of Sciences and the Institute for Classical Archaeology, University of Münster. The primary area of research is the Lower City of Artaxata. In particular Hill XIII, located at the transition of the Upper City to the Lower City, and the surrounding plain are under investigation. In six campaigns so far, an area of over 30 hectares has been geophysically prospected and extensive excavations followed on Hill XIII as well as to the north and south of it. Up to now, about 900 square meters of ancient structures have been uncovered and documented. In addition to the three-phase construction on Hill XIII, which dates from the 2nd century BC to the 1st century AD, and the remains of an unfinished Roman aqueduct from the early 2nd century AD, a large scaled Urartian Structure was partly uncovered in 2021. According to the C¹⁴ data this building was in use from the time around 800 BC. To determine the function and more precise dating of this structure, excavations will be continued here as well as on the western part of Hill XIII.

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԲԱԶՄԱՇԵՐՏ
ՔԱՐՏԵԶ-ՇՏԵՄԱՐԱՆ
(Սեղմագիր)**

Բանալի բառեր` Հայաստան, մշակույթ, քարտեզ, շտեմարան, հնագիտություն, ժայռապատկեր:

Պատմամշակութային սկզբնաղբյուրի հավաստիությունը, ուստի և՛ գիտական արժեքը կախված է ուսումնասիրման աստիճանից, ելակետից ու միջոցներից: Ժայռապատկերների նման բազմազանության ու քանակի դեպքում հարկ է կատարել համալիր դասակարգում: Այն ընդգրկում է դրանց տեղաբաշխումը և գոյության պայմանները, ժամանակը և զարգացման փուլերը, գործառույթը, հետազոտման ձևերը և աստիճանը: Արդյունքում ձևավորվող էլեկտրոնային շտեմարանը դառնում է տվյալների որոնման ու համեմատման հզոր միջոց: Հայաստանի ժայռարվեստի հետազոտման ընթացքում որոշակի է հինգ փուլ:

Առաջինը ժայռապատկերաբանական մտքի ծագման փուլն է (V-VII դդ., Մովսես Խորենացի, Անանիա Շիրակացի):

Երկրորդը հայտնաբերումների և նկարագրությունների փուլն է (1886 թ.–XX դ. I կես):

Երրորդը` գիտարշավային փուլում լույս ընծայվեց չորս մենագրություն, երկու հոդված, մեկ գիրք-ալբոմ, որոնցում արդեն գերակշիռ է պատմա-համեմատական մոտեցումը (1965-1985 թթ.): Ընդհանուր թվով հրատարակվեց մոտ 2200 արտանկար և դրանք հաստատող 42 լուսանկար:

Ընթացքում է **չորրորդ** փուլը՝ էլեկտրոնային շտեմարանի ձևավորումը: Սրան արվող ցանկացած հարցում՝ կոթողների և բնութագրերի որոնում, դրանց հաշվում, համեմատում, խմբավորում և այլն, տրամադրվում է աղյուսակի, դիագրամի, գրաֆիկի և քարտեզի տեսքով, նաև՝ ժամանակային որևէ միջակայքում: Լուսանկարահանման, տեղորոշման և չափագրման միջոցով արդեն ձևավորված է Լեռնաշխարհի և շրջակայքի մոտ 4000 ժայռապատկեր ու հարակից հնագիտական հնավայր նշող բազմաշերտ քարտեզ-շտեմարան:

Հինգերորդ փուլը ժայռանկարների *in situ* բաշխման թվանշային մոդելավորումն է՝ միջավայրում եռաչափ ներկայացումը: Դա հնարավորություն կընձեռի հեռակա ուսումնասիրել ժայռապատկերը և պատկերախումբը՝ դիտել բոլոր կողմերից ու հեռավորությունից, կատարել

չափում ու հաշվում, գիտարշավի պլանավորում, վիրտուալ այցելություն և այլն: Հիմնական կողմնորոշիչներ՝ լեռ, գետ, լիճ, բնակավայր, պետական ու պատմական սահման պարունակող առաջնային, ընդհանուր թվանշային քարտեզահիմքի վրա տեղադրվում է ժայռապատկերների տեղը, լուսանկարը և բնութագրերը:

Քարտեզ-շտեմարանը, որն ստեղծվել է ժայռապատկերների և հնագիտական հուշարձանների համար, աստիճանաբար վերածվում է Հայաստանի հնագույն մշակույթի տվյալների շտեմարանի: Դրա յուրաքանչյուր թեմային շերտ որոշակի մշակութային ոլորտի և բնական միջավայրի քարտեզ է, հնարավորինս պարունակելով ենթաշերտեր: Օր., «Բնակավայրեր» (պետություն, Մեծ Հայքի աշխարհ, բնապատմական ու պատմազգագրական մարզ, ազգային կազմ...) «Երկրաբանական միավորներ» (լեռ, անձավ...), «Ջրային ցանց» (գետ, լիճ, աղբյուր...), «Հաղորդակցության ուղիներ» (լեռնանցք, կամուրջ...), «Կենսաբանական տարրեր» (անտառ, բույսի և կենդանու արեալ, մարդաբանական կյուր...), «Պատմամշակութային միավորներ» (բնակելի և պաշտամունքային կառույց, հնավայր, կրոնիկա, բնակեցված անձավ, ժայռապատկեր, վիշապաքար, խաչքար...):

Այսպիսի համալիր շտեմարանը կարող է ընդգրկել հայ մշակույթի հիմնական շերտերը, նպաստելով մեծ թվով բնագիտական ու պատմամշակութաբանական խնդիրների լուծմանը:

ТОХАТЯН КАРЕН

ИИст. НАН РА,

к.и.н. karen.tokhatyan@gmail.com

МНОГОСЛОЙНАЯ КАРТА-КАТАЛОГ ДРЕВНЕЙ КУЛЬТУРЫ АРМЕНИИ (Резюме)

Ключевые слова: *Армения, культура, карта, база данных, археология, петроглиф, наскальное изображение*

Достоверность культурно-исторических первоисточников и их научное значение зависит от степени изучения, предпосылок и средств. При таком многообразии и количестве петроглифов следует выполнить комплексную классификацию. Она охватывает их расположение и условия существования, время и фазы развития, функции, способы и уровень изучения. В результате, сформированный электронный каталог становится

мощным средством поиска и сравнения данных. В истории изучения наскального искусства Армении выделяются пять этапов.

Первый: этап возникновения петроглифологической мысли (Мовсес Хоренаци, Анания Ширакаци, V-VII вв.).

Второй: этап обнаружения и описания петроглифов (1886 г. – I пол. XX в.).

Третий: этап научных экспедиций, выхода в свет четырех академических монографий, двух статей и одной книги-альбома, в которых уже превалирует сравнительно-исторический подход (1965-1985 гг.). Было издано около 2200 срисованных петроглифов и 42 фотографий.

В процессе **четвертый** этап – создание электронного каталога. Любой запрос – поиск памятников и их параметров, подсчет, сравнение, сгруппированность и т.д., представляется в виде таблиц, диаграмм, графиков и карт, а также в требуемом временном промежутке. Посредством фотографирования, местоопределения и обмера, уже сформирована многослойная карта-каталог, содержащая около 4000 наскальных изображений и сопутствующего археологического материала по Армянскому нагорью и окрестностям.

Пятый: этап цифрового моделирования *in situ* распределения петроглифов – трехмерное представление в среде. Это даст возможность дистанционно изучить петроглифы и их скопления, т.е. рассмотреть с разных сторон и расстояний, выполнить измерения и подсчеты, планировать научную экспедицию, виртуальное посещение и т.п. На первичной, общей цифровой картографической основе, которая содержит только главные ориентиры (гора, река, озеро, поселение, государственная и историческая границы), ставятся координаты петроглифов, их фотографии и параметры. Карта-каталог, первоначально созданный для петроглифов и археологических памятников, постепенно превращается в многослойную базу данных древней культуры Армении. Каждый его тематический слой – это карта определенной сферы культуры и естественной среды, и по возможности со-держит подслои: напр. «Населенные пункты» (государства, провинции Великой Армении, природно-исторические и историко-этнографические области, национальный состав...) «Геологические единицы (гора, пещера...), «Водная сеть» (река, озеро, родник...), «Пути сообщения» (перевал, мост...), «Биологические элементы» (лес, дерево, ископаемые останки, ареалы растений и животных, антропологический материал...), «Культурно-исторические единицы» (жилые и культовые сооружения, древние поселения, кромлехи, обжитые пещеры, петроглифы, вишапы, хачкары...).

Такой комплексный каталог может вместить в себе основные слои

Армянской культуры, способствуя решению большого количества естественнонаучных и историко-культурологических задач.

TOKHATYAN KAREN

IH NAS RA,

PhD in history, karen.tokhatyan@gmail.com

**MULTILAYER MAP-CATALOGUE OF ANCIENT
ARMENIAN CULTURE
(Summary)**

Keywords: Armenia, culture, map, database, archaeology, petroglyph

The reliability of cultural and historical primary sources and their scientific significance depends on the degree of study, prerequisites and means. With such a variety and number of petroglyphs, a complex classification should be carried out. It covers their location and conditions of existence, time and phases of development, functions, methods and level of study. As a result, the generated electronic catalog becomes a powerful tool for searching and comparing data. There are five stages in the history of the study of rock art in Armenia.

First: the stage of the emergence of petroglyphological thought (Movses Khorenatsi, Anania Shirakatsi, V-VII Ce.).

Second: the stage of discovery and description of petroglyphs (1886-the first half of the 20th c).

Third: the stage of scientific expeditions, the publication of four academic monographs, two articles and one book-album, in which the comparative-historical approach already prevails (1965-1985). About 2200 copied petroglyphs and 42 photographs are published.

The **fourth** stage is in process – the creation of an electronic catalog. Any request – search for monuments and their parameters, counting, comparison, grouping, etc., is presented in the form of tables, diagrams, graphs and maps, as well as in the required time period. Through photography, location and measurement, a multilayer map-catalog has already been formed, containing about 4000 petroglyphs and related archaeological material of the Armenian Highlands and its environs.

Fifth: the stage of *in situ* digital modeling of the distribution of petroglyphs – a 3D representation in the environment. This will make possible to remotely

study petroglyphs and their groups, i.e. to view from different sides and distances, to perform measurements and calculations, to plan a scientific expedition, virtual visit, etc. On a primary, general digital cartographic base, which contains only the main landmarks (mountain, river, lake, settlement, state and historical border), the coordinates of petroglyphs, their photographs and parameters are set.

The map-catalog, originally created for petroglyphs and archaeological sites, is gradually turning into a multi-layered database of ancient Armenian culture. Each of its thematic layers is a map of a certain sphere of culture and natural environment, if possible – with sublayers: for example. “Settlements” (states, provinces of Greater Armenia, natural-historical and historical-ethnographic regions, national composition...) “Geological units” (mountain, cave...), “Water network” (river, lake, spring...), “Ways of communication” (pass, bridge...), “Biological elements” (forest, tree, fossil remains, areas of plants and animals, anthropological material...), “Cultural and historical units” (civil and cult buildings, ancient settlements, cromlechs, inhabited caves, petroglyphs, vishap-steles, khachkars...). Such a complex catalog may contain the main layers of Armenian culture, contributing to the solution of a large number of natural-science and historical-culturological problems.

ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ ԻՆՏԵՍՍԱ

ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ, պ.գ.թ

ԳԱՐԻԵԼՅԱՆ ԱՐՄԻՆԵ

ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ.

պ.գ.թ., arminegabriel.iae@gmail.com

**ԿԱՐՃԱՐՔՈՒՐԻ ԿԱՐԱՍԱՅԻՆ ԹԱՂՈՒՄՆԵՐԸ ՍԵՎԱՆԻ ԱՎԱԶԱՆԻ
ԱՆՏԻԿ ՇՐՋԱՆԻ ԹԱՂՄԱՆ ԾԵՍԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ**

(Սեղմագիր)

***Բանալի բառեր՝ Սևանի ավազան, Կարճաղբյուր, Կարասային
թաղումներ, ուշ անտիկ շրջան, շան թաղում:***

Կարճաղբյուրի Անտիկ դարաշրջանի բնակավայրը և դամբարանադաշտը գտնվում են Գեղարքունիքի մարզի Վարդենիսի շրջանի համանուն գյուղից 1,50 կմ արևելք: Դամբանադաշտը 1971–1972 թթ. հայտնաբերել և պեղել է պ.գ.թ. Հ. Մնացականյանը, 1975-1991 թթ. Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Հին Հայաստանի հնագիտության բաժնի արշավախումբը իրականացրել է բնակավայրի և դամբարանադաշտի պեղումները: Ուսումնասիրության առարկա թաղումները կատարված կարասների և կճուճների մեջ, հիմնականում բացվել են արդեն լքված բնակավայրի վերին՝ հելլենիստական մշակութային շերտի մեջ: Այդ թաղումներն ուղեկցող գույք չեն պարունակում, բայց անոթների ուղղահայաց և հորիզոնական դիրքերով, երկրի կողմերի նկատմամբ իրենց կողմնորոշմամբ, անոթի մեջ անհատի կծկված դիրքով, տեղավորելու համար անոթի վերին մասը հեռացնելուց հետո իր տեղը վերադարձնելու եղանակով և թաղման ծեսի մյուս գծերով թվագրվում են մ. թ. I-II դդ. և համահունչ են Սևանի ավազանի հայտնի հուշարձանների կարասային թաղումներին:

КАРАПЕТЯН ИНЕССА

ИАЭ НАН РА, к.и.н.

ГАБРИЕЛЯН АРМИНЕ

ИАЭ НАН РА,

к.и.н. arminegabriel.iae@gmail.com

**КУВШИННЫЕ ПОГРЕБЕНИЯ КАРЧАХПЮРА В КОНТЕКСТЕ
ПОГРЕБАЛЬНОГО ОБРЯДА ЭПОХИ АНТИЧНОСТИ В СЕВАНСКОМ
БАССЕЙНЕ
(Резюме)**

***Ключевые слова:** Севанский бассейн, Карчахбюр, кувшинные погребения, эпоха поздней античности, погребение собаки*

Карчахбюрское поселение и могильник античного времени расположены в 1,50 км к востоку от одноименного села Варденисского района области Гегаркуник. Могильник был обнаружен и раскопан к.и.н. О. Мнацаканяном в 1971-1972 гг., а в 1975-1991 гг. раскопки поселения и могильника производила экспедиция отдела археологии древней Армении Института археологии и этнографии АН АрмССР. Исследуемые погребения, совершенные в карасах и кувшинах, в основном были обнаружены в верхнем культурном слое уже заброшенного поселения, относящемуся к эллинистическому периоду. Эти погребения не содержат сопутствующего инвентаря, а вертикальное и горизонтальное положения сосудов, их ориентация относительно сторон света, способ возвращения верхней части сосуда на место после его удаления с целью размещения в сосуде индивида в скорченном положении, а также другие особенности погребального обряда датируются примерно I-II вв. н.э. и схожи с кувшинными погребениями известных памятников Севанского бассейна.

KARAPETYAN INESSA

IAE NAS RA, PhD

GABRIELYAN AARMINE

IAE NAS RA, PhD, arminegabriel.iae@gmail.com

**THE JAR BURIALS OF KARCHAGHBYUR IN THE CONTEXT OF THE FUNERAL RITE OF THE CLASSICAL PERIOD
IN THE SEVAN BASIN
(Summary)**

Key words: *Sevan basin, Karchaghbyur, jar burials, Late Classical period, dog burial.*

The settlement and the tomb field of Karchaghbyur are located 1.50 km east of the village of the same name in the Vardenis district of the region of Gegharkunik. The tomb field was discovered and excavated by H. Mnatsakanyan, Ph.D, in 1971-1972, and in 1975-1991 the excavations of the settlement and the tomb field were carried out by the expedition of the Department of Ancient Armenia of the Institute of Archeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the ArmSSR. The investigated burials, made in pithoi and jars, were mainly found in the upper cultural layer of an already abandoned settlement dating back to the Hellenistic period. These burials do not contain accompanying goods, but the vertical and horizontal positions of the jars, their orientation relative to the cardinal points, the method of returning the upper part of the vessel back after its removal in order to place an individual in a fetal position into the vessel, as well as other distinctive features of the burial rite date back to the 1st -2nd cc. AD and are similar to the jar burials of the famous sites located in the Sevan basin.

**ԺԱՅՈՎԿԵՐՏ ԱՇՏԱՐԱԿՆԵՐ. ՆՈՐ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԼԱՆԴՇԱՖՏՈՒՄ
(Սեղմագիր)**

Բանալի բառեր՝ սրբազան լանդշաֆտ, մեզալիթայն մշակույթ, աշտարակատիպ կառույցներ, զրբազան ժայռ:

Հին Հայաստանի սրբազան լանդշաֆտը ձևավորող մեզալիթայն մշակույթի զանազան բաղադրատարրերից են աշտարակատիպ կառույցները: Այսօր արդեն հաշվվում են 200-ից ավելի նման կառույցներ: Սրանք հստակ բաժանվում են տեսակների և ենթատեսակների: Այսպիսի մի ենթատեսակ են բնական ժայռերի մշակմամբ ստացված և հողվածում քննարկվող կառույցները, որոնք առաջին անգամ հավաստվել են Արագածի հարավային լանջերին և դրանց մերձակայքում: Մինչ այս, խնդրո առարկա հուշարձանները անհարգի հավաստվել էին որպես «դիտակետ-աշտարակներ» և առանձին ուսումնասիրության չէին ենթարկվել: Ժայռային աշտարակատիպ կառույցներից ներկայումս հավաստված են 11 օրինակ, որոնք գտնվում են Հայաստանի Հանրապետության Արագածոտնի, Արմավիրի և Սյունիքի մարզերում: Այս հուշարձանները մշակութային լանդշաֆտում զբաղեցնում են կենտրոնական դիրք՝ բարձունքների վրա, բլրակների գագաթին՝ «Օրգով 2», «Կաքավաձոր 1», կամ բաց դաշտում՝ առանձին ժայռային ելուստով՝ «Աշտարակ 2», «Ոսկեհատ», «Աղավնատուն» (դամբարան 54): Ձևավորվել են բնական ժայռային մերկացման շուրջ՝ համակենտրոնության սկզբունքով, հետզհետե պատվելով քարաշարերով կամ պատերով՝ «Շինուհայր 1»: Գաղափարական կենտրոն ժայռը, թեպետ բնական է, բայց այնուամենայնիվ նկատելի են որոշակի մշակումներ, երբ ժայռին առանձին կոնկրետություն է տրվել, իսկ երբեմն բացակա տեղերը լրացվել են ժայռաբեկորներով, կամ կոպտատաշ քարերով: Ի տարբերություն դասական աշտարակների, սրանք զուրկ են դատարկ ներսույթից, կամ խցից, թեպետ «Օրգով 2»-ը և «Կաքավաձոր 1»-ը գագաթնամասերում ունեն ներսույթներ: Մինչդեռ համակենտրոն և շառավղաձև ձգվող քարաշարերը ստեղծում են առանձին հարկաբաժիններ, ինչպես օրինակ «Լեռնակերտ 3»: Այս հուշարձանները հեռավոր նմանություն ունեն Մերձավոր և Միջին Արևելքում մեծ տարածում ունեցող «անվաճա տների» հետ, որոնք հանդես են գալիս այսպես կոչված «անապատի օդապարուկների» հետ: Սակայն, ի տարբերություն մեր քննվող օրինակների, սրանք հիմնականում հանդես

են գալիս թեքադիր դրված, իսկ կենտրոնում չունեն ժայռային մերկացում: Սակայն թե՛ նմանությամբ, և թե՛ պատմահնագիտական միջավայրի քննությամբ կարող ենք փաստել այս հուշարձանների ընդհանուր աշխարհից լինելու հանգամանքը: Նամանավանդ, որ ինչպես այս, այնպես էլ մյուս աշտարակատիպ կառույցների մերձակայքում հանդիպում են «անվաճև տներ»:

МКРТЧЯН ЛЕВОН

СОИСИКМЗ,

Магистр, levoncultur@gmail.com

**СКАЛЬНЫЕ БАШНИ: НОВЫЕ ПАМЯТНИКИ
В КУЛЬТУРНОМ ЛАНДШАФТЕ АРМЕНИИ
(Резюме)**

***Ключевые слова:** сакральный ландшафт, мегалитическая культура, башнеобразные сооружения, священная скала.*

Сооружения башенного типа являются одним из существенных компонентов мегалитической культуры, формирующих сакральный ландшафт древней Армении. На сегодняшний день насчитывается более 200 таких сооружений. Они четко разделены на типы и подтипы. К такому подтипу относятся рассматриваемые в статье структуры, полученные путем обработки природных горных пород, впервые зафиксированные на южных склонах Арагаца и в их окрестностях. До сих пор рассматриваемые памятники именовались «смотровыми башнями» и отдельно не изучались. В настоящее время в Арагацотнской, Армавирской и Сюникской областях Республики Армения имеется 11 образцов сооружений башнеобразного типа.

Эти памятники занимают центральное положение в культурном ландшафте. Они обычно расположены на возвышенностях, на вершинах холмов: Оргов 2, Какавадзор 1, или в открытом поле, на отдельном скальном выступе: Аштарак 2, Воскеат, Агавнатун (погребение 54). Они образовались вокруг естественного скального обнажения путем сооружения концентрических и радиальных стен Шинуайр 1. Хотя скала, идейный центр, является природной, все же заметны некоторые следы обработки, когда скале придавали определенную форму, а иногда недостающие места заполняли скальными обломками или необработанными камнями. В отличие от классических башен, в них нет внутреннего пространства

или ячейки, хотя Оргов 2 и Какавадзор 1 имеют внутренние помещения на вершинах. С другой стороны, концентрические и радиальные каменные ряды создают отдельные пространства-сегменты, такие как Лернакерт 3. Эти памятники имеют отдаленное сходство с популярными на Ближнем и Среднем Востоке «поселение-колесо», действующими подобно так называемым «воздушным змеям пустыни». Однако, в отличие от примеров, которые мы рассматриваем, они в основном расположены под наклоном и не имеют скального обнажения в центре. Однако и по внешнему сходству, и по исследованию историко-археологической среды мы можем подтвердить принадлежность этих памятников к общему культурному кругу. Тем более, что по соседству с этим и другими сооружениями башенного типа встречаются «поселение-колесо».

MKRTCHYAN LEVON

SPHEHCMR,

Master, levoncultur@gmail.com

**ROCK TOWERS: NEW MONUMENTS IN THE CULTURAL
LANDSCAPE OF ARMENIA
(Summary)**

Key words: *sacred landscape, megalithic culture, tower-type structures, sacred rock.*

The tower-type structures are among the various components of the megalithic culture forming the sacred landscape of ancient Armenia. Today there are more than 200 such structures. These are clearly divided into types and subtypes. Such a subtype are the structures discussed in this article and obtained by natural rocks processing which were first verified on the southern slopes of Aragats and its vicinity. Until now, the exact type of these monuments wasn't researched and had been labeled as "observatory towers" without being studied separately.

Today we have 11 documented examples of rocky tower-type structures which are located in Aragatsotn, Armavir and Syunik provinces of Armenia.

These monuments of the cultural landscape have dominant central position situated on the top of the hills or mountains: Orgov-2, Kaqavadzor-1; or in the open field with a separate rock outcrop: Ashtarak-2, Voskehat, Aghavnatun (tomb 54). They were formed around the natural rock exposure by the principle

of concentricity and were gradually covered by stone formations or walls: Shinu-hayr-1. Although, the rock is natural but certain refinements are still visible: the missing places were filled with rock fragments or rough stones. Usually these monuments have no interior or cell but Orgov-2 and Kakavadzor-1 have interiors on the top. Moreover, the concentric and radially stretching rock formations create separate floors, such as Lernakert-3. These monuments have a distant resemblance to the “wheel houses” popular in the Near and Middle East, which are like the so-called “desert air-baloons”. However, unlike the examples we are discussing, these mostly have an incline position and have no rock exposure in the center. Examining historico-archaeological environment and similarity we also can confirm the fact that these monuments are from the common world. Especially, when we find “wheel houses” in the vicinity of this or other tower-type structures.

ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ ԱՐՄԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ, ՊՄԺԳՀԿ,
Մագիստրոս, hnagetyan@gmail.com

ԲԱՐՁՐԱՔԱՇ ՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐԻ
2021 թ. ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ
(Սեղմագիր)

Բանալի բառեր՝ Բարձրաքաշ, Սբ Գրիգոր, վանք, եկեղեցի, գավիթ, պեղումներ, գտածոներ:

Բարձրաքաշի Սբ Գրիգոր վանքում ՀՀ ԿԳՄՍ Նախարարության պետական ծրագրով, որի համար Նախատեսված մրցույթը շահել էր «Ճարտարապետության և շինարարության Հայաստանի ազգային համալսարան» հիմնադրամը, Նախատեսվում էին հնագիտական պեղումներ, չափագրման աշխատանքներ, երկրաբանական և այլ բնույթի հետազոտություններ, որոնք պետք է Նախորդեին Նախագծման աշխատանքներին: Ծրագրի շրջանակներում 2021 թ. հուլիս, օգոստոս և սեպտեմբեր ամիսներին, վերոնշյալ հիմնադրամի հետ կնքված պայմանագրի համաձայն, ՀՀ ԳԱԱ «Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ» ՊՈԱԿ-ի արշավախմբի կողմից (արշավախմբի ղեկավար Ա. Նալբանդյան) կատարվեցին հնագիտական հետազոտություններ և պեղումներ:

Բարձրաքաշ Սբ Գրիգոր վանքը գտնվում է ՀՀ Լոռու մարզի Դսեղ գյուղից 3 կմ հյուսիս-արևելք, Մարց գետակի ձախակողմյան անտառապատ ծորալանջին, որ հայտնի է Նաև Սբ Գրիգորի ձոր անունով: Այն ընկնում է պատմական Հայաստանի Գուգարք աշխարհի Ձորափոր կամ Տաշիր գավառի տարածքում, հնում դեռևս հիշատակված Դրսեղ ավանի մոտ: Ժողովրդական շրջանակներում հայտնի է եղել Նաև Սպիտակ (կամ Ճերմակ) վանք անունով: Հոյակերտ այս համալիրը խիստ տպավորիչ ազդեցություն է թողնում բոլոր այցելուների սրտում և պատահական չէ, որ ուսումնասիրողները վանքի մասին խոսում են օգտագործելով իր շքեղությանը համարժեք մակդիրներ: Այն Մամիկոնյանների Համագասայան ճյուղի շինարարական արվեստի բարձրակետն է, Չարգացած միջնադարյան մշակույթի ամենափառահեղ կոթողներից մեկը: Մամիկոնյանները պատմական Դրսեղ ավանի մոտ հաստատվել են դեռևս 11-րդ դարում, իրագործելով հսկայական շինարարական աշխատանք, որի պսակն էլ հենց Բարձրաքաշի վանքն էր, որը ծառայելու էր Նաև որպես գերեզմանատեղի Մամիկոնյան տոհմի համար: Վանքը վիմագրերում և ձեռագիր հիշատակարաններում կրում է՝ Բարձրաքաշի սուրբ ուխտ, Սքանչելագործ Սբ Գրիգոր, Բարձրաքաշի Սբ Գրիգոր վանք անունները:

Համալիրի գլխավոր հուշարձանախումբը բաղկացած է երկու եկեղեցիներից և գավթից, որոնցից հարավարևելք գտնվում են ձիթհանը, Սբ Հարություն մատուռը և խաչքարերով հարուստ միջնադարյան գերեզմանոցը: Մեր ուսումնասիրության հիմնական առարկան եկեղեցիներն ու գավթին են, որոնք հյուսիսից հարավ հաջորդաբար կառուցված են միմյանց կից:

Բարձրաքաշի վանական համալիրում իրականացված պեղումներն ու հնագիտական հետազոտությունները տվեցին հոյակապ արդյունքներ, թե՛ ճարտարապետության, և թե՛ հնագիտության տեսանկյունից: Բարդ ու երկարատև պեղումները ուղեկցվում էին մեծաքանակ նորահայտումներով և պետք է ասել, որ կատարված աշխատանքները և տված արդյունքները մի փոքր մասն է այն ամենի ինչ կարող են մեզ տալ ավելի ընդլայնված և համակարգված աշխատանքները:

- Աշխատանքների ընթացքում հայտնաբերվել և/կամ հետազոտվել են ավելի քան 230 որմնաքարեր, զանազան մանրամասներ, հարդարանքի տարրեր, գունաներկ, արձանագիր, քանդակազարդ քարեր:
- Հայտնաբերվել են և/կամ հետազոտվել ավելի քան 40 տապանաքար, որոնցից 11-ը արձանագիր են (8-ը նորահայտ):
- Ուսումնասիրվել են 24 խաչքարեր, որոնցից որոշ մասը լրացվել է նորահայտ կամ տարածքում գտնվող բեկորներով: Հայտնաբերվել են խաչքարեր:
- Պեղումները տվել են նաև հնագիտական հարուստ նյութ, հանձնախեցեղենի բեկորների հսկա քանակության: Բացի բեկորային խեցեղենից գտնվեցին նաև 5 ամբողջական կամ ամբողջացող անոթներ: Գտածոներից ուշագրավ են նաև ապակե անոթի ու ապարանջանի բեկորը, երկաթե ապարանջանը:
- Աշխատանքները տվեցին նաև վիմագրագիտական առատ նյութ. Հայտնաբերվեցին 8 տապանագիր և մի շարք արձանագրություններ խաչքարերի բեկորներին, որոնք լրիվ նոր խոսք են Բարձրաքաշի ուսումնասիրության պատմության մեջ: Հետազոտվեցին և վերծանվեցին մի քանի հայտնի արձանագրություններ, որոշ արձանագրություններ լրացվեցին նորահայտումներով: Առանձնահատուկ պետք է նշել Մեծ եկեղեցու հյուսիսարևմտյան անկյան XIII դ. նորահայտ վիմագիրը: Հետազոտվեց նաև XVII դ. արձանագրությունը, որը թեև բաց էր, սակայն նախկինում ինչ-ինչ պատճառներով ուշադրության չի արժանացել հետազոտողների կողմից: Սակայն այն կարևոր է այն առումով, որ հաստատում է վանքի XVII դ. գործելու հանգամանքը:

Բարձրաքաշում աշխատանքների հիմնական մասը փլատակների մաքրման ու քարերի վերադասավորման ծանր գործընթացն էր զբաղեցնում: Որոշ դեպքերում հողով և աիռելի քանակությամբ քարերով լցված այս

շերտը հասնում էր շուրջ 2 մետրի: Բուն պեղված հողաշերտը ուներ հետևյալ պատկերը.

I շերտ – լիցք, որը տարբեր հատվածներում տարբեր խորություն ունի:

II շերտ – XIII-XIV դդ. զարգացած միջնադարի շերտ՝ ժամանակաշրջանին բնորոշ տապանաքարերով ու խեցեղենով: Այս շրջանը վանքի գործունեության ակտիվ փուլն է եղել, որից հետո աստիճանաբար այն կորցրել է իր նախկին աշխուժությունը: Ուշ միջնադարը շատ թույլ է արտահայտված: Հավանաբար, կորցնելով իր նախկին փառքը, այնուամենայնիվ վանքը շարունակել է գործել նաև ուշ միջնադարում, որը վկայում են XVIII դ. թվագրվող արձանագրությունը և միգուցե որոշ խեցաբեկորներ: Կարելի է ենթադրել, որ վանքը ինչ-որ իրադարձության հետ կապված կտրուկ լքվել է և նույնիսկ նրա որոշ ծիսանոթներ անխաթար մնացել են իրենց տեղերում:

НАЛБАНДЯН АРМАН

ИАЭ НАН РА, НИЦИКН,

Магистр, hnagetyan@gmail.com

**РЕЗУЛЬТАТЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ РАБОТ 2021 Г.
В МОНАСТЫРСКОМ КОМПЛЕКСЕ БАРДЗРАКАШ
(Резюме)**

Ключевые слова: *Бардзракаш, Св. Григор, монастырь, церковь, двор (притвор), раскопки, находки.*

Согласно государственной программе Министерства образования и культуры РА, контракт по которому выиграл фонд «Национального архитектурно-строительного университета Армении», были запланированы археологические раскопки, изыскательские работы, геологические и другие виды исследований в монастырском комплексе Барзракаш Св.Григор (Григорий Просвятитель), что должно было предшествовать проектным работам по сохранению объекта культурного наследия. В июле, августе и сентябре 2021 года в рамках программы, согласно договору, подписанному с вышеуказанным фондом, археологические исследования и раскопки проводились экспедицией «Института археологии и этнографии» ГНКО НАН РА (руководитель экспедиции А. Налбандян).

Монастырь Барзракаш Св. Григор расположен в 3 км к северо-востоку от села Дсех Лорийской области Республики Армения, на левой стороне лесистой долины реки Марц, также известной как долина Св. Григора.

Он находится на территории области Дзорапор или Ташир, возле села Дрсех, упоминаемого еще в древности, в восточной части провинции Гугарк исторической Армении. Монастырь был прекрасным, изящным зданием из белого камня, и в народе он был известен как «Белый монастырь». Этот великолепный комплекс производит очень сильное впечатление на сердца всех посетителей, и неслучайно исследователи говорят о монастыре, используя эпитеты, равнозначные его великолепию. Это один из самых славных памятников развитой средневековой культуры — вершина строительного искусства ветви династии Мамиконянов-Амазаспов. Мамиконяны поселились недалеко от исторической деревни Дрсех еще в XI веке, осуществляя масштабные строительные работы, венцом которых стал монастырь Барзракаш, который также служил родовой усыпальницей княжеского рода Мамиконянов. В эпиграфике и рукописных записях монастырь отмечен именами Барзракаш Святого обета, Св. Григора Чудотворца, Бардзракаш Св. Григора.

Основную группу памятников комплекса составляют две церкви и притвор, к юго-востоку от которых расположены маслодавальня, часовня Святого Арутюна и богатое хачкарами средневековое кладбище. Основным объектом нашего исследования являются церкви и притвор, которые выстроены с севера на юг рядом друг с другом в одну линию.

Раскопки и археологические исследования, проведённые в монастырском комплексе Барзракаш, дали великолепные результаты, как с точки зрения архитектуры, так и археологии. Сложные и длительные раскопки сопровождались большим количеством новых находок, и надо сказать, что проделанная работа и полученные результаты — это малая часть того, что могут дать нам более обширные и систематические исследования.

- В ходе работ было обнаружено и/или исследовано более 230 кладочных камней, различных деталей, элементов декора, красок, надписей, скульптурных камней.
- Было обнаружено и/или исследовано более 40 надгробий, 11 из которых были с надписями, а 8 из них обнаружены вновь.
- Изучено 24 хачкара, некоторые из которых восполнены вновь обнаруженными или на месте находящимися фрагментами. Были найдены новые хачкары.
- В ходе раскопок также был получен богатый археологический материал, в том числе огромное количество фрагментов керамики, а также 5 возможно целых собирающихся сосудов. Среди находок также заслуживают внимания фрагменты стеклянного сосуда и браслета, железный браслет.

- Работы также дали богатый эпиграфический материал. Обнаружено 8 эпитафий и ряд надписей на фрагментах хачкаров, которые являются совершенно новым словом в истории изучения Барзракаша. Были исследованы и расшифрованы несколько известных надписей, некоторые надписи дополнены новыми открытиями. Особо следует отметить недавно открытую эпиграфику XIII в. в юго-восточном углу Большой церкви. Также была исследована надпись XVII в., которая хотя и была открыта ранее, но почему-то была упущена из виду. Однако она важна тем, что подтверждает существование действующего монастыря с XVII века.

Основную часть работ на территории монастыря составил тяжёлый процесс очистки завалов и переустановки разбросанных камней. В некоторых случаях слой, заполненный грунтом и огромным количеством камней, достигал около 2 метров.

А реально, раскопанный слой грунта имел следующий вид:

I слой – заполнение, который имел разную глубину на разных участках.

II слой – XII-XIV вв. Развитый средневековый слой с типичными для того периода надгробиями и керамикой. Это был период активной деятельности монастыря, после чего он постепенно потерял былую жизнеспособность. Позднее средневековье выражено очень слабо. Возможно, утратив былую славу, монастырь продолжал функционировать и в позднее средневековье, о чем свидетельствуют надпись XVII в. и, возможно, некоторые фрагменты керамики. Можно предположить, что монастырь был внезапно заброшен в силу какого-то события и даже некоторые его ритуальные сосуды остались целыми на своих местах.

**THE RESULTS OF THE ARCHAEOLOGICAL WORK
OF THE BARDZRAKASH MONASTERY IN 2021
(Summary)**

Keywords: *Bardzrakash, St. Grigor, monastery, church, gavit, excavations, artefacts.*

Under the state programme of the RA ESCS Ministry archaeological excavations, measurement, geological and other research were provided in the Bardzrakash St. Grigor Monastery, which were to precede the design work. "National University of Architecture and Construction of Armenia" ("NUACA") Foundation was awarded the contract. Under the framework of the programme, in July, August and September of 2021 archaeological research and excavations have been carried out by the archaeological expedition of the RA NAS "Institute of Archaeology and Ethnography" SNPO (the expedition leader_ Arman Nalbandyan).

Bardzrakash St. Grigor Monastery is located 3 km northeast of the village of Dsegh within RA Lori Marz, on the left wooded slope of the Marts river, which is also known as St. Grigor's gorge. It is located on the site of the Dzorapor or Tashir canton of the province of Gugark, near the village of Drsegh, which was mentioned in ancient times. It was popularly known as Spitak (or Tchermak) vank (White Monastery). This majestic complex has a strong and impressive impact on the hearts of all visitors. It's no coincidence that researchers use epithets equal to its splendor talking about the Monastery. It is the pinnacle of the building art of Hamazaspyan branch of the Mamikonyans, one of the gorgeous monuments of the Developed medieval culture. The Mamikonyans settled near the historical village of Drsegh in the 11th century. They carried out huge construction work, the crowning glory of which was the monastery itself. It was also supposed to serve as a cemetery for the Mamikoni/yan dynasty. In the lithography and manuscripts the monastery has the names Bardzrakashi Surb Ukht (Bardzrakash Holy Covenant), Skanchelagorts St. Grigor (St. Grigor the Wonderworker), Bardzrakashi St. Grigor vank (Bardzrakash St. Grigor Monastery).

The main group of the monuments of the complex consists of two churches and a gavit (vestibule), to the southeast of them there are the oil mill, the St. Harutyun Chapel and the medieval cemetery, which is rich in khachkars. The main subject of our research are the churches and the gavit, which are built next to each other from north to south.

The excavations and archaeological survey in the territory of the Bardzrakash Monastery gave excellent results in terms of both architecture and archaeology. Complex and lengthy excavations were accompanied by numerous finds, it is necessary to tell that the work done, the results obtained are just a small part of what more extended, and systematic excavations can give us.

During the work more than 230 rubble stones, various details, decoration elements, painted, inscribed and sculpted stones were found and/ or examined.

- More than 40 tombstones were found and/ or examined, 11 of which have inscriptions (8 of which are newly discovered).
- 24 khachkars were studied, some of which were supplemented with newly discovered fragments or the ones that were on the territory. Khachkars were found.
- The excavations also gave rich archaeological material, a huge number of ceramic fragments were found. In addition to the ceramic fragments, 5 intact or assembling potteries were found. Also noteworthy are the fragments of a glass vessel and a bracelet, an iron bracelet.
- The work also gave abundant lithographic material. 8 inscriptions on the tombstones and several inscriptions on the fragments of khachkars were found, which are a completely new word in the research history of Bardzrakash. Several well-known inscriptions have been examined and deciphered; some of the inscriptions were supplemented with new discoveries. Particularly noteworthy is newly discovered 13th century inscription in the northwest of the Mets Church (Big Church). The 17th century inscription was also investigated, even though it was open, for whatever reasons did not cause interest among the researchers in the past. However, the inscription is important for the reason that it states that the monastery operated in the 17th century.

Difficult processes of the cleaning of ruins and reconstruction of stones were the main part of the work in the Bardzrakash. In some cases, this layer with earth and numerous stones reached about 2 meters. The excavated layer of the earth was as follows:

I layer_filling, which has different depths in different parts.

II layer_a layer of Developed Medieval Ages of the 13th-14th centuries with typical tombstones and ceramic of that period. This was a period of intense activity of the monastery, after which it gradually lost its former liveliness. The Late Middle Ages is very weakly expressed. Losing its former glory, it's possible that the monastery was still operating in the Late Middle Ages. This is evidenced by the 17th century inscription and possibly by several ceramic fragments. It can be assumed that the monastery was abruptly abandoned due to some event and even several of its ritual vessels remained undamaged in their places.

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ «ՕՂԱԿԱՐՈՒԿՆԵՐԸ»
(Սեղմագիր)**

Քանալի բառեր. Հայաստան, օղապարուկներ, աշխարհագրական և հնագիտական միջավայր, կառուցվածք, թվագրություն, գործառույթ:

«Օղապարուկները» մեծ չափերի քարե կառույցներ են, որոնք սովորաբար կազմված են երկու կամ ավել երկար քարաշարերից, ընդարձակ շրջապարսպից և վերջինիս արտաքին կողմից կցակառուցված աշտարակներից: Շրջապարիսպներն ունեն տարբեր ձևեր, որոնց մի մասը երկրաչափական են (շրջան, ուղղանկյուն, եռանկյունի և այլն), իսկ մյուս մասն առավել բարդ ձևերի են: Առաջին անգամ այս կառույցները հայտնաբերվել են XX դ. սկզբին Սիրիայի և Հորդանանի անապատներում՝ առաջին աշխարհամարտի օդաչուների կողմից: Օդաչուներից մեկը, դրանց տեսքը նմանեցնելով խաղալիք օղապարուկների հետ, դրանք անվանեց «օղապարուկներ»: Այդ անվանումը լայն ընդունելություն ստացավ և շարունակում է գործածվել մինչ օրս: Ներկայումս «օղապարուկներ» հայտնաբերվել են այլ տարածաշրջաններում ևս, այդ թվում ՀՀ տարածքում: Սույն զեկուցման շրջանակում կներկայացվեն Հայաստանի «օղապարուկների» հայտնաբերման պատմությունը, դրանց աշխարհագրական և հնագիտական միջավայրերը, կառուցվածքային առանձնահատկությունները, ինչպես նաև թվագրության և գործառույթի խնդիրները: Կներկայացվեն Արագածավան և Թլիկ համալիրների պեղումների արդյունքները և դրանց նշանակությունը այս կառույցների թվագրության և գործառույթի ճշգրտման գործում:

ШАХМУРАДЯН МАРИАМ
ИАЭ НАН РА, КУ,
Магистр, mariam.shakhmuradyan@gmail.com

“ПУСТЫННЫЕ ЗМЕИ» АРМЕНИИ
(Резюме)

Ключевые слова: Армения, *“пустынные змеи”*, *географическая и археологическая среда, строение, датировка, предназначение.*

«Пустынные змеи» - это крупномасштабные каменные сооружения, обычно состоящие из двух или более длинных каменных линий, большой ограды и башен, прикрепленных к внешней стороне ограды. Ограждения имеют различную форму, некоторые из которых геометрические (круг, прямоугольник, треугольник и т. д.), а остальная часть – более сложные формы.

Впервые эти сооружения были обнаружены в пустынях Сирии и Иордании в начале 20-ого века летчиками времен первой мировой войны. Один из пилотов назвал их «змеями», сравнив их внешний вид с игрушечными воздушными змеями. Это имя получило широкое признание и используется до сих пор.

В настоящее время «змеи» обнаружены и в других регионах, в том числе на территории Республики Армения. В этом докладе будет представлена история открытия «змей» в Армении, их географическая и археологическая среда, особенности строения, а также проблемы датировки и предназначения. Будут представлены результаты раскопок комплексов Арагацаван и Тлик и их значение в определении возраста и функции этих сооружений.

SHAKHMURADYAN MARIAM

IAE NAS RA, UC,

Master, mariam.shakhmuradyan@gmail.com

**“DESERT KITES” OF ARMENIA
(Summary)**

Key words: *Armenia, desert kites, geographical and archaeological environment, structure, dating, function.*

“Desert Kites” are large -scale stone structures, usually consisting of two or more long stone rows, a large enclosure and towers attached to the outside of the enclosure. The enclosures have different shapes, some of them are geometric (circle, rectangle, triangle, etc.), and the other part are more complex shapes. For the first time these structures were discovered in the deserts of Syria and Jordan at the beginning of 20th century by the pilots of the first world war. One of the pilots called them ‘kites’, comparing their appearance to toy kites. That name gained wide acceptance and is still used today.

Currently, “kites” have been found in other regions as well, including in the territory of the Republic of Armenia. In this presentation, the history of the discovery of ‘kites’ in Armenia, their geographical and archaeological environments, structural features, as well as the problems of dating and function will be presented. The results of the excavations of the Aragatsavan and Tlik complexes and their significance in determining the date and function of these structures will be presented.

**ԿԵՆՂԱՆԻՆԵՐԻ ԵՎ ՄԱՐԴԿԱՆՑ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔԻ ՀԵՏԵՐԸ ՀԻՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (ԸՍՏ ՎԱՐՐՈՆՁԵՂԱՐՅԱՆ ԿԱՎԵ ԱՐՁԱՆԻԿՆԵՐԻ)
(Սեղմագիր)**

*Քանալի բառեր՝ Վաղ բրոնզի դար, արձանիկներ, Կուր-Արաքսյան
մշակույթ, Հառիճ, պաշտամունք:*

Հայաստանի տարածքը դեռևս նեոլիթից հայտնի է եղել կավե առարկաների պատրաստման և թրծման բազմազան տեխնոլոգիաներով, որոնք հետագայում էլ ավելի են զարգացել հատկապես վաղ բրոնզի դարում: Երբ քննարկվում են Հայաստանի և տարածաշրջանի վաղ բրոնզեդարյան արձանիկները, հարկ է նշել, որ դրանցից գտնված կան ոչ բոլոր հուշարձաններում, եղածներում էլ արձանիկների թվաքանակը շատ քիչ է: Նման արձանիկներ հիշատակվում են Այգեվանում, Շենգավիթում, Ագարակում, Ջրահովիտում և Մոխրաբլուրում, սակայն այստեղ գտնված արձանիկները մեծաքանակ չեն: ՌԻ Բադալյանը 2 ցուլի արձանիկ է հիշատակում Գեղարոտում, իսկ Մարգահովիտում միայն մեկ շան արձանիկ է գտնվել: Արձանիկների ամենամեծ թվաքանակը գրանցվել է Հառիճի վաղբրոնզեդարյան բնակատեղիում, որտեղ դրանք թվով 335-ն են:

Այս առարկաները հիմնականում խոշոր եղջերավոր կենդանիների մանրակերտեր են, հանդիպում են նաև շների, արջերի, թռչունների օրինակներ: Արձանիկները ձեռածեփ են, պատրաստված մանրահատիկ կավից, հիմնականում 2-7սմ երկարությամբ են և գտնվել են բացառապես բնակատեղիների հատվածից: Որոշ արձանիկների վրա պահպանվել են մատնահետքերի, գործիքների հետքեր, որոշների վրա շատ լավ արտահայտված են մարմնի և դեմքի մասերը (պոչ, բերան, եղջյուրներ, ականջներ): Տարբեր ջերմաստիճաններում թրծումից հետո ստացել են շատ տարբեր գույներ, սակայն գերիշխողը՝ դարչնագույնի և շագանակագույնի տարբեր երանգներն են, երբեմն հանդիպում են նարնջագույն և բաց դեղին երանգավորմամբ օրինակներ:

Արձանիկները հիմնականում պարանոցի հատվածում ունեն միջանցիկ անցքեր: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ դրանց համատեքստում գտնվել են քառանիվ սայլի կամ անիվի մանրակերտեր, կարելի է ենթադրել, որ կենդանակերպ արձանիկները լծված են եղել փոխադրամիջոցներին: Երկրագործությունն ու անասնապահությունը խորհրդանշող այս առարկաները կարևոր տեղ են զբաղեցրել վաղ բրոնզեդարյան հանրությունների կյանքում և հետագայում շատ ավելի լայն տարածում ստացել ուշ բրոնզ-վաղ

երկաթի շրջափուլերի հուշարձաններում (Լճաշեն, Լոռի Բերդ): Ենթադրվում է նաև, որ համեմատաբար ավելի փոքր չափերի արձանիկները կարող էին օգտագործվել նաև որպես կախազարդեր: Այս հնագիտական առարկաները համարվում են մարդու և կենդանիների պաշտամունքի առավել ակնառու խորհրդանիշները և թույլ են տալիս որոշ պատկերացումներ կազմել տվյալ հասարակության հոգևոր ընկալումների մասին:

САРИБЕКЯН МАРИАМ

ИАЭ НАН РА,

Аспирант, mariamgsaribekyan@gmail.com

СЛЕДЫ КУЛЬТА ЖИВОТНЫХ И ЛЮДЕЙ В ДРЕВНЕЙ АРМЕНИИ (ПО ГЛИНЯНЫМ ФИГУРКАМ РАННЕГО БРОНЗОВОГО ВЕКА) (Резюме)

***Ключевые слова:** Эпоха ранней бронзы, статуэтки, куро-араксская культура, Арич, культ.*

Территория Армении известна эпохи неолита различными технологиями изготовления и обжига глиняных изделий, которые получили дальнейшее развитие, особенно в эпоху ранней бронзы. Говоря о статуэтках раннего бронзового века Армении и региона, следует отметить, что они обнаружены не во всех памятниках, а количество статуэток в существующих очень мало. Такие фигурки упоминаются в Айгеване, Шенгавите, Агараке, Джраовите и Мохраблуре, Р. Бадалян упоминает 2 фигурки быков в Гегароте, а в Маргаовите найдена только одна фигурка собаки. Наибольшее количество статуэток обнаружено в поселении раннего бронзового века Арич, где их насчитывается 335 штук.

Эти объекты в основном представляют собой модели крупного рогатого скота, также есть образцы собак, медведей и птиц. Фигурки ручной работы, из мелкозернистой глины, в основном имеют длину 2-7 см и встречались исключительно в районе поселений. На некоторых фигурках сохранились следы отпечатков пальцев и орудий труда, у некоторых очень хорошо выражены части тела и лица (хвост, рот, клыки, уши). После обжига при разных температурах они получили множество различных цветов, но в основном это разные оттенки коричневого и серого, иногда встречаются оранжевые и светло-желтые фигурки. Эти предметы, символизирующие земледелие и скотоводство, занимали важное место в жизни обществ эпохи ранней бронзы, а затем получили широкое распространение в памятниках эпохи поздней бронзы-раннего железа (Лчашен, Лори Бард). Однако считается, что фигурки относительно меньшего размера также

могли использоваться в качестве подвесок.

Эти археологические объекты считаются важнейшими символами культа человека и животных и позволяют получить обширную информацию о представлениях общества данного времени.

SARIBEKYAN MARIAM

IAE NAS RA,

Graduate student, mariamgsaribekyan@gmail.com

**TRACES OF ANIMAL AND HUMAN CULTS IN ANCIENT ARMENIA
(BY CLAY FIGURES OF THE EARLY BRONZE AGE)
(Summary)**

Keywords: *Early Bronze Age, figurines, Kur-Araxes culture, Harich, cult.*

The territory of Armenia has been known since the Neolithic for the various technologies of making and firing clay objects, which were further developed, especially in the Early Bronze Age. When the Early Bronze Age figurines of Armenia and the region are discussed, it should be noted that not in all of the monuments were found them, and the number of figurines in the existing ones is very small. Such figurines are mentioned in Aygevan, Shengavit, Agarak, Jrahovit and Mokhrablur, R. Badalyan mentions 2 bull figurines in Gegharot, and only one dog figurine was found in Margahovit. The largest number of figurines was unearthed in the Early Bronze Age settlement of Harich, where there are 335 of them.

These objects are mainly models of cattle, there are also examples of dogs, bears, and birds. The figurines are hand-made, made of fine-grained clay, are mostly 2-7 cm long and were found exclusively in the area of settlements. Some of the figurines have preserved traces of fingerprints and tools, some of them have very well-expressed body and face parts (tail, mouth, fangs, ears). After firing at different temperatures, they got many different colors, but mostly they are different shades of brown and gray, sometimes orange and light-yellow figurines are found. These objects symbolizing agriculture and pastoralism and engaged an important place in the life of early Bronze Age societies and later became very widespread in Late Bronze-Early Iron Age monuments (Lchashen, Lori Bard). However, it is believed that the relatively smaller figurines could also be used as pendants.

These archeological objects are considered the most important symbols of human and animal cult and allow us to get a vastly information about ideas of the society of the given time.

ԱՂՅԷԻ ԴԱՋԱԶԱՐԴ ԽԵՑԵՂԵՆԸ
(Սեղմագիր)

Բանալի բառեր՝ Հայոց արքաների Աղցքի դամբարան, պեղումներ, գտածոներ, խեցեղեն, դաջազարդ անոթներ:

ՀՀ ԿԳՄՍ նախարարության «Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոն» ՊՈԱԿ-ի արշավախումբը (ղեկավար՝ Յ. Ե. Սիմոնյան) 2015 թ. վերսկսել է Աղցքի հայ Արշակունի արքաների դամբարան հուշարձանախմբի պեղումները: Բազմամյա աշխատանքի շնորհիվ հայտնաբերված հնագիտական գտածոներում գերակշռում է խեցեղենը՝ շուրջ 175 հազար բեկոր: Այն ստորաբաժանել ենք երեք խմբի՝ սեղանի սպասք, տնտեսական-կենցաղային և շինարարական բնույթի կավե իրեր: Կենցաղային կավանոթների հավաքածուն կազմված է կարասների, կճուճների, կժերի, սափորների, թասերի, քրեղանների, ափսեների, ըմպանակների, տաշտերի և խփերի բեկորներից: Սրանց մեջ առանձին խումբ են կազմում ձիթաճրագները, ծխամորճերը, ինչպես նաև արտադրական նշանակության ծանրոց-կախիկները և իլիկի գլխիկները:

Առանձնակի ուշագրավ են դաջազարդ անոթների բեկորները: Ամենատարածվածը դրոշմազարդ գոտիներով կարասներն են: Շատ են նաև խուփերի, սնդկամանների, ծխամորճերի բեկորները:

Պատկերներում առկա են տարբեր բուսական, երկրաչափական և կենդանական մոտիվներ՝ բազմաթերթ վարդյակներ, ծաղիկներ, հավասարաթև խաչեր, այծեր, եղջերուներ, թռչուններ և այլն: Հանդիպում են նաև երկնային լուսատուների պատկերներ:

Սույն հետազոտությունը միտված է պարզաբանելու տեղական արտադրության (հուշարձանի տարածքում հայտնաբերվել է թրծման վառարան, խոտան) ու Հայաստանի՝ խեցեգործական խոշոր կենտրոններից ներկրված ապրանքների մասին մեր ունեցած պատկերացումներն ու ենթադրությունները:

ШТАМПОВАННАЯ КЕРАМИКА АХЦКА (Резюме)

Ключевые слова: *усыпальница армянских царей в Ахцке, раскопки, находки, керамика, штампованные сосуды.*

Археологическая экспедиция «Научно-исследовательского центра историко-культурного наследия» (руководитель А. Е. Симонян) Министерства образования науки культуры и спорта РА с 2015 г. возобновила раскопки мемориального комплекса усыпальницы армянских царей Аршакидов в селе Ахцк Арагацотнской области Республики Армении. В результате многолетней работы *основную часть находок составляет керамика (около 175 000 черепков)*. Мы разделили ее на три группы: столовая посуда, хозяйственно-бытовые и строительные изделия из глины. Комплекс бытовой керамики состоит из фрагментов карасов, кувшинов, горшков, пиал, мисок, тарелок, чаш, тазов и крышек кухонных сосудов и т.д.... Среди них отдельную группу составляют светильники, курительные трубки, а также подвески-грузики промышленного значения и пряслицы.

Особого внимания заслуживают фрагменты штампованных сосудов. Наиболее распространены карасы (пифосы) с орнаментальным поясом в виде штампованного узора. А также большое количество фрагментов крышек кухонных сосудов, ртутных сосудов и курительных трубок. В орнаментах присутствуют различные растительные, геометрические и животные мотивы (многолепестковые розы, цветы, равносторонние кресты, козы, олени, птицы и др). Встречаются также изображения небесных светил. Настоящее исследование направлено на уточнение и дополнение имеющихся у нас представлений и предположений об изделиях местного производства (на территории памятника обнаружена печь для обжига и фрагменты бракованных черепков) и изделиях, привозимых из крупных гончарных центров Армении.

STAMPED POTTERY OF AGHDZK **(Summary)**

Key words: *Mausoleum of the Armenian kings in Aghdzk, excavations, finds, ceramics, stamped vessels.*

Since 2015, the expedition of the “Scientific Research Center of the Historical and Cultural Heritage” of the Ministry of Education, Science, Culture and Sports of Armenia (headed by H. E. Simonyan) resumed excavations of the memorial ensemble of the Arshakuni tomb of Armenian kings in the village of Aghdzk, Aragatsotn region of Armenia.

As a result of many years of work, the main part of the finds is ceramics (about 175,000 sherds). We divided it into three groups: tableware, household and construction products made of clay. The complex of household ceramics consists of fragments of karases, jars, jugs, pots, bowls, plates, basins and lids of kitchen vessels, etc... Among them, a separate group is made up of lamps, smoking pipes, as well as pendants-weights of industrial significance and spindle whorls.

Fragments of stamped vessels deserve special attention. The most common are karases with an ornamental belt in the form of a stamped pattern. As well as a large number of fragments of the lids of kitchen vessels, mercury vessels and smoking pipes.

The ornaments contain various plant, geometric and animal motifs: multi-petal roses, flowers, equilateral crosses, goats, deer, birds, etc. There are also images of celestial bodies.

This study is aimed at clarifying and supplementing our ideas and assumptions about locally produced products (a kiln and fragments of defective shards were found on the territory of the monument) and products brought from large pottery centers of Armenia.

**ՆՈՐ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԴՎԻՆ-ԵՐԱՆՈՍ
ԴԱՄԲԱՐԱՆԱԴԱՇՏՈՒՄ
(Սեղմագիր)**

Բանալի բառեր՝ Դվին-Երանոս, դամբարանադաշտ, ուշ բրոնզի դար, վաղ երկաթի դար, խեցեղեն, գտածոներ, թալանված դամբարաններ:

Դվին-Երանոս հնավայրի 2021 թ. պեղումները մեզ հնարավորություն տվեցին ավելի մանրամասն և խորքային ճանաչել հուշարձանի ժամանակագրական շերտագրությունը: Պարզեցինք, որ հուշարձանը ոչ միայն բազմաշերտ է, այլև այդ շերտերը իրենց հարուստ ժառանգությամբ չեն զիջում մեկը մյուսին: Այս տարի կարողացանք պեղել թվով չորս տեղամաս, որոնց արդյունքները առավել քան գոհացուցիչ են: Դամբարաններից մեկում ունեինք կալցիդային նստվածք, որը երկրաբանական շերտ էր առաջացրել դամբանախցում: Այս պեղաշրջանում կարողացանք պեղել նաև երկու թալանված դամբարաններ, որոնց հողերը մաղելու արդյունքում դուրս բերվեցին արծաթյա ու բրոնզե ականջողեր, տարբեր ժամանակարձաններով թվագրվող կավանոթի, ծխամորժի բեկորներ, նետասլաքներ, մեծ քանակությամբ ուլունքներ: 2020 թ. մեր կողմից արձանագրած թալանված հատվածի տարածքում, տեղադրվեց նաև մեկ հետախուզական փոսորակ, որտեղից էլ հայտնաբերվեցին կավանոթ և մարդկային ոսկրերի քայքայված մնացորդներ: 2021 թ. պեղումները հաստատեցին մեր կասկածները առ այն, որ հուշարձանը մինչև ուշ միջնադար պարբերաբար բնակեցվել է: Բնակեցման մասին առավել մանրամասն կարող ենք խոսել միայն այդ շերտերի ավելի խորը ուսումնասիրությունից հետո:

НОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В МОГИЛЬНИКЕ ДВИН-ЕРАНОС

(Резюме)

Ключевые слова: *Двин-Еранос, могильник, эпоха поздней бронзы, эпоха раннего железа, керамика, находки, разграбленные гробницы.*

В 2021 году в Двин-Еранос. раскопки позволили более подробно и глубоко узнать хронологическую стратиграфию памятника. Мы выяснили, что памятник не только многослойный, но и то, что эти слои не уступают друг другу по своему богатому наследию. В этом году удалось раскопать четыре участка, результаты которых более чем удовлетворительные. В одной из гробниц у нас были отложения кальцита, которые сформировали геологический слой в камере гробницы. В этот период раскопок нам удалось раскопать еще две разграбленные гробницы, в результате просеивания грунта были обнаружены артефакты разных периодов: серебряные и бронзовые серьги, фрагменты глиняного горшка, трубка для курения, стрелы, большое количество бус. В 2020 году в районе зафиксированного нами разграбленного участка также был вырыт один разведочный шурф, в котором были обнаружены глиняные сосуды и разложившиеся остатки человеческих костей. Раскопки 2021 года подтвердили наши подозрения, что памятник был регулярно заселен до позднего средневековья. Более подробно о заселении можно будет говорить только после более глубокого изучения этих слоев.

SIMONYAN MELINE

RCHCH,

Master, milen.meloyan@mail.ru

NEW RESEARCH DVIN-YERANOS NECROPOLIS (Summary)

Keywords: *Dvin-Yranos, cemetery, Late Bronze Age, Early Iron Age, ceramics, finds, looted tombs.*

In 2021 in Dvin-Yeranos. The excavations made it possible to learn in more detail and in depth the chronological stratigraphy of the site. We found out that the monument is not only multi-layered, but also that these layers are not inferior to each other in their rich heritage. This year we managed to excavate four sites, the results of which are more than satisfactory. In one of the tombs, we had calcite deposits that formed a geological layer in the tomb chamber. During this period of excavation, we managed to unearth two more plundered tombs, as a result of sifting the soil, artifacts from different periods were found: silver and bronze earrings, fragments of a clay pot, a pipe for smoking, arrows, a large number of beads. In 2020, one exploratory pit was also dug in the area of the plundered area we recorded, in which clay vessels and decomposed remains of human bones were found. Excavations in 2021 confirmed our suspicions that the site was regularly inhabited until the late Middle Ages. It will be possible to speak in more detail about the settlement only after a deeper study of these layers.

**ԿՈՒՐԱՐԱՔԱՅԱՆ ՄԻՋԱԳԵՏՔԻ ՈՒՇԲՐՈՆՉԵՂԱՐՅԱՆ ԿԱՌՔԱՅԻՆ
ՀԱՄԱԼԻՐԸ: ԼԾԻ ՎԵՐԱԿԱՆԳՄԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՇՈՒՐՑ
(Սեղմագիր)**

Բանալի բառեր՝ Կուրարաքայան միջագետք, ուշ բրոնզի դար, Լճաշեն, լճաշենյան տիպի հուշարձաններ, կառքային համալիր, կառք, առանձնաշնորհյալություն, իշխանության խորհրդանիշ, լուծ:

Կուրարաքայան միջագետքի մի շարք հնահանրություններում առանձնաշնորհյալների թաղումներում կիրառվել են անվավոր փոխադրամիջոցների համալիրներ կամ վերջիններս փոխարինվել են խորհրդանշական մասերով: Սկսած մ.թ.ա. III հզ-ի վերջերից, քննվող և հարակից տարածքների դամբանային համալիրներում հայտնի են քառանկիվ և երկանկիվ սայլեր, սակայն կառքերն ի հայտ են գալիս սկսած մ.թ.ա. XVI-XIV դարերից:

Մի շարք դամբանադաշտերում հայտնաբերվել են կառքային համալիրի ամբողջական օրինակներ ([Լճաշեն, Լոռի Բերդ, Վերին Նավեր], [Բերիկլոյեբի], [Կարաջամիրի]) և/կամ դրա ամբողջությունը խորհրդանշող առանձին մասեր՝ փայտի կտոր, անիվ, լուծ, սանձ, ձիու ոսկորներ, կառամարտիկի սպառազինություն, բրոնզե պատկերաքանդակ ևն ([Շիրակավան, Գեղարոտ, Արթիկ, Մեծամոր, Զուլչակ, Ալավերդի, Գավառ], [Զվեմո-Սասիրետի, Ցիտելգորեբի, Արադետի, Օրգորա, Շինդիսի, Չարտալի, Սուրամի]): Միաժամանակ հայտնի են կառքերի բրոնզե խմբաքանդակներ, կավանոթների և բրոնզե գոտիների վրա արված պատկերներ և ժայռապատկերներ:

Լճաշենի դամբանադաշտի №№ 8, 11 (№10-ում՝ միայն անիվ) Մեծ դամբանաբլուրներում գտնված նստակառքերն ունեն 28 ճաղերից բաղկացած անիվներ, կիսակլոր թափք և ուղիղ, միաձող, հիմքում կլոր առեղ (երկ.՝ 3.5 մ և 1.62 մ): Հատակը կաշվե ցանցկեն գործվածք է: Թափքը հետնամասից և կողքերից ցանցաձև գործված փայտե կտորներով փակ է, իսկ դիմացը՝ բաց: Բրոնզե մանրակերտ կառքերն ունեն 6, 8 և 11 ճաղերով անիվներ և ոչ մեծ թափք, որի դիմացն ու կողքերը փակ են: Առեղը կոր է:

Մարտիկները թափքում կանգնած են՝ հենված դիմաբազրիքին: Փայտե կառքի և բրոնզե քանդակի վրա պատկերված օրինակի միջև եղած էական տարբերությունները պետք է պայմանավորված լինեն կառքերի գործառույթով և հոգևոր պատկերացումներով:

Լճաշենի երկու կառքերի համատեքստում չեն պահպանվել ամբողջական լծեր (ինչպես սայլերի պարագայում), սակայն առկա են լուծը ձևավորող բրոնզե ծայրապանակներ, եղջուրաձև առարկաներ, օղակներ, թռչունների

արձանիկներ: Լճաշենում ԽԵ անասուններով լծված քառանիվ և երկանիվ սայլերի ուղեկցությամբ մի քանի դամբաններում (№№1-3, 5, 8-11, 97) առկա են նաև ձիու մնացորդներ և/կամ անվաճև այտաճանով բրոնզե սանձեր: Փաստորեն դամբանախուց են դրվել ամբողջական երկանիվ կամ քառանիվ սայլեր, իսկ կառքերը դրվել են մասնակի կամ դրանց փոխարինող առարկաների տեսքով:

Բրոնզե եղջյուրաձև առարկաները (2-6 հատ), բրոնզե ժապավենով գլանաձև ծայրապանակները, օղակները մեկնաբանվել են որպես աղեղի մասեր: Սակայն Բերիկլոեբեիի, Կարաջամիրիի, Վերին Նավերի և Գեղարոտի նորահայտումները և Լճաշենի տվյալները խոսում են դրանց՝ կառքի լծի մասեր լինելու մասին: Կառքերի բրոնզե խմբաքանդակների վրա տեսնում ենք, որ լուծը՝ դրված լծկան ձիերի վզերին, զարդարված է 3-4 թռչնաքանդակներով: Կառքի կամ ձիերի համատեքստում թռչունների պատկերումը պայմանավորված էր կառք-ձի-թռչուն-արև իմաստային ծանրաբեռնվածությամբ: Նմանատիպ իրողություններ տեսնում ենք նաև միտանիական (Ռաս Շամրա ևն) կնիքների, երկաթեդարյան բրոնզե գոտիների (Լճաշեն, Իվանյան ևն), անվաճև կախազարդերի և այլ արտեփաստերի վրա:

Հիշատակելի է, որ Լճաշենի բրոնզե երեք և Լոռի Բերդի մեկ կառքերի բրոնզե խմբաքանդակները պատկանել են քառանիվ սայլերին, (Լճաշեն №№1, 8, 10, Լոռի Բերդ №7), այն պարագայում, երբ, կառքերի լուծը զարդարված էր խարսխաձև պատվանդանի վրա դրված թռչնի քանդակով: Կառքերի կամ դրանց մասերը խորհրդանշող առարկաների հավաքածուներում հայտնի են թռչնի (կամ՝ վարազի, եղջերուի, առյուծի)՝ խարսխաձև պատվանդանով 1-3 արձանիկներ, որոնք ամրացված են եղել առեղի և լծի միացման հատվածում:

Լծի ծայրերին ամրացված սեպաձև հիմքով քանդակները կամ եղջյուրաձև առարկաները ծառայել են ձիու կաշվե գլխակապը փոկերով լծին ամրացնելու համար, իսկ կառքը կառավարվում էր ձիասանձերին առանձին միացող կաշեփոկերով: Կառավարման այս համակարգը նույնական է միկենյան, եգիպտական, խեթական, սիևտաշտյան կառքի կառավարման համակարգի հետ:

Ուշբրոնզեդարյան կառքերի համալիրների հնագիտորեն վկայված ավելի քան 30 օրինակները Կուրարաքսյան միջագետքը դարձնում են կառքերի կուտակման, զարգացման տարածաշրջանի խոշորագույն կենտրոն: Հանդես գալով իշխանության խորհրդանիշ և օգտագործվելով համայնքների ռազմական և քրմական գործառույթներով օժտված առանձնաշնորհյալների թաղումներում, կառքերը միաժամանակ ցույց էին տալիս առաջավոր- և փոքրասիական հնահանրությունների հետ ունեցած գործուն կապերը, միաժամանակ հանդես գալով տեխնոլոգիաների և գաղափարների տարածման միջնորդ:

**КОЛЕСНИЧНЫЙ КОМПЛЕКС КУРА-АРАКССКОГО МЕЖДУРЕЧЬЯ.
ПРОБЛЕМЫ РЕКОНСТРУКЦИИ ЯРМ
(Резюме)**

Ключевые слова: *Кура-Араксская междуречья, Поздний бронзовый век, Лчашен, памятники лчашенского типа, колесничный комплекс, колесница, привилегированность, инсигния власти, ярмо*

В ряде обществ эпохи поздней бронзы Куро-араксского междуречья в погребениях привилегированных лиц использовались колесничные комплексы или последние заменялись символическими частями. Четырехколесные и двухколесные повозки известны в погребальном обряде Нагорья и прилегающих районах с конца III тыс. до н.э., но сами колесницы появляются, начиная с XVI-XIV вв. до н. э. В некоторых погребальных памятниках обнаружены полные образцы колесничного комплекса (Лчашен, Лори Берд, Верин Навер в Армении, Бериклдэби в Грузии и Караджамирли в Азербайджане) и/или отдельные части, символизирующие его целостность: кусок дерева, колесо, ярмо, уздечка, остатки коня, доспехи возничего, скульптура [Ширакаван, Гехарот, Артик, Мецамор, Кучак, (Алаверди, Гавар), Квемо-Сасирети, Цителгореб, Арадети, (Оргора, Шиндиси, Чартали, Сурами)]. В то же время известны бронзовые групповые скульптуры колесниц, изображения, выполненные на сосудах и бронзовых поясах, наскальные изображения.

Колесницы, найденные в Больших курганах №№ 8, 11 (а в №10-ом только колесо) могильника Лчашен у оз. Севан, имеют колеса, состоящие из 28 спиц, полукруглый кузов и прямые, круглые в основании, ось (длина 3,5 м и 1,62 м). Пол кузова состоит из кожаной сетчатой ткани, на которой сидели. Кузов закрыто периллой сзади и с боков решетчатыми деревянными накладками, а передняя часть кузова открыта.

Бронзовые статуэтки (модели) колесницы имеют колеса с 6, 8 и 11 спицами. Последняя имеет небольшой корпус, закрытый спереди и с боков. Дышло кривая. Воины стоят на кузове и опираются на передние перилла. Эти существенные различия конструкции между деревянной колесницей и колесницей, изображенной на бронзовой скульптуре, должны быть связаны с функцией и духовным образом колесниц.

В контексте двух колесниц Лчашена не сохранились целостные ярма

(как, например, у повозок), но найдены такие предметы, образующие ярмо, как бронзовые пластины, роговидные предметы, кольца, фигурки птиц и др. Костяные остатки лошадей и/или бронзовые дисковидные псалии также присутствуют в нескольких погребениях (№№ 1-3, 5, 8-11, 97) в сопровождении четырех- и двухколесных повозок, которые были запряжены крупным рогатым скотом. Можно сказать, что в камеру помещались целостные двух- или четырехколесные повозки, а колесницы помещались в виде частичных или замещающих предметов.

Бронзовые роговидные предметы (2-6 шт.), бронзовые цилиндрические навершия с пояском, перстни интерпретировались исследователями как части лука. Однако новые находки Бериклдеби, Караджамирли, Верин Навер и Гехарот говорят о том, что они являются частями ярма колесницы. На бронзовых групповых скульптурах колесниц мы видим, что ярмо, надетое на шеи упряжных лошадей, украшено 3-4 скульптурами птиц. В контексте колесницы или коней изображение птицы было обусловлено смысловой нагрузкой колесница-конь-птица-солнце. Подобные реалии мы также видим на митанийских (Рас Шамра) печатях, бронзовых поясах железного века (Лчашен, Иванян), колесных подвесках и других артефактах.

Следует отметить, что три бронзовые модели колесниц Лчашена и одна колесница Лори Берда относились к четырехколесным повозкам (Лчашен №№ 1, 8, 10, Лори Берд № 7), в том случае, когда ярмо колесниц было украшено скульптурой птицы на якоровидной поставке. Среди коллекций предметов, символизирующих колесницы или их части, известны 1-3 статуэтки птиц (или кабанов, оленей, львов) с якоровидными постаментами, которые закреплялись в месте соединения хомута и ярма. Скульптуры с клиновидными стержнями, прикрепленные к концам хомута или рогатые предметы, служили для крепления кожаного оголовья лошади с уплотнителями к хомуту, а управление колесницы осуществлялось отдельными кожаными поводьями, прикрепленными к уздечкам. Эта система управления идентична с микенской, египетской, хеттской, синташтинской системами управления колесницы.

Более 30 археологически подтвержденных образцов в погребениях колесничных комплексов бронзового века делают Кура-арасскую междуречью крупнейшим центром накопления и развития колесниц и колесного транспорта в регионе. Появившись как символ власти и использовавшись в погребениях привилегированных лиц, наделенных воинскими и жреческими функциями общин, колесницы одновременно демонстрировали активные связи с Передне- и малоазиатскими обществами, а также выступали посредником в распространении технологии и идеи в данный регион.

THE CHARIOT COMPLEX OF THE KURA-ARAXES INTERFLUVE. TO- WARDS PROBLEMS OF YOKE RECONSTRUCTION

Key words: *Kura-Araxes interfluve, Late Bronze Age, Lchashen-type mounds, chariot complex, chariot, privilege, the insignia of power, the yoke*

Chariot complexes were used in the burials of privileged groups in palaeopopulations of the Late Bronze Age in the Kura-Araxes interfluve. Chariot complexes were often replaced by symbolic parts. Four-wheeled and two-wheeled means of transport are known in the funeral rites of the Highland and adjacent areas since the end of the 3rd millennium B.C., but chariots emerged in the 16th-14th cc. BC. In some of the burials, complete examples of the chariot complex (Lchashen, Lori Berd, Verin Naver in Armenia, Berikldebi in Georgia and Karajamirli in Azerbaijan) and/or separate parts, symbolizing its integrity, were found: a piece of wood, wheel, yoke, bridle, remnants of a horse, armor of a charioteer, bronze sculpture etc (Shirakavan, Geharot, Artik, Metsamor, Kuchak, [Alaverdi, Gavar], Kvemo-Sasireti, Citelgorebi, Aradeti, [Orgor, Shindisi, Chartali, Suramij]). Archaeological data on chariots are known from bronze group sculptures of chariots, images made on vessels and bronze belts, and petroglyphs.

The chariots found in the Great kurgans nos. 8, 11 (and the wheel only in no. 10) of the Lchashen necropolis near Lake Sevan, have wheels consisting of 28 spokes, a semicircular body and a straight, round at the base, as well as axle (first: 3.5 m in length and second: 1.62 m in length). The floor of the body consists of leather mesh fabric and served for sitting. The body is closed at the back and at sides with lattice wooden plates whereas the front part of the body is open.

The bronze chariot statuettes (models) chariot have wheels with 6, 8 and 11 spokes. The latter have a small body, closed on the front and sides. The drawbar is crooked. Warriors apparent stand on the body and lean on the railing. These significant differences in design between the wooden chariot and the chariot depicted on the bronze sculpture appear to be related to the function and spiritual image of the chariots.

As for two Lchashen chariots, no yoke is preserved in its integrity (unlike, for example, in context of wagons). Nevertheless, further objects adorning the yoke (bronze plates, horn-shaped objects, rings, bird figurines, etc) are found.

Bone remains of horses and/or bronze disc-shaped bits are also found in several burials (nos. 1-3, 5, 8-11, 97) accompanied by four- and two-wheeled carts that were harnessed to bovine. Complete two- or four-wheeled carts were, therefore, placed in the chamber, and chariots were placed as partial or substitute objects. Bronze horn-shaped objects (2-6 pieces), bronze cylindrical ferrules with a belt, rings were interpreted by researchers as end holders of a bow. However, new discoveries in Berikldebi, Karajamirli, Verin Naver and Gegharot suggest that they were parts of a chariot yoke. On the bronze group sculptures of chariots, it became clear that the yoke put around the necks of the harnessed horses is decorated with 3-4 sculptures of birds. In the context of the chariot or horses the image of a bird was conditioned by the semantic load of the chariot-horse-bird-sun. Comparisons can be tracked on Mitannian (Ras Shamra) seals, Iron Age bronze belts (Lchashen, Ivanyan), wheel pendants and on other artefacts.

Noteworthy, three bronze models of Lchashen chariots and one chariot of Lori Berd referred to four-wheeled wagons (Lchashen no. 1, 8, 10, Lori Berd no. 7). The yoke of chariots was decorated with a bird sculpture on an anchor-like setting. Among the collections of objects symbolizing chariots or their parts there are known 1-3 statuettes of birds (or boars, deer, lions) with anchor-like pedestals, which were fixed at the junction of the yoke and the fair.

The sculptures with wedge-shaped rods attached to the ends of the collar or horned objects served to attach the leather headband of the horse with grommets to the collar, whereas the chariot was controlled by separate leather reins attached to the bridles. This control system is identical to the Mycenaean, Egyptian, Hittite, and Sintashtine chariot control systems.

More than 30 archaeologically documented examples in the burials of chariot complexes of the Bronze Age make the Kura-Araxes interfluvial area the largest center of chariots accumulation and an important region of wheeled transport innovations. Having representing a symbol of power and used in the burials of privileged groups endowed with military and priestly functions of communities, chariots simultaneously demonstrated active links with the Near East and Asia Minor societies as well as acted as an intermediary in the spread of technology and ideas in the region.

**ԵՌԱՉԱՓ ՄՈՂԵԼԱՎՈՐՈՒՄԸ ՈՐՂԵՍ ՏԱՐԱԾԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅԱՆ
ԳՈՐԾԻԷ (ԳԵՂԱՐՈՏԻ № 3 ԵՎ № 4 ԴԱՄԲԱՐԱՆԱԹՄԲԵՐԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ)
(Սեղմագիր)**

***Բանալի բառեր՝** Եռաչափ մոդելներ, դամբարանաթումբ, ուշ բրոնզ, ճարտարապետություն, հնագիտություն, տարածական վերլուծություն, Հայաստան, Արագած:*

Թվային տեխնոլոգիաների զարգացման արդյունքում ի հայտ եկած մեթոդներից է եռաչափ մոդելավորումը, որը հաջողությամբ կիրառվում է նաև հուշարձանների ուսումնասիրության մեջ: 3D մոդելներ օգտագործվում են որպես հուշարձանների վերականգման, շինության կրած փոփոխությունները պարզելու և տարածական վերլուծության գործիք: Եռաչափ մոդելների օգնությամբ կատարվել է Գեղարոտի №3 և №4 դամբարանաթմբերի տարածական վերլուծությունը: Այս հնավայրը գտնվում է Արագածոտնի մարզի համանուն գյուղի արևելյան հատվածում տեղադրված բլուրի վրա: Հուշարձանը բաղկացած է վաղբրոնզեդարյան և ուշբրոնզեդարյան Լճաշեն-Մեծանոյան շերտերից: Ներկայացված դամբարանաթմբերը պատկանում են ուշբրոնզեդարյան շերտին: Դամբարանադաշտը գտնվում է բլրից հարավ-արևելք, մոտ 1կմ հեռավորության վրա: Մինչ օրս պեղվել են 6 դամբարանաթմբեր: Ծավալային հորինվածքի առումով առավել հետաքրքիր են № 3-ը և № 4-ը: Երկու դամբարաններն էլ ունեն կենտրոնական և կրոմլեխին կցված փոքր խցեր: Դամբարանաթումբ №3-ը ունի երկու կրոմլեխ, որոնք համակենտրոն չեն: Ներքին կրոմլեխի կենտրոնը մեծ կրոմլեխի կենտրոնից շեղված է հյուսիսարևմուտք-հարավարևելք առանցքի ուղղությամբ: Հիմնական խուցը տեղադրված է փոքր կրոմլեխի կենտրոնում: Եռաչափ մոդելի օգնությամբ պարզում ենք, որ՝

1. կենտրոնական խցի արևմտյան պատը գտնվում է դամբարանի հյուսիս-հարավ առանցքով անցնող հարթության վրա,

2. արևելք-արևմուտք առանցքով անցնող հարթությունը կենտրոնական և փոքր խցերը բաժանում է երկու հավասար մասերի:

Դամբարանաթումբ № 4-ը կառուցված է հյուսիսարևմուտք-հարավարևելք առանցքի շուրջ: Դամբարանի ճարտարապետական առանձնահատկություններից է կենտրոնական խցի վրա տեղադրված պայտաձև կառուցվածքը: Կենտրոնական խցի պատերին ներկառուցված են հենապատեր, դամբարանաթմբի զրահի կենտրոնում բոլորաձև քար է տեղադրված: Եռաչափ մոդելը մեզ թույլ է տալիս հասկանալ, որ՝

1. դամբարանի հյուսիսարևելք-հարավարևմուտք առանցքով անցնող հարթության վրա են գտնվում պայտածև կառուցվածքի ճակատային հատվածը, կենտրոնական խցի արևելյան և արևմտյան հենապատերի եզրաքարերը,

2. հյուսիսարևմուտք-հարավարևելք առանցքով անցնող հարթությունը հավասար մասերի է կիսում կենտրոնական և փոքր խցերը:

Մոդելների վրա հստակ երևում է, որ դամբարանաթմբերը կառուցվել են նախապես մտածված հորինվածքով՝ ծավալները ստեղծվել են որոշակի առանցքների և հարթությունների շուրջ: Այսպիսով 3D մոդելների օգնությամբ մենք ակնառու կերպով կարող ենք տեսնել տարածությունը կազմակերպելու այն մոտեցումները, որոնք դրված են եղել դամբարանների կառուցման հիմքում:

ТЕР-МИНАСЯН ЛИЛИТ

ИАЭ НАН РА,

Магистр, lilittm@rambler.ru

3D-МОДЕЛИРОВАНИЕ КАК ИНСТРУМЕНТ ПРОСТРАНСТВЕННОГО АНАЛИЗА (НА ПРИМЕРЕ № 3, № 4 КУРГАНОВ ГЕХАРОТА) (Резюме)

Ключевые слова: 3D-модель, курган, поздняя бронза, архитектура, археология, пространственный анализ, Армения, Арагац

3D-моделирование - результат развития цифровых технологий. Метод с успехом применяется в изучении археологических памятников. Трёхмерные модели работают как инструмент пространственного анализа, используются в реставрациях, а также помогают понять какие изменения произошли с памятником в течении времени.

С помощью 3D-моделирования был сделан пространственный анализ курганов № 3, № 4 Гехарота. Памятник находится в марзе Арагацотн (Армения), на окраине одноимённого села. Гехарот был поселён в периоды ранней и поздней бронзы. На расстоянии примерно 1 км в юго-восточном направлении от поселения, расположены курганы, принадлежащие к позднебронзовому, Лчашен-Метцаморскому культурному слою. Раскопано 6 курганов, наиболее интересные объёмные композиции имеют курганы № 3 и № 4. Оба кургана имеют по две камеры, центральную и пристроенную к кромлеху маленькую камеру. Курган № 3 имеет два кромлеха, центр внутреннего кромлеха смещён от центра внешнего кромлеха по оси северо-запад-юго-восток. Центральная камера находится по середине внутреннего кромлеха. При помощи 3D-модели выясняем, что оно позволяет сделать

следующие выводы:

1. западная стена центральной камеры находится на плоскости проходящей по оси север-юг кургана,
2. плоскость, проходящая по оси восток-запад делит пополам обе камеры.

Пространственная композиция кургана № 4 построена вокруг оси северо-запад юго-восток. Над центральной камерой кургана сооружена подковообразная конструкция. В стены камеры встроены подпорные стенки. Центр панциря обозначен конусовидным камнем. Изучая 3D-модель кургана становится ясно следующее:

1. На плоскости проходящей по оси северо-восток-югозапад находится фасадная часть подковообразной конструкции, а также торцы подпорных стен с восточных и западных сторон центральной камеры.

2. Плоскость, проходящая по оси северозапад-юговосток делит пополам обе камеры.

При помощи 3D-моделирования выясняется, что курганы построены согласно заранее обдуманной композиции, с учетом определённых осей и плоскостей. Таким образом, визуализация памятников помогает понять те принципы организации пространства, которые были заложены в строительстве курганов.

TER-MINASYAN LILIT

IAE NAS RA

Master, lilittm@rambler.ru

**THREE-DIMENSIONAL MODELING AS A TOOL OF
SPATIAL ANALYSIS (ON THE EXAMPLE OF BURIAL MOUNDS
NO. 3 AND 4 OF GEGHAROT)
(Summary)**

Key words: *3D models, burial mound, Late Bronze Age, architecture, archaeology, spatial analysis, Armenia, Aragats*

One of the methods that emerged as a result of the development of digital technologies is three-dimensional modeling, which is also successfully used in the study of monuments. 3D models are used as a tool for the restoration of monuments and sites, for identifying the changes suffered by the building, and for spatial analysis. With the help of three-dimensional models, the spatial analysis of burial mounds no. 3 and 4 of Gegharot was conducted. This archaeological site is located on a hill in the eastern part of the village of the same name

in Aragatsoth province. The site consists of Early Bronze Age and Late Bronze Age Lchashen-Metsamor layers. The presented burial mounds belong to the Late Bronze Age layer. The necropolis is located southeast of the hill, about 1 km away. To date, 6 burial mounds have been excavated. In terms of volumetric composition, no. 3 and 4 are more interesting.

Both tombs have central small chambers attached to the cromlech. Burial mound no. 3 has two cromlechs that are not concentric. The center of the inner cromlech is offset from the center of the bigger cromlech in the direction of the northwest-southeast axis. The main chamber is placed in the center of the small cromlech. With the support of a three-dimensional model, we find out that:

1. The western wall of the central chamber is located on a plane passing through the north-south axis of the tomb.

2. A plane passing through the east-west axis divides the central and small chambers into two equal parts.

The composition of burial mound no. 4 is built around the northwest-southeast axis. One of the architectural features of the tomb is the horseshoe-shaped structure placed on the central chamber.

Retaining walls are built into the walls of the central chamber, and a round stone is placed in the center of the stone filling of the burial mound. The three-dimensional model allows us to understand that:

1. On the plane passing through the southeast-northeast axis of the tomb are the front part of the horseshoe-shaped structure, the edging stones of the eastern and western supporting walls of the central chamber.

2. The plane passing through the northwest-southeast axis divides the central and small chambers into equal parts.

It is clear from the models that the burial mounds were built with a planned composition, the volumes were created around certain axes and planes.

Thus, with the help of 3D models, we can clearly see the approaches to organizing the space, which were laid at the basis of the construction of the tombs.

**ԱԳԱՐԱԿԻ ԱՆՏԻԿ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԻ ԺԱՅՈՒՓՈՐ ՀՆՁԱՆԱՅԻՆ
ՀԱՄԱԼԻՐԸ ՈՐՊԵՍ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՆԵԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ
ԱՌՆԶՎՈՂ ԿԱՐԵՎՈՐԱԳՈՒՅՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆ
(Սեղմագիր)**

Քանալի բառեր՝ անտիկ ժամանակաշրջան, ժայռափոր հնձան, գինու տաքար, խաղող, չամիչ, սպիտակ գինի:

Արագած լեռան հարավարևելյան ստորոտում, Ագարակ գյուղի եզրին բացված մ.թ.ա. առաջին հազարամյակի երկրորդ կեսի ժայռափոր հնձանները հանդիսացել են բավականին հզոր միասնական գինեգործական համալիր, որտեղ մեծ քանակությամբ խաղող է տրորվել՝ մեծ ծավալի գինու ապրանքային արտադրության համար: Համեմատելով այդ հնձանները այլ երկրներից հայտնի համաժամանակյա նույնատիպ կառույցների հետ, պետք է փաստենք, որ Ագարակի հնձանները չունեն իրենց զուգահեռները: Հին Պաղեստինից և Խեթսոնեսից հայտնի ժայռափոր հնձաններում խաղողը ճզմվել է ծանրաքարերով գործող լծակի միջոցով: Սակայն Ագարակի հնձանները նախատեսված չեն եղել լծակավոր մամլիչի համար, քանի որ ժայռի մեջ փորված խորշեր, որոնք պետք է հենակետ ծառայեին լծակի համար, չկան: Հնարավոր է, որ Ագարակում խաղողը ճզմվել է այն եղանակով, ինչպես որ պատկերված է Նեապոլի թանգարանում պահվող մի հարթաքանդակի վրա: Այդտեղ խաղողը զամբյուղով տեղադրված է ժայռահարթակի վրա, իսկ զամբյուղի վրա դրված է մեծ չափերի քար, որի ծանրության տակ խաղողը պետք է ճզմվեր: Ագարակի հնձանների կառուցվածքային առանձնահատկություններից ելնելով, կարելի է որոշ եզրահանգումներ անել այդտեղ արտադրվող գինու վերաբերյալ: Կարմիր գինիներ ստանալու համար պետք է տրորված խաղողի զանգվածը մի քանի օր թողնել, որպեսզի այն խմորվի պտղի մաշկի հետ միասին, իսկ սպիտակ գինի պատրաստելու համար խաղողի հատիկները պետք է ճզմել միանգամից, և քաղցուն պետք է խմորվի առանց պտղի մաշկի: Քանի որ Ագարակի հնձանների տրորման հարթակները ցածր պատեր ունեն, դժվար թե դրանք նախատեսված լինեին խախողի տրորված զանգվածը պտղամաշկի հետ միասին խմորման ենթարկելու համար: Հավանաբար, այդ հնձանները նախատեսված են եղել սպիտակ տեսակի գինի պատրաստելու համար: Արարատյան դաշտի նախալեռները հայտնի էին Ոսկեհատ (Խարջի) տեսակի սպիտակ խաղողից պատրաստված բարձրորակ գինիներով: Կարմիր բլուրի պեղումներից հայտնի է, որ խաղողի

այդ տեսակը Հայաստանի տարածքում մշակվել է առնվազն մ.թ.ա. առաջին հազարամյակի առաջին կեսից, և չի բացառվում, որ Ագարակի հնձանային համալիրում, սպիտակ գինի ստանալու համար, վերամշակել են հենց Ոսկեհատ տեսակի խաղողը: Ըստ երևույթին, Ագարակի հնձաններում քաղցուի շաքարայնությունը բարձրացնելու նպատակով տրորելուց առաջ խաղողը որոշ ժամանակ թողել են արևի տակ, որպեսզի այն ջրազրկվի, չամիչ դառնա: Հավանաբար այդ նպատակին է ծառայել հնձաններից մեկի տրորման հարթակի վերևում փորված ժայռահարթակը: Ագարակի հնձանները, ամենայն հավանականությամբ, եղել են բացօթյա, սակայն, հնարավոր է, տրորման հարթակները և տաքարները ժամանակավոր ծածկ են ունեցել: Տաքարների հատակին փոսեր են արված, որոնց մեջ հավաքվել է քաղցուի տիղմը: Տաքարների մեջ քաղցուն պարզեցնելուց հետո այն տեղափոխել են մառանները, որտեղ կայուն ջերմաստիճանի պայմաններում, կարասների մեջ, տեղի է ունեցել քաղցուի լիակատար խմորումը: Ակնհայտ է, որ Ագարակի անտիկ հնձանները երկարամյա շահագործման համար էին: Հատկանշական է, որ Ագարակում գինեգործությամբ զբաղվել են նաև միջին դարերում, ինչի վկայությունն են հանդիսանում այնտեղ հայտնաբերված միջնադարյան ժամանակաշրջանի հնձանները:

ПАЛАНДЖЯН РУЗАН

ИАЭ НАН РА,

к.и.н., ruzanpal@gmail.ru

**СКАЛЬНЫЕ ВИНODEЛЬНИ АГАРАКА АНТИЧНОГО ПЕРИОДА КАК
ВАЖНЕЙШИЙ ПАМЯТНИК, СВЯЗАННЫЙ С ВИНODEЛИЕМ
ДРЕВНЕЙ АРМЕНИИ
(Резюме)**

Ключевые слова: античный период, скальная винодельня, цистерна для вина, виноград, изюм, белое вино.

У юго-восточного подножья горы Арагац, на окраине села Агарац, были открыты высеченные в скале винодельни второй половины первого тысячелетия до н.э., которые представляли собой довольно мощный единый винодельческий комплекс, где для производства большого объема вина перерабатывали большое количество винограда. Сравнивая эти винодельни с аналогичными конструкциями, известными из других стран, мы должны констатировать, что винодельни Агарака не имеют аналогов. В высеченных в скалах винодельнях, известных из древней Палестины и

Херсонеса, виноград давили с помощью рычага, приводимого в действие каменными гирями. Однако агаракские винодельни не были рассчитаны на рычажный пресс, так как отсутствуют вырубленные в скале ниши, которые служили бы опорой для рычага. Возможно, виноград в Агараке давили так, как это изображено на барельефе из Неаполитанского музея, где видно, как виноград помещают в корзину на каменной платформе, а на корзину кладут большой камень, под тяжестью которого виноград должен был раздавиться. Основываясь на особенностях конструкции агаракских виноделен, можно сделать некоторые выводы о производимом здесь вине. Для получения красных вин массу раздавленного винограда необходимо оставить на несколько дней для брожения вместе с кожицей плодов, а для приготовления белого вина виноград необходимо раздавить сразу, а виноград должен перебродить без кожицы. Поскольку давяльные площадки агаракских виноделен имеют низкие стенки, маловероятно, что они предназначались для ферментации мезги вместе с кожицей плодов. Эти винодельни, вероятно, были предначинены для изготовления белого вина. Предгорья Араратской долины славились высококачественными винами из белого винограда сорта Воскеат (Харджи). Из раскопок Кармир блура известно, что этот сорт винограда возделывался на территории Армении по меньшей мере с первой половины первого тысячелетия до н.э., и не исключено, что в винодельнях Агарака перерабатывался виноград сорта Воскеат для получения белого вина. По-видимому, для повышения сахаристости винограда в давяльных оставляли виноград на некоторое время на солнце для его обезвоживания и превращения в изюм. Вероятно, для этой цели служила каменная площадка, сооруженная над давяльной площадкой одной из виноделен. Винодельни, скорее всего, находились на открытом воздухе, однако не исключено, что давяльные площадки и цистерны имели навес. На дне цистерн имелись углубления для собирания осадка мезги. После осветления сусло переносили в подвалы, где в карасах при стабильной температуре происходило полное брожение. Очевидно, что античные винодельни Агарака предназначались для длительного использования. Примечательно, что виноделие практиковалось в Агараке и в средние века, о чем свидетельствуют найденные там винодельни средневекового периода.

**CLASSICAL PERIOD ROCK - CUT WINERIES OF AGARAK AS
THE MOST IMPORTANT MONUMENT ASSOCIATED WITH THE
WINEMAKING OF ANCIENT ARMENIA
(Summary)**

Keywords: *Classical period, rock-cut winery, wine tank, grape, raisin, white wine.*

At the southeastern foot of Mount Aragats, on the outskirts of the village of Agarak, rock-cut wineries of the second half of the first millennium BC were uncovered, which were a powerful single wine-making complex, where a large amount of grapes have been processed to produce a large volume of wine. Comparing these wineries with similar constructions known from other countries, we must state that Agarak wineries have no analogues. In rock-cut wineries known from ancient Palestine and Chersonese, grapes were crushed with a lever driven by stone weights. However, Agarak wineries were not designed for a lever press, since there are no niches carved into the rock that would serve as a support for the lever. It is possible that the grapes were crushed in Agarak as it is depicted in the bas-relief from the Neapolitan Museum, where you can see how the grapes are placed in a basket on a stone platform, and a large stone is placed on the basket, under the weight of which the grapes were supposed to be crushed. Based on the design features of Agarak wineries, we can draw some conclusions about the wine produced here. To obtain red wines, the mass of crushed grapes must be left to ferment for several days along with the skin of the fruit, and for the preparation of white wine, the grapes must be crushed immediately, and the grapes must be fermented without skins. Since the wine presses of Agarak wineries have low walls, it is unlikely that they were intended for the fermentation of the pulp along with the skin of the fruit. These wineries were probably intended for making white wine. The foothills of the Ararat valley were famous for high-quality wines made from white grapes of the Voskehat (Kharji) variety. From the excavations of Karmir Blur, it is known that this grape variety has been cultivated in Armenia since at least the first half of the first millennium BC, and it is possible that Voskehat grapes were processed in the wineries of Agarak to produce white wine. Apparently, in order to increase the sugar content of the grapes in the presses, the grapes were left for some time in the sun to dehydrate them and turn them into raisins. Probably, a stone platform

built over the crushing platform of one of the wineries served for this purpose. The wineries were most likely located in the open air, but it is possible that the wine presses and cisterns had a canopy. At the bottom of the tanks, there were recesses for collecting pulp sediment. After clarification, the grape must was transferred to cellars, where complete fermentation took place in clay vessels (karases) at a stable temperature. It is obvious that the ancient wineries of Agarak were intended for long-term use. It is noteworthy that winemaking was also practiced in Agarak in the Middle Ages, as evidenced by the wineries found there from the medieval period.

ՓԻԼԻՊՈՍՅԱՆ ԱՇՈՏ
ՊՄԱԹՊՄՊԾ, պ.գ.դ., պրոֆ., piliposyan@yahoo.com,
ՅԱԿՈՒԲՅԱՆ ԶՇԻՇՏՈՖ
ՎՅՅՖ, պրոֆեսոր-դոկտոր
ԲԱԴԱԼՅԱՆ ՄԻԽԱԻԼ, ՉԱԲՅԱՆ ԱՐՏԱՎԱԶԴ
ԷՊՅԱԹ, ՅՊՄՅ, պ.գ.թ.,
ՊՄԱԹՊՄՊԾ, մագիստրոս
ԵՐԱՆՅԱՆ ՆԺԴԵՅ, ՉԱԲՅԱՆ ՏԻԳՐԱՆ
ՅՊԹ, պ.գ.թ.,
ՊՄԱԹՊՄՊԾ, մագիստրոս

**ԱՐԱՄԵԱՏԱՌ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՄԲ ՍԱՀՄԱՆԱՔԱՐ
ԼԱՆՋԱԴԲՅՈՒՐԻՑ (ՍԵՎԱՆԱ ԼՃԻ ԱՎԱԶԱՆ)
(Սեղմագիր)**

***Քանալի բառեր՝ Արտաշես I, Չարիադր (Չարեհ), սահմանաքար,
Սևանա լիճ, Լանջադբյուր, արամեերեն արձանագրություն:***

«Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի հնագիտական արշավախումբը (ղեկավար՝ Ա. Փիլիպոսյան) ՅՅ Գեղարքունիքի մարզի Լանջադբյուր համայնքի «Գևոյի հանդ» կոչվող վայրում, 2013 թ., դիտանցման աշխատանքներ իրականացնելիս, պատահաբար, հայտնաբերվեց Արտաշես I-ին պատկանող բազալտե սահմանաքար՝ արամեերեն արձանագրությամբ: Ըստ լեհ հնագետ Զ. Յակուբյակի վերծանման, սահմանաքարի վրա փորագրված է հետևյալ արձանագրությունը.

1. 'RTHŠŠ[Y]	1. Արտաշես
2. [M]LK [B]R DY	2. արքան, որդին
3. ZRTY 'RWNTW	3. Չարիադրի (Չարեհի) Երվանդական
4. [HLQ] 'RQ	4. բաժանեց տարածքը
5. [BY]N QRY[']	5. գյուղերի միջև:

Սևանի ավազանում սա Արտաշես I-ի միակ արամեատառ արձանագրությունը չէ: Նմանօրինակ սահմանաքար հայտնաբերվել է Նաև Սարուխանից: Այս ամենը վկայում է, որ Գեղարքունիքը և մասնավորապես Սևանա լճի ավազանը կարևոր վարչաքաղաքական միավոր է հանդիսացել Արտաշեսյան հարստության ժամանակերում:

АШОТ ПИЛИПОСЯН,
СОИСИКМЗ, д.и.н., проф., piliposyan@yahoo.com,
КШИШТОФФ ЯКУБЯК
ФАВУ, профессор-доктор
МИХАИЛ БАДАЛЯН, АРТАВАЗД ЗАКЯН
ИАМЗЭ, АГПУ, к.и.н.,
СОИСИКМЗ, магистр
НЖДЕ ЕРАНЯН, ТИГРАН ЗАКЯН
МИА, к.и.н.,
СОИСИКМЗ, магистр

**МЕЖЕВОЙ КАМЕНЬ С АРАМЕЙСКОЙ НАДПИСЬЮ ИЗ ЛАНДЖАХПЮРА
(БАССЕЙН ОЗЕРА СЕВАН)
(Резюме)**

Ключевые слова: *Арташес I, Зариадр (Зарех), межевой камень, озеро Севан, Ланджахпюр, арамейская надпись.*

В 2013 г., археологическая экспедиция ГНО «Службы по охраны исторической среды и историко-культурных мозеев-заповедников» (руководитель: А. Пилипосян) во время мониторинга археологических памятников Гегаркуникского марза РА, на территории села Ланджахбюр, в местечке, называемом «Гевоев поле», случайно, обнаружил межевой камень с арамейской надписью царя Армении Арташеса I (189-160 до н.э.) с. По транскрипции польского археолога К. Якубьяка на камне выбита следующая надпись:

1. 'RṬḤŠŠ[Y]	1. Арташес,
2. [M]LK [B]R DY	2. царь, сын
3. ZRTY 'RWNTW	3. Зариадра (Зареха) Ервандида,
4. [ḤLQ] 'RQ	4. разделил территорию
5. [BY]N QRY[']	5. между селами.

Это не единственная арамейская надпись Арташеса I в бассейне Севана. Подобный межевой камень найдены также и в Сарухане. Все это доказывает, что Гегаркуник, и в частности бассейн озера Севан, был важной административно-политической единицей во время правления династии Арташесидов.

ASHOT PILIPOSYAN,
SPHEHCMR, Doctor-professor, piliposyan@yahoo.com

KRZYSZTOF JAKUBIAK
FAWU, professor-doctor

MIKHAIL BADALYAN, ARTAVAZD ZAQYAN
HAMRE, ASPU, PhD,
SPHEHCMR, master

NZHDEH YERANYAN, TIGRAN ZAQYAN
MHA, PhD,
SPHEHCMR, master

**BOUNDARY STONE WITH AN ARAMAIC INSCRIPTION FROM LANJAGH-
BYUR (LAKE SEVAN BASIN)
(Summary)**

Keywords: *Artashes I, Zariadr (Zareh), boundary stone, Lake Sevan, Lanjaghpyur, Aramaic inscription.*

During the monitoring of the archaeological monuments of the Gegharkunik Marz of the Republic of Armenia, the archaeological expedition (head: A. Piliposyan) of the SNPO “Service for the Protection of the Historical Environment and Historical-Cultural Museum-Reservations” in 2013, in the territory of the village of Lanjaghbyur, in a place called “Gevo’s field”, accidentally discovered a boundary stone with an Aramaic inscription of the king of Armenia Artashes I (189-160 BC). According to the transcription of the Polish archaeologist K. Yakubiak, the following inscription is engraved on the stone:

1. 'RTHŠŠ[Y]	1. Artashes,
2. [M]LK [B]R DY	2. the king, son of
3. ZRTY 'RWNTW	3. Zariadr (Zareh) Orontid
4. [ḤLQ] 'RQ	4. divided the territory
5. [BY]N QRY[']	5. between the villages.

This is not the only Aramaic inscription of Artashes I in the Sevan basin. Similar boundary stone were also found in Sarukhan. All this proves that Gegharkunik, and in particular the basin of Lake Sevan, was an important administrative and political unit during the reign of the Artashesid dynasty.

**ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ
ԲԱՆԱՅՅՈՒՄՈՒԹՅՈՒՆ
ЭТНОГРАФИЯ И ФОЛЬКЛОР
ETHNOGRAPHY AND FOLKLORE**

**ՍԵՌԱՏԱՐԻՔԱՅԻՆ ՓՈԽԱԿԵՐԴՈՒՄՆԵՐ ՀԱՅՈՑ ՀԱՎԱՔՉԱԿԱՆ
ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ (ԱՎԱՆԴՈՒՅԹ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ)
(Սեղմագիր)**

Բանալի բառեր՝ վայրի բույսերի հավաքչություն, կենսապահովման մշակույթ և ուտեստի համակարգ, սեռերի ավանդական գործառույթների փոխակերպում, տղամարդիկ:

Հայոց ուտեստի համակարգում վայրի բույսերն ավանդաբար մեծ կիրառություն ունեն, սակայն ազգագրական նյութերը վկայում են, որ հավաքչությունը կենսական նշանակություն է ստանում հատկապես սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական անբարենպաստ իրավիճակներում, երբ խախտվում են կենսապահովման ավանդական ձևերը: Այս երևույթն ակնհայտորեն երևան եկավ Խորհրդային Միության փլուզումից հետո առաջացած սոցիալ-տնտեսական ծանր պայմաններում, երբ հավաքչությունը, լինելով ադապտացման մեխանիզմներ պարունակող մշակութային երևույթ, կենսական նշանակություն ստացավ սոցիալապես անապահով և խոցելի խավերի համար: Աղքատության և գործազրկության հետևանքով բազմաթիվ ընտանիքներում տեղի ունեցան սեռերի ավանդական գործառույթների փոխակերպումներ, որոնց դրսևորումները տեսնում ենք նաև կանանց ավանդական զբաղմունքներից մեկում՝ հավաքչության մեջ: Հետխորհրդային շրջանում հավաքչությունը ստացավ առևտրային բնույթ, որի շնորհիվ այն գործազուրկ տղամարդկանց համար դարձավ որոշակի եկամուտ ստանալու հնարավորություն, ինչի հետևանքով նրանք ակտիվորեն սկսեցին զբաղվել հավաքչությամբ:

Սույն հետազոտության նպատակը ընտանիքի կենսապահովման համակարգում հավաքչության արդի դրսևորումների վերլուծությունն է: Քննարկվել են հետևյալ խնդիրները. 1) հավաքչությունը որպես ընտանիքի գոյատևման միջոց, վայրի բույսերի պահանջարկի մեծացման պատճառները, 2) ավանդական և արդի հավաքչության համեմատական բնութագիրն ըստ սեռատարիքային խմբերի, 3) հավաքչության մեջ տղամարդկանց դերի և ընդգրկվածության մեծացումը պայմանավորող հիմնական գործոնները: Հետազոտության հիմքում ընկած են դաշտային ազգագրական նյութերը: Հիմնականում կիրառվել են պատմահամեմատական, վերլուծական և համադրական մեթոդները:

**ГЕНДЕРНО-ВОЗРАСТНЫЕ ТРАНСФОРМАЦИИ В АРМЯНСКОЙ
СОБИРАТЕЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЕ (ТРАДИЦИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ)
(Резюме)**

***Ключевые слова:** собирательство диких растений, трансформация семьи и гендерных ролей, социальные адаптивные механизмы, система питания и жизнеобеспечения, мужчины.*

В системе питания армян дикie растения традиционно имеют широкое применение. Этнографические материалы свидетельствуют о том, что собирательство приобретает особую бытовую важность в трудные времена социально-политических и экономических спадов, когда основные способы обеспечения питанием дают сбой, что и произошло после дезинтеграции СССР. В социальном хаосе того периода собирательство эффективно выступило как адаптивный механизм, сохраняя свою актуальность для повседневного выживания и до сих пор. В основном, это касается тех слоев населения, которые оказались наиболее уязвимыми к произошедшим социальным переменам. В общем контексте безработицы и стремительного повышения уровня бедности, изменилось традиционное разделение труда в семье и, соответственно, трансформировались гендерные роли в семье, то есть если раньше собирательством занимались исключительно женщины, то в постсоветский период к ним примкнули и мужчины. Этому также способствовало то, что продукты собирательства, в частности дикие растения, приобрели рыночную ценность, принося осязаемый доход.

В центре настоящего анализа – показать роль собирательства в жизнеобеспечении семьи и следующие исследовательские вопросы: 1. Какова роль собирательства в обеспечении выживания семьи? 2. В чем гендерно-возрастные различия между традиционными и современными формами собирательства (сравнительная перспектива)? 3. Какие фактора способствовали включение мужчин в «женскую» сферу труда? Использовались смешанные методы исследования, которые включают анализ собственных полевых материалов (этнографический метод); проведение исторических параллелей, сочетающих диахронные и синхронные перспективы (историко-сравнительный метод).

**GENDER AND AGE TRANSFORMATIONS IN THE ARMENIAN
GATHERING CULTURE (TRADITION AND MODERNITY)
(Summary)**

Key words: *gathering of wild plants, transformation of family and gender roles, social adaptive mechanisms, food and life support system, men.*

In the Armenian food system, wild plants are traditionally widely used. Gathering has not lost its significance even today. Ethnographic materials show that gathering becomes particularly important in difficult times of socio-political and economic downturns, when the main ways of providing supply fail. This is what exactly happened after the disintegration of the USSR. In the social chaos of that period, the gathering effectively acted as an adaptive mechanism, preserving its relevance for everyday survival up to now. This applies to those segments of the population who have been the most vulnerable to the above-mentioned social changes. In the general context of unemployment and the rapid rise in the level of poverty, the traditional division of labor in the family has changed and, accordingly, gender roles in the family have been transformed. That is to say, if earlier women were exclusively engaged in gathering, in the post-Soviet period men joined them. This was also facilitated by the fact that products of gathering, in particular wild plants, acquired market value, bringing tangible income.

The purpose of this article is to show the role of gathering in the life support system of the family. This analysis focuses on the following research questions: 1. what is the role of gathering in ensuring the survival of the family?, 2. what are the gender-age differences between traditional and modern forms of gathering (comparative perspective)?, 3. what factors contributed to the inclusion of men in the “female” domain of work? In writing this article, I used mixed research methods that include analysis of my own field materials collected (ethnographic method); drawing historical parallels, combining diachronic and synchronous perspectives (historical-comparative method).

**«ՇՈՒՐՋՊԱՐ»-«ՅԱԼԼԻ»-«ԳԵՈՎՆՂ»-«ԳՅՈՆՂ»-«ԿԼՈՐ ՊԱՐ»
ՊԱՐԱՏԵՍԱԿՆԵՐԻ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐԻ
ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ
(Սեղմագիր)**

Բանալի բառեր՝ Յալլի, գեոնղ, գեովնղ, շուրջպար, ծանր պար, թեթև պար, համայնքային պարեր:

Ազգագրական նյութերում հաճախ են հանդիպում «Յալլի», «Գեովնղ», «Գյոնղ», «Կլոր պար» պարանունները, որոնք կատարվել են տարբեր ծեսերի, տոների և ուխտագնացությունների ժամանակ: Նկարագրություններում հանդիպում են վերը նշված անուններով պարեր միայն տղաների կատարմամբ, միայն աղջիկների կամ տարեց կանանց կատարմամբ: Կա ևս մեկ տարբերակ, որ ամենատարածվածն է, համայնքային կատարմամբ պարերն են՝ առանց տարիքային և սեռային խտրականության: Այս պարերը բաժանվում են 2 խմբի

1. ծանր և դանդաղ
2. թեթև և արագ

Ըստ մեր վերլուծության՝ «Կլոր պար», «Յալլի», «Գեովնղ», «Գյոնղ» պարանունները կիրառվում են 2 նշանակությամբ: Մի դեպքում սրանք հաճախ ոչ թե հստակ պարի անուն են, այլ պարի տեսակ, որ պարվել են շրջանով՝ ձեռք-ձեռք բռնած, և համարժեք են շուրջպարին: Այս մասին են վկայում այս պարանուններով, բայց տարբեր մեղեդիներով, տարբեր կազմով, տարբեր պարաքայլերով շրջանաձև կատարվող պարերի նկարագրությունները: «Յալլի» կամ «Հալլայ» և «Գեովնղ» անվանումները շուրջպար իմաստով կիրառվում են նաև թուրքերի, քրդերի, ադրբեջանցիների մեջ: Իսկ մյուս դեպքում հստակ պարանուն է՝ հստակ պարաքայլերով և բնորոշ է միայն որևէ ազգագրական շրջանի:

Ուսումնասիրության նպատակն է ցույց տալ ազգագրական նյութերում նկարագրվող «Յալլի» կամ «Յալլի», «Կլոր պար», «Գեովնղ», «Գյոնղ», «Հալլայ», «Հալլի» պարերի ընդհանրությունները՝ անդրադառնալով տարբեր ազգագրական շրջաններում դրանց կատարման և ձևի առանձնահատկություններին: Վերոնշյալ պարերի մասին, բացի ազգագրական նյութերից, անդրադարձեր կան նաև գիտական և գեղարվեստական գրականության մեջ (Կոմիտաս, Ս. Լիսիցյան, Ատրպետ, Ժ. Խաչատրյան, Պ. Պռոշյան, Րաֆֆի), որոնք զուգահեռել ենք մեր կողմից գրառված և այլոց կողմից մեզ տրամադրած դաշտային նյութերով:

**РАССМОТРЕНИЕ ХОРОВОДНЫХ ТАНЦЕВ ТИПА “ШУРДЖПАР”,
“ЯЛЛИ”, «ГЕОВНД», “ГЁНД”, “КЛОР ПАР” В КОНТЕКСТЕ ЭТНОГРАФИ-
ЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ
(Резюме)**

***Ключевые слова:** Ялли, Гёнд, Геовнд, хороводный танец, тяжелый танец, легкий танец, коллективные танцы*

В этнографических материалах часто встречаются такие виды танцев, как “Ялли”, “Геовнд”, “Гёнд”, “Клор Пар”, которые исполнялись во время различных обрядов, праздников и паломничеств. В описаниях есть танцы с вышеуказанными названиями, исполняемые только мужчинами, только женщинами или женщинами постарше. Еще одна распространенная версия – коллективный танец без возрастной и гендерной дискриминации. Эти танцы делятся на две группы:

1. тяжелый и медленный
2. легкий и быстрый.

Согласно нашему анализу, названия “Ялли”, “Геовнд”, “Гёнд” и “Клор Пар” используются в двух значениях. В первом случае это часто не названия конкретного танца, а вид танца, который танцуют в кругу, держась за руки, и который приравнивается к хороводу. Об этом свидетельствует тот факт, что различные танцы исполняются с разными мелодиями, композициями и танцевальными шагами, имеющими одно и то же название. Имена “Ялли” или “Халай” и “Геовнд” используются в хороводах среди таких народов, как турки, курды и азербайджанцы. Во втором случае это четкое танцевальное название со специфическими танцевальными шагами, характерными только для какого-то этнографического региона.

Целью исследования является показать общие черты таких танцев, как “Яллы” или “Яйли”, “Клор пар”, “Говнд”, “Гонд”, “Халай” и “Халли”, которые описаны в этнографических материалах. Также в исследовании говорится об особенностях их исполнения в разных этнографических регионах. Помимо этнографических материалов, в армянской научной и художественной литературе имеются упоминания о танцах, упомянутых выше (Комитас, С. Лисицян, Атрпет, Дж. Хачатрян, П. Прошян, Раффи), которые мы сопоставили с материалами, собранными нами и предоставленными другими.

**OBSERVATION OF ROUND DANCES SUCH AS “SHURDJPAR”, “YALLI”,
“GEOVND”, “GYOND” AND “KLOR PAR” IN THE CONTEXT OF ETHNO-
GRAPHIC MATERIALS
(Summary)**

Keywords: *Yalli, Gyond, Geovnd, round dance, heavy dance, light dance, community dances.*

Types of dances such as “Yalli”, “Geovnd”, “Gyond”, and “Klor Par” are often found in ethnographic materials, which were performed during various rituals and pilgrimages. In the descriptions, there are dances with the above-mentioned names performed only by males, only by females, or by older women. Another widespread version is the community dance without age or gender discrimination.

These dances are divided into two groups:

1. heavy and slow,
2. light and fast.

According to our analysis, “Yalli”, “Geovnd”, “Gyond”, and “Klor Par” names are used with two meanings. In one case, these are often not the names of a specific dance but a type of dance that is danced in a circle, holding hands, and is equivalent to round dance. This is evidenced by the fact that various dances are performed with different melodies, compositions, and dance steps having the same name. The names “Yalli” or “Halay” and “Geovnd” are used in a round dance sense among nations such as Turks, Kurds, and Azeris. In the other case, it is a clear dance name with specific steps, typical only of some ethnographic period.

The study aims to show the commonalities between dances such as “Yalli” or “Yayli”, “Klor Par”, “Govnd”, “Gond”, “Halay” and “Halli” which are described in ethnographic materials. Also, the study refers to the features of their performance in different ethnographic regions. In addition to ethnographic materials, there are references to the dances mentioned above in Armenian scientific and fiction literature such as (Komitas, S. Lisitsyan, Atrpet, J. Khachatryan, P. Proshyan, Raffi), which we have paralleled with the materials collected by us and provided by others.

**«ՆՈՐ ԱՇԽԱՐԻԻ» ՍՏԵՂԾՄԱՆ ԳՈՐԾՆԹԱՑԸ ՀԱՅ
ՎԻՊԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ԲԱՆԱՅՅՈՒՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ
(Սեղմագիր)**

Բանալի բառեր՝ Հայաստան, հայ բանահյուսություն, միջնադար, առասպելական պատկերացումներ, քաղաքակրթություն:

«Նոր աշխարհի» ստեղծման գործընթացը վերաբերում է ոչ միայն աշխարհի արարչությանը, այլև՝ նոր տարածքներում հիմնվող քաղաքակրթական նոր սկզբին, որը դառնում է թագավորություն կամ իշխանություն: Հայոց մեջ միջնադարում ընդունված է եղել նախարարությունները կամ նահանգներն անվանել աշխարհներ՝ Սյունյաց աշխարհ, Արցախ աշխարհ, Տարոն աշխարհ և այլն, որն արձագանք է գտել հայ վիպապատմական և վիպական բանահյուսության մեջ առհասարակ. «Մոքոս» հայ եկեղեցական վեպը սկսում է Բաղ թագավորի՝ բնակության համար հարմար տարածք փնտրելու և Բաղդատ քաղաքի կառուցման պատմությամբ, «Սասնա ծռերում» Սանասարն ու Բաղդասարը, հեռանալով հայրական երկրից, հիմնում են իրենց քաղաքը՝ Սասունը, և դառնում հիմնադիր թագավորներ: Հայկն էլ, ինչպես Խորենացին է հիշատակում, Բելի դեմ ապստամբելով՝ գալիս է Արարաղի երկրում բնակվելու. իր բնակած լեռնադաշտի անունը դնում է Հարք, իսկ կառուցած բնակավայրը՝ Հայկաշեն: Հայկի որդիներն ու թոռներն էլ իրենց համար բնակության տարածքներ են ընտրում, որոնք անվանվում են Նրանց անուններով՝ Շարա-Շիրակ Արամայիս-Արմավիր, Գառնիկ- Գառնի և այլն:

Ուշագրավ են «նոր աշխարհի» ստեղծման գործընթացի փուլերը՝ տարածքի փնտրտուք և ընտրություն, բնակավայրի հիմնում, տարածքի բարեկարգում (որսատեղի, սրբատեղի և այլն), անվանադրում, բնակեցում, հոգատարություն և պատասխանատվություն տարածքի բնակիչների նկատմամբ, սեփական զորք, հիմնված իշխանության կամ թագավորության հանրահռչակում:

Ուսումնասիրության նպատակն է վեր հանել «նոր աշխարհի» ստեղծման կրոնաառասպելաբանական պատկերացումները, դրանց ակունքները, հավատալիքային հենքը, «աշխարհաստեղծման» գործընթացի փուլերն ու առանձնահատկությունները՝ որպես քաղաքակրթական նոր սկիզբ:

**ПРОЦЕСС СОЗДАНИЯ «НОВОГО МИРА»
В АРМЯНСКОМ ИСТОРИКО-ЭПИЧЕСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ
(Резюме)**

***Ключевые слова:** Армения, армянский фольклор, средневековье, мифологические представления, цивилизация.*

Процесс создания «нового мира» относится не только к сотворению мира, но и к новому началу цивилизации, основанному на новых территориях. Процесс создания «нового мира» относится не только к сотворению мира, но и к новому началу цивилизации, основанной на новых территориях, которые становятся царством или княжеством. В средние века армяне называли министерства или провинции мирами: Сюняц Ашхарх, Арцах Ашхарх, Тарон Ашхарх и т.д., что нашло отклик в армянском эпическом фольклоре: Армянский церковный роман «Мокос» начинается с рассказа о строительстве города Багдада царем Багом в поисках подходящего места для жизни, в «Сасна црер» Санасар и Багдасар, покинув родину, основали свой город Сасун и стали царями-основателями. Айка, как упоминает Хоренаци, восстает против Бела и приходит жить в страну Арарат: горную равнину, где он жил, называл Харк, а поселение, которое он построил, - Хайкашен. Сыновья и внуки Айка выбирают для себя места проживания, которые называются в их честь: Шара-Ширак-Арамаис-Армавир, Гарник-Гарни и т.д. Этапы процесса создания «нового мира» поразительны: поиск и выбор местности, основание поселения, благоустройство территории (охотничьи угодья, святилище и т.д.), присвоение имени, поселение, забота и ответственность перед жителями местности, собственное войско, основанное на популяризации княжества или королевства.

Цель исследования - раскрыть религиозно-мифологические представления о сотворении «нового мира», их истоки, основы верований, этапы и особенности процесса «сотворения мира» как нового начала цивилизации.

**THE PROCESS OF CREATION OF A “NEW WORLD”
IN ARMENIAN HISTORICAL-EPIC FOLKLORE
(Summary)**

Key words: *Armenia, Armenian folklore, Middle Ages, mythological representations, civilization.*

The process of creating a “new world” refers not only to the creation of the world, but also to a new beginning of civilization based on new territories. The process of creating a “new world” refers not only to the creation of the world, but also to a new beginning of civilization based in new territories, who become a kingdom or principality. In the Middle Ages Armenians called ministries or provinces worlds: Syunyats ashkharh, Artsakh ashkharh, Taron ashkharh, etc., which found an echo in Armenian epic folklore: the Armenian ecclesiastical novel “Mokos” begins with the story of King Bagh building the city of Baghdad in search of a suitable place to live, in “Sasna Tsrer” Sanasar and Baghdasar, leaving their homeland, founded their city, Sasun, and became founding kings. Hayk, as Khorenatsi mentions, rebels against Bel and comes to live in the country of Ararat: he named the mountain plain where he lived Hark, and the settlement he built - Haykashen. Hayk’s sons and grandsons choose places of residence for themselves, which are named after them: Shara-Shirak Aramayis-Armavir, Garnik-Garni, etc.

The stages of the process of creating a “new world” are remarkable: search and selection of the area, establishment of a settlement, improvement of the area (hunting ground, sanctuary, etc.), naming, settlement, care and responsibility towards the inhabitants of the area, own army, based on the popularization of principality or kingdom.

The aim of the study is to reveal the religious-mythological notions of the creation of the “new world”, their origins, the basis of belief, the stages and features of the process of “world creation” as a new beginning of civilization.

ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ ԱՆԻ

ՊՄԱԹՊՄԴԾ,

Մագիստրոս, annieavetisyan19999@gmail.com

**ՀՈՒՇԱՐՁԱՆԻ ՏՐԱՆՍՖՈՐՄԱՑԻԱՆ ԵՎ ՍԱԿՐԱԼ ՏԱՐԱԾՔԻ
ՎԵՐԱՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒՄԸ. ՀՐԱՉԴԱՆ ՔԱՂԱՔԻ ՍՏԱԼԻՆԻ ԱՐՁԱՆԻՑ
ՄԻՆՉԵՎ ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏՈՒՄ ՉՈՅՎԱԾՆԵՐԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆ
(Սեղմագիր)**

***Քանալի բառեր՝** Հուշարձան, սակրալ տարածք, քաղաք Հրազդան,
Ստալին, զոհեր, Արցախ:*

Խորհրդային Միությունում Ստալինի անձի պաշտամունքի ձևավորմանը զուգահեռ ԽՍՀՄ ամբողջ տարածքով մեկ կանգնեցնում էին «Ժողովուրդների հոր» արձանը: Այս միտումից անմասն չմնաց նաև Հայաստանը, որի տարբեր շրջաններում ևս տեղադրվում էին Ստալինի արձանները: Նման մի արձան էլ տեղադրվել էր Հրազդան քաղաքում՝ Ջրառատ թաղամասում: Այն գտնում էր Ջրառատի կենտրոնական հատվածում՝ գյուղամեջում: Ստալինի արձանը այս պուրակում շարունակեց կանգնած մնալ անգամ իր մահից հետո՝ մինչ 1960 թվականը: 1960 թ. մի գիշեր երեք ռեդամալցիներ արձանը գաղտնի տեղահանում են և զցում քիչ հեռու գտնվող արտաքնոցը, սակայն պատվանդանին ձեռք չեն տալիս: Արդեն 1995 թ. Ջրառատի թաղապետ Աշոտ Ներսիսյանի նախաձեռնությամբ և համագյուղացիների օգնությամբ պատվանդանը վերանորոգվեց, որի վրա կանգնեցվեց խաչքար, իսկ ներքևում՝ Արցախյան պատերազմում զոհված ջրառատցիների հիշատակին նվիրված հուշատախտակ:

АВETИСЯН АНИ
СОИСИКМЗ,
Магистр, annieavetisyan19999@gmail.com

**ТРАНСФОРМАЦИЯ ПАМЯТНИКА И ПОВТОРНОЕ
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ САКРАЛЬНОГО ПРОСТРАНСТВА:
ОТ СТАТУИ СТАЛИНА В ГОРОДЕ РАЗДАН ДО МЕМОРИАЛА
ЖЕРТВАМ ГЕРОИЧЕСКОЙ БОРЬБЫ ЗА АРЦАХ
(Резюме)**

Ключевые слова: Памятник, священная территория, город Раздан, Сталин, жертвы, Арцах.

В Советском Союзе, параллельно с формированием культа личности Сталина, по всей территории СССР ставляли памятники «Отцу Народов». Не осталась в стороне и Армения, в разных районах которой также были установлены статуи Сталина. Такая статуя была установлена в городе Раздан, в квартале Джрарат. Она была установлена в центральной части Джрарата. Статуя Сталина в этом сквере продолжала стоять даже после его смерти - до 1960 года. Однажды ночью три рндамальца тайно демонтируют статую и бросают его в яму с отходами и экскрементами, однако постамент оставляют целым. В 1995-ом году по инициативе префекта Джрарата Ашота Нерсисяна и при помощи односельчан постамент был отремонтирован, на котором был установлен хачкар, а внизу - мемориальная доска в память погибших в Арцахской войне джраратцев.

**MONUMENT TRANSFORMATION AND REUSE OF THE SACRED TERRITORY: FROM STALIN STATUE IN THE TOWN OF HRAZDAN TO A MEMORIAL TO THE VICTIMS OF THE HEROIC FIGHT FOR ARTSAKH
(Summary)**

Key words: *Hrazdan, Monument, Statue of Stalin, Memorial Plaque of the Artsakh War, Khachkar, Soviet, Post-Soviet.*

In the Soviet Union, in parallel with the formation of the worship of Stalin's personality, a monuments to the "Father of Nations" were erected throughout the USSR. Armenia was also involved in that intention. Such a statue was built in city of Hrazdan, in the region of Jrarat. It was situated in the central part of Jrarat. The statue of Stalin in this square continued to stand even after his death-until 1960. One night of 1960 three people from Rndamal secretly removed the statue and threw it into a pit of a nearby gorge, but they did not touch the pedestal. In 1995, at the initiative of the prefect of Jrarat Ashot Nersisyan and with the help of fellow villagers, the pedestal was repaired, on which a khachkar was installed, and at the bottom there was a memorial plaque in memory of the Jrarat people who died in the Artsakh war.

**ԼՈՒՍԱՆԿԱՐԸ՝ ՎԱՎԵՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, ԼՈՒՍԱՆԿԱՐԸ՝
ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ. ՍՅՈՒՆԻՔԻ
ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԳՈՒՐՈՍԻ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐՈՒՄ**

Քանալի բառեր՝ Գուրոս, Սյունիք, հուշարձան, լուսանկար, ժառանգություն:

Խորհրդային տարիներին Սյունիքի պատմամշակութային հուշարձանների վավերագրության գործում կարևոր ներդրում է ունեցել լուսանկարիչ Գուրոսը (Գուրգեն Պարոնյան): Տարբեր գիտահետազոտական խմբերի հետ համագործակցելով նա երկու փուլով (առաջին փուլ՝ 1920-30-ական թթ., երկրորդ փուլ՝ 1960-70-ական թթ.) լուսանկարել է Սյունիքի հնագիտական և միջնադարյան պատմաճարտարապետական կոթողները: Սկսած 1920-ական թվականներից Սիսիանի տարածաշրջանում նա լուսանկարել է Չորաց քարեր հնավայրը, Իշխանասարի ժայռապատկերները, Մելիք Թանգի կամուրջը, Աղիտուկի մահարձանն ու Որոտնավանքը, Բերձորի տարածաշրջանում՝ իսլամական դամբարանները, Լալազարի կամուրջը, Կապանի տարածաշրջանում Բաղաբերդը և մի շարք այլ հուշարձաններ:

Գուրոսը երեք անգամ լուսանկարել է Տաթևի վանքը. առաջինը՝ 1928 թ., երկրորդ անգամ մանրամասն լուսանկարել է 1931 թ. ապրիլի 29-ի երկրաշարժի հետևանքով փլատակների վերածված համալիրը, Սբ. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու քանդված գմբեթը, եռահարկ զանգակատունը, Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ և Սբ. Աստվածածին եկեղեցիները: Վերջին անգամ վանական համալիրը լուսանկարել է մոտ 35 տարի անց՝ 1965 թ., որի մանրամասներին անդրադառնում է իր օրագրում: Նա իր հուշերում մանրամասն պատմում է, թե ինչ իրավիճակում է գտնվել վանքը երկրաշարժից հետո, և որքան թալան և ավերածություններ են տեղի ունեցել երկրաշարժին հաջորդած 30-35 տարիների ընթացքում:

Սկսած XIX դ. լուսանկարը որպես մշակութային ժառանգության վավերագրման մեթոդ՝ հավաքվում, արխիվացվում, հետազոտվում, ցուցադրվում և մեկնաբանվում էր տարբեր թանգարաններում և հետազոտական կենտրոններում: Բազմաթիվ հետազոտողներ և լուսանկարիչներ Հայկական լեռնաշխարհի պատմամշակութային ժառանգության անհաշվելի լուսանկարչական պատկերներ են ստացել, որոնք վավերագրական սկզբնաղբյուր լինելուց զատ այլևս վերածվել են մշակութային ժառանգության:

Այս համատեքստում Գուրոսի լուսանկարչական ժառանգությունը կարող է դիտարկվել և՛ որպես մշակութային ժառանգության վավերագրական սկզբնաղբյուր, և՛ որպես «մշակութային ժառանգություն»:

ЕРАНОСЯН АРГАМ
ИАЭ НАН РА, СОИСИКМЗ
agyeranos@gmail.com:

ФОТОГРАФИЯ КАК ДОКУМЕНТ, ФОТОГРАФИЯ КАК КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ: ИСТОРИЧЕСКО-КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ СЮНИКА В ФОТОГРАФИЯХ ГУРОСА

Ключевые слова: Гурос, Сюник, памятник, фото, наследие.

В советские годы фотограф Гурос (Гурген Паронян) внес важный вклад в документирование культурных и исторических памятников Сюника. Сотрудничая с разными научно-исследовательскими группами, он фотографировал археологические и средневековые историко-архитектурные памятники Сюника в два этапа (первый этап: 1920-30-е годы, второй этап: 1960-70-е годы). Начиная с 1920-х годов в Сисианском районе фотографировал древнее поселение Зорац Карер, наскальные рисунки Ишханасара, мост Мелика Танга, памятник Агиту, Воротнаванк, исламские гробницы в Бердзорском районе, мост Лалазар, Багаберд в Капанском районе и ряд других памятников.

Гурос трижды фотографировал Татевский монастырь: первый раз в 1928 году. В 1931 году, во второй раз, он подробно сфотографировал руины монастыря в результате землетрясения 29 апреля, разрушенный купол церкви Погоса-Петроса, трехъярусную колокольню, а также церкви Святого Григора Лусаворича и Святого Аствацацина. В последний раз монастырский комплекс был сфотографирован примерно через 35 лет, в 1965 году, о чем он подробно упоминает в своем дневнике. В своих воспоминаниях он подробно описывает положение монастыря после землетрясения, а также грабежи и разрушения, которые имели место в течение 30-35 лет после землетрясения.

Начиная с XIX века, фотография как метод документирования культурного наследия собиралась, архивировалась, исследовалась, выставлялась и интерпретировалась в различных музеях и исследовательских центрах. Многим исследователям и фотографам были переданы бесчисленные фотоизображения культурно-исторического наследия Армянского нагорья, которые, помимо того, что являются документальным источником, уже

превратились в культурное наследие.

В этом контексте фотографическое наследие Гуроса можно рассматривать и как документальный источник культурного наследия, и как «культурное наследие».

YERANOSYAN ARGAM

IAE NAS RA, SPHEHCMR

agyeranos@gmail.com

A PHOTOGRAPHY AS A DOCUMENT, A PHOTOGRAPY AS A CULTURAL HERITAGHE: THE HISTORICAL-CULTURAL HERITAGE OF SYUNIK IN THE PHOTOS OF GUROS

Keywords: *Guros, Syunik, monument, photo, heritage.*

During the Soviet-era, photographer Guros (Gurgen Paronyan) made an important contribution to the documentation of cultural and historical monuments of Syunik. Cooperating with various scientific research groups, he photographed the archaeological and medieval historical-architectural monuments of Syunik in two phases (first phase: 1920-30s, second phase: 1960-70s). Since the 1920s in the Sisian region he photographed the ancient settlement of Zorats Karer, Ishkhanasar rock paintings, Melik Tang Bridge, Aghitu Monument, Vorohtnavank, Islamic tombs in the Berdzor region, Lalazars Bridge, Baghaberd Bridge in the Kapan region and several other monuments.

Guros has photographed Tatev Monastery three times: First in 1928. In 1931 for the second time, he photographed in detail the ruins of the monastery in consequence of the earthquake of April 29, the destroyed dome of the church of Poghos-Pethros, a three-tier bell tower, also St. Grigor Lusavorich and St. Astvatsatsin churches. The monastery complex was photographed for the last time about 35 years later, in 1965, as he mentions in details in his diary. In his memories, he describes in detail the situation of the monastery after the earthquake and the looting and destruction that took place during the 30-35 years after the earthquake.

Since the XIX century, photography as a method of documenting cultural heritage was collected, archived, studied, exhibited and interpreted in various museums and research centers. Innumerable photos of the cultural and historical heritage of the Armenian Highlands, which, in addition to being a documentary source, have already become a cultural heritage, have been handed over to many researchers and photographers.

In this context, the photographic heritage of Guros can be considered both as a documentary source of cultural heritage and as a “cultural heritage” by itself.

**ՀԱՅԻ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԵՎ
ՀԵՏԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
(Սեղմագիր)**

***Քանալի բառեր՝** Հաց, լավաշ, հանրային ընկալումներ, խորհրդային
Հայաստան, հետխորհրդային Հայաստան:*

Անհիշելի ժամանակներից կենցաղավարող հայկական լավաշ հացը մեր ազգային կենսընթացում շարունակում է մնալ որպես հնագույն երկրագործական մշակույթի կարևոր բաղադրիչ, որի կիրառությունն ու սպառումը շարունակվում է մինչև մեր օրերը:

Սույն զեկուցման նպատակն է հացի մասին ամենաբազմազան աղբյուրների, դաշտային բանահյուսական ու փորձագիտական նյութերի վերլուծությամբ բացահայտել հացի մասին խորհրդային և հետխորհրդային ընկալումները:

Խորհրդային տարիներին (1920-1991թթ.) հացի ստեղծման մասին իրազեկությունը շատ բարձր էր (հացի պետական պլանավորված արտադրություն, ազգային հացատեսակների արտադրություն՝ սահմանափակ տեսականիով, հացի քաշի վերահսկում, հացի հատուկ կրպակների և մասնագիտացված մեքենաների առկայություն, սանիտարահիգիենիկ պայմանների ապահովում):

Հետխորհրդային շրջանում այն ավելի պակաս էր (մասնավոր ձեռնարկատիրական հացարտադրություն, պատերազմական իրավիճակով պայմանավորված հացի պակաս, քաշի վերահսկման բացակայություն, սննդային հավելումներ, համեմատաբար թանկ հացատեսակներ):

Խնդրո առարկայի ուսումնասիրությունը նոր լույս կարող է սփռել մեր ժողովրդի սոցիալ-կենցաղային, հանրային-մշակութային և անգամ քաղաքական կյանքի բազում խնդիրների բացահայտման վրա, քանի որ հացը հանրային ընկալումներում շատ ավելին է քան կենսապահովման միջոցը:

**ОБЩЕСТВЕННОЕ ВОСПРИЯТИЕ ХЛЕБА В СОВЕТСКОЙ
И ПОСТСОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ
(Резюме)**

***Ключевые слова:** хлеб, лаваш, общественные восприятия, Советская Армения, Постсоветская Армения.*

С незапамятных времён древний армянский хлеб лаваш в нашем жизненном процессе остается важным компонентом древней земледельческой культуры, применение и потребление которого продолжается и по сей день.

Целью данного отчета является раскрытие советских и постсоветских восприятий хлеба с помощью анализа различных источников в области фольклора и экспертных материалов.

В советские годы (1920-1991 гг.) осведомлённость о создании хлеба была очень высокой (плановое государственное производство хлеба, производство национальных хлебов в ограниченном ассортименте, весовой контроль хлеба, наличие специальных хлебных киосков и специализированных машин, обеспечение санитарных условий).

В постсоветский период информации было меньше (хлебное производство частного предприятия, нехватка хлеба в связи с военной обстановкой, отсутствие весового контроля, пищевые добавки, относительно дорогие виды хлеба).

Изучение темы и возможные преобразование, помеченные со временем, могут заново просветить раскрытие многих проблем социально-бытовой, общественно-культурной и даже политической жизни нашего народа, ведь хлеб в общественных восприятиях гораздо больше, чем средство жизнеобеспечения.

KIRAKOSYAN ALINA

IAE NAS RA,

Master, alinokkirakosyan@gmail.com

**PUBLIC PERCEPTIONS OF BREAD IN SOVIET AND
POST-SOVIET ARMENIA
(Summary)**

Key words: *bread, lavash, public perceptions, Soviet Armenia, Post-Soviet Armenia*

Since time immemorial, Armenian primeval bread lavash in our life process has remained as an important component of the ancient arable farming culture, the use and consumption of which continues to the present day.

The purpose of this report is to reveal Soviet and Post-Soviet perceptions of bread through the analyses of various sources in the field of folklore and expert materials.

During the Soviet years (1920-1991), awareness of the creation of bread was on very high level (planned state production of bread, production of national types of bread in a limited range, weigh control of bread, presence of special bread kiosks and specialized machines, provision of sanitary and hygienic conditions).

In the post-Soviet period there was less information (bread production of private enterprise, lack of bread because of war situation, absence of weight control, food supplements, relatively expensive types of bread).

Study of the topic and possible transformations, marked over time, can enlighten once again the disclosure of many issues of social-domestic, socio – cultural and political life of our nation, because bread in public perceptions is much more than a means of life support.

**ՍՏԻ ԵՎ ՃՇՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՍԴԵԼՈՒՅԹԸ ՀԱՅՈՑ ԲԱՆԱԿՈՐ
ԱՎԱՆԴՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ
(Սեղմագիր)**

***Բանալի բառեր՝ ճշմարտություն, սուտ, առասպելություն, ավանդություն,
հայ ժողովրդական բանահյուսություն:***

Հայ ժողովրդական բանահյուսության տարբեր ժանրերի ստեղծագործություններում կենցաղավարում են մարդկային վարքի տարբեր ընդհանրականների (универсалии), մասնավորապես ստի վերբալ (խոսքային) և ոչ վերբալ (ոչ խոսքային) հաղորդակցության դրսևորումներ: Բացատրական բոլոր բառարաններում սուտ բառի առաջնային իմաստը ճշմարտությանը հակառակ լինելն է: Սուտը որպես սոցիալ-մշակութային ֆենոմեն տիպաբանվում է երեք եղանակով՝ աղավաղում, ուռճացում և քողարկում: Այն երկարժեք (ամբիվալենտ) է, կարող է լինել՝ դրական (արդարացի) և բացասական (անարդարացի)՝ կախված նպատակից: Ստի քողարկումը ստախոսից պահանջում է հավասարակշռված վարք, դիմախաղի (միմիկա), ժեստերի, պլաստիկայի, խոսքի, ձայնի հսկողություն՝ ստի մշակույթի անընդհատությունը ապահովելու համար: Ստի շղթայական (կոմպլատիվ), ինքնակենտրոնացված կամ այլակենտրոն դրսևորումները ակնառու են մասնավորապես բանաձևային ժանրերում ու ժողովրդական էպոսում, բազում գրույցներում ու առկատիպ հեքիաթներում, ինչպիսիք են՝ «Սուտ հեքիաթ», «Սուտլիկ որսկանի հեքիաթը», «Սուտասան», «Ստախոս հովիվը» և այլն: «Սուտլիկ որսկանի հեքիաթում» ստախոսը մի հատիկ կորեկից այնքան բերք է ստանում, որ չի իմանում որտեղ ամբարի, վերջը «մի լուսա բռնում, մորթում, կաշին քերթում, տիկ հանել տալի, մնացած կորեկն էլ բերում ա էդ տկի մեջն ածում»: Հայկական առածներում և ասացվածքներում «Ճշմարիտը Աստվածն է», իսկ «Սուտը սատանան է»: Թեև «Ստի ոտքերը կարճ են», բայց «Մինչև դուրծը (ճիշտը) գա, սուտը աշխարհ կուտե», ուստի ժողովուրդն իր կենսափորձով ահազանգում է, որ «Հազար սուտ մեկ դուրծ չ'արժե»: Բանահյուսական նյութերում տեսանելի է, որ մարդկային գործունեության գրեթե բոլոր ոլորտներում առկա է սուտը, որը վերածվելով լեզվամշակութային հաղորդակցության միջոցի, դառնում է կարծրատիպերի, նորմերի, բարոյախոսական արժեքների անբաժանելի մաս և նպաստում որևէ սոցիալ-մշակութային միջավայրի ինտեգրմանը:

**МИФОЛОГЕМА ПРАВДЫ И ЛЖИ В АРМЯНСКОЙ
УСТНОЙ ТРАДИЦИИ
(Резюме)**

Ключевые слова: правда, ложь, миф, традиция, армянский фольклор.

В произведениях разных жанров армянского фольклора проявляются различные общности человеческого поведения (универсалии), в частности относящиеся ко лжи, встречающиеся в вербальной и невербальной коммуникации. Во всех толковых словарях основное значение слова ложь – противоречить истине. Ложь как социокультурный феномен делится на три вида: искажение, преувеличение и маскировка. Ложь амбивалентна и может быть положительной (справедливой) или отрицательной (несправедливой) в зависимости от цели. Чтобы скрыть ложь, лжец должен придерживаться особого поведения. Требуется определенная мимика, жесты, пластика, речь, управление голосом - чтобы обеспечить преемственность культуры лжи. Цепные (кумулятивные), эгоцентричные или иноцентрические проявления лжи особенно ярко представлены в формульных жанрах и народных эпосах, во многих беседах, баснях и сказках, таких как «Сказка - ложь», «Сказка Лжеца», «Лгун» и др. В сказке «Лживый охотник» лжец получает столько урожая из одного зернышка проса, что не знает, куда его сложить, наконец «Он ловит блоху, режет ее, сдирает с нее кожу, остаток проса хранит в ней». В армянских пословицах и поговорках «Правда — бог» и «Ложь — дьявол». Или, «У лжи ноги коротки», но «Пока правда доедет, ложь весь мир съест». Так люди своим жизненным опытом предупреждают, что «Тысяча лжи и гроша не стоит». Из фольклорных материалов видно, что практически во всех сферах человеческой деятельности присутствует ложь, которая, становясь средством языковой и культурной коммуникации, представляется неотъемлемой частью стереотипов, норм, нравственных ценностей, способствует интеграции социально-культурных ценностей в культурной среде.

**THE MYTHOLOGEME OF THE TRUTH AND LIES
IN ARMENIAN ORAL TRADITION
(Summary)**

Key words: *truth, lie, myth, tradition, Armenian folklore.*

In different genres of Armenian folklore there can be found various manifestations of universals of human behavior, in particular relate to telling lies both in verbal and non-verbal communication. In all dictionaries, the primary meaning of the word 'lie' contradicts to the truth. Lying as a socio-cultural phenomenon is classified into three types: distortion, exaggeration and disguise. It is ambivalent and can be positive (fair) or negative (unfair), depending on the purpose. Concealing a lie requires from a liar a balanced behavior, facial expressions, gestures, plasticity, speech, voice control to ensure the continuity of the culture of lying. The chain of cumulative, self-centered or other-centered manifestations of lies are especially evident in formulaic genres and folk narratives and folk epics, fables and folktales, such as "False Tale", "The Tale of the False Hunter", "The Liar", "Shepherd the Liar", etc. In "The Hunter the Liar", the liar reaps so much of a grain of millet that he does not know where to store it. In the end, "he catches a flea, slaughters it, strips it of skin, lets it take off, and brings the rest of the millet and puts it in that bucket." In Armenian proverbs and sayings - "God is the truth" and "Devil is a lie". Or, "The legs of a lie are short," but "Until the (right) snout comes, the lie will eat the world", so the people with their life experience warn that "A thousand lies are not worth a penny". In folklore materials it can be seen that that 'lie' is almost in all spheres of human activity, which turning into a means of linguistic and cultural communication, becomes an inseparable part of stereotypes, norms, moral values, contributes to the integration of the socio-cultural environment.

**ԹԱԳՈՒՀՈՒ ԵՎ ԳԵՂՋԿՈՒՀՈՒ ԿԵՐՊԱՐՆԵՐԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ
ՀԵՔԻԱԹՆԵՐՈՒՄ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ
(Սեղմագիր)**

***Քանալի բառեր՝ հայկական ժողովրդական հեքիաթներ, պատմական
սյուժե, թագուհի, թագավոր, գեղջկուհի:***

Ժողովրդական հեքիաթներ ներկայացնում են աշխարհի, ավելի ճիշտ՝ հասարակության մոդելը մեկ թագավորության օրինակով: Թագավորն ու թագուհին այս աշխարհում ունեն որոշակի գործառույթներ՝ կախված հեքիաթի տեսակից և սյուժեից: Հիմնականում նրանք հեքիաթի գլխավոր հերոսները չեն, բայց հեքիաթի համատեքստում ունեն գործառույթային կարևոր նշանակություն: Գրեթե բոլոր հեքիաթներում «արքայական» բնույթի կերպարներին հակադրվում են հասարակ գյուղացիները, որոնք նույնպես հստակ գործառույթներ ունեն: Հետազոտողների կարծիքով՝ հեքիաթներում կան բազմաթիվ թագավորներ և թագուհիներ, քանի որ նրանց դիրքը նշանակում է բացարձակ իշխանություն, և նրանք պրոեկտում են հատուկ երևակայություն: Հեքիաթի կին կերպարները խորհրդանշում են հուզական կյանքը կամ մարդկային հարաբերությունների առանձնահատկությունները: Գոյություն ունեն թագուհիների և սովորական կանանց տարբեր՝ ժողովրդական հեքիաթին բնորոշ կերպարներ, որոնք ներկայացնում են առճակատման կամ համերաշխության որոշակի մոդել՝ կախված դրված նպատակներից:

Չեկույցում կներկայացվեն թագուհիների և պարզ գյուղացի կանանց կերպարների առանձնահատկությունները հայկական ժողովրդական հեքիաթների երգացանկում, կուսումնասիրվեն նրանց ազգային առանձնահատկությունները, ինչպես նաև կներկայացվեն այն փոփոխությունները, որոնք կրել են կերպարները հայկական հեքիաթները ռուսերեն և անգլերեն թարգմանելիս: Կանացի կերպարները կդասակարգվեն և կմեկնաբանվեն՝ ներկայացնելով որոշակի գործառնական մոդել, որն օգտագործվել է պատմողների կողմից պատմության սյուժեն կառուցելիս:

**ОБРАЗЫ КОРОЛЕВЫ И КРЕСТЬЯНКИ В АРМЯНСКИХ
НАРОДНЫХ СКАЗКАХ И В ИХ ПЕРЕВОДАХ
(Резюме)**

Ключевые слова: *армянские народные сказки, исторический сюжет, король, королева, крестьянка*

Многие сказки представляют модель мира, точнее социум, на примере одного королевства. Король и королева в этом мире имеют определенные функции, в зависимости от типа и сюжета сказки. В основном, они не главные герои сказки, однако несут большую функциональную значимость в ее контексте. Почти во всех сказках “королевским” особам противостоят простые крестьяне, которые также несут определенные функции.

По мнению исследователей, в сказках много королей и королев, потому что их позиция обозначает абсолютную власть, и они проектируют некое особенное воображение. Женские персонажи в сказке обычно символизируют эмоциональную жизнь или особенности человеческих отношений. Известно огромное количество самых разных сказочных образов королей и простых женщин которые представляют некую модель противостояния или же солидарности в зависимости от поставленных целей.

В докладе будут рассмотрены особенности образов королей и простых крестьянок в репертуаре армянских народных сказок, будут представлены их национальные особенности, а также будут представлены изменения, которым подверглись образы при переводе армянских сказок на русский и английские языки. Образы будут классифицированы и интерпретированы, представляя некую функциональную модель, которая использовалась рассказчиками при построении сюжета повествования.

**FEMALE IMAGES OF QUEENS AND PEASANT WOMEN
IN ARMENIAN FOLK TALES AND IN THEIR TRANSLATIONS
(Summary)**

Keywords: *Armenian folk tales, historical plot, king, queen, peasant woman*

Folktales present a model of the world, or rather of a society, on the example of one kingdom. The king and queen in this world have certain functions, depending on the type and plot of the tale. Basically, they are not the main characters of the tale, but they have a great functional significance in its context. In almost all folktales, “royalty” is opposed to simple peasants, who also have certain functions.

According to researchers, there are many kings and queens in folktales, because their position denotes absolute power, and they project some kind of imagination. Female characters in folktales usually symbolize the emotional life or features of human relationships. There are a huge number of different images of queens and ordinary women who represent a certain model of confrontation or solidarity, depending on the goals set.

The report will examine the features of images of queens and simple peasant women in the repertoire of Armenian folk tales, will present their national characteristics, and will present the changes that the images have undergone when translating Armenian fairy tales into Russian and English. The images will be classified and interpreted, representing a certain functional model that was used by the narrators in constructing the plot of the story.

**ԿԻՐՈՎԱԿԱՆՑԻՆԵՐԻ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՔԱԳԾԻ
ՍՈՑԻԱԼ - ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ
(Սեղմագիր)**

Քանալի բառեր` Կիրովական, կրոնական, հակակրոնական, եկեղեցական, վարքագիծ, խորհրդային, սոցիալ-մշակութային, տոն, ավանդական:

Սույն հետազոտության նպատակը կիրովականացիների կրոնական վարքագծի ամբողջական վերլուծությունն է խորհրդային ժամանակաշրջանում: Խորհրդային սկզբնական փուլն (1920-1930 թթ.), ինչպես ամբողջ Հայաստանում, այնպես էլ Կիրովականում առանձնանում է ընդգծված հակակրոնական և ապագգային քաղաքականությամբ, որն իր ազդեցությունն ունեցավ հավատքի անկման վրա: Պետության հակակրոնական քաղաքականության թիրախը, նախ և առաջ, հայոց կրոնաավանդական տոներն ու ծեսերն էին: Բնականաբար հալածանքն ուղղված էր հատկապես եկեղեցիների և հոգևորականների դեմ, որոնք դրսևորվում էին եկեղեցիների փակմամբ, ավերումներով, հոգևորականների սպանություններով և աքսորով: Հակակրոնական միջոցառումների կազմակերպիչները հիմնականում հանրապետական և մասնավորապես տեղական «Մարտնչող անաստվածների միություն» կազմակերպությունն էր: Սակայն դրանց գործունեությունն անարդյունավետ էր և պայմանավորված էր դեռևս պահպանված ազգային և կրոնական ավանդույթներով:

Երկրորդ աշխարհամարտի ժամանակ նկատվում է կիրովականացիների կրոնական վարքագծի որոշակի աճ, որը պայմանավորված էր պատերազմական իրավիճակով: Խորհրդային վերջին շրջանում պետության հակակրոնական քաղաքականության հետևանքով բավականին անկում էր ապրել կիրովականացիների կրոնական վարքագիծը, որը պայմանավորված էր հատկապես կրոնը մերժող հատուկ կրթական քաղաքականությամբ:

Եթևսոցիոլոգիական հետազոտությունների (1980 թ.) արդյունքներն ամբողջությամբ արտացոլում են կիրովականացիների կրոնական վարքագծի իրական պատկերն ըստ հավատքի նկատմամբ վերաբերմունքի, եկեղեցիներ այցելության դրդապատճառների և եկեղեցական տոների տարածման մասշտաբների: Կիրովականացի հավատացյալների ընդհանուր թիվը կազմում է 25,3%, տատանվողները` 22,2%, անտարբերները և անհավատները` 41,8%,

իսկ կրոնի դեմ ակտիվ պայքարողները կամ անհանդուրժողները՝ 8,8%: Ծնողների կրոնական վարքագծում որոշակի գերակայություն ունեն մայրերը (մայրը՝ 39,9%, հայրը՝ 27,7%): Եկեղեցիներ այցելելու համատեքստում կրոնական և ժամանցային բնույթի գործոնները գրեթե հավասար են: Եկեղեցի այցելության կրոնական դրդապատճառները ներառում են հետևյալ ծիսական բաղադրիչները. մոմավառություն՝ 9,8%, աղոթք՝ 6,7%, պատարագ՝ 1,5%, մատաղ՝ 1,0%, տոներ՝ 1,0%, կնուկք՝ 0,5%, ուխտագնացություն՝ 0,5%: Ժամանցային կամ պատահական բնույթի գործոններն ունեն հետևյալ պատկերը. հետաքրքրություն՝ 12,9%, Էքսկուրսիա՝ 4,1%, պատմական հուշարձան՝ 1,5%, մերձեցում ազգային մշակույթին՝ 1,0%, առանց առիթի՝ 1,0 %: Բարեկամական փոխայցելությունները հատկապես տարածված են տոնական և ընտանեկան հանդիսությունների ժամանակ՝ 48,8%: Եկեղեցական տոներից ամենատարածվածը Չատիկն է (56,7%) և մասամբ՝ Վարդավառը (17,0%): Ամենաքիչը նշվել են Վարդանանցը (5,2%), Համբարձումը (6,2%), Սուրբ Աստվածածնի վերափոխումը (6,7%), Զրիստոսի Ծնունդը (8,2%), Խաչվերացը (8, 2%) և Տեառնընդառաջը (8,2%):

Ուշագրավ է, որ կիրովականցիների մեծ մասը եկեղեցիներ չի այցելել ընդհանրապես (57,2%):

МКРТЧЯН САМВЕЛ

ИАЭ НАН РА, ЕГУ,

Док. ист. наук, sam1959dok@mail.ru

СОЦИАЛЬНО- КУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ РЕЛИГИОЗНОГО ПОВЕДЕНИЯ КИРОВАКАНЦЕВ В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД (Резюме)

Ключевые слова – *Кировакан, религиозный, антирелигиозный, церковный, поведение, советский, социо-культурный, праздник, традиция.*

Целью данного исследования является полный анализ религиозного поведения кироваканцев в советский период. Начальный советский период (1920-1930 гг.) как во всей Армении, так и в Кировакане отличается ярко выраженной антирелигиозной и антинациональной политикой, что сказалось на упадке веры. Мишенью антирелигиозной политики государства были прежде всего традиционные армянские религиозные праздники и обряды. Естественно, гонения были направлены особенно против церквей и духовенства, что проявлялось закрытием церквей, разорением, убийствами

и ссылками духовенства. Организаторами антирелигиозных акций были в основном республиканские и особенно местная организация «Союз боевых безбожников». Однако их деятельность была малоэффективной и была обусловлена еще сохранившимися национальными и религиозными традициями. В годы Великой Отечественной войны произошел определенный рост религиозного поведения кироваканцев, что было связано с тяжелой военной обстановкой. В последний советский период в результате антирелигиозной политики государства религиозное поведение кироваканцев значительно снизилось, что было вызвано специальной образовательной политикой, отрицающей религию.

Результаты этносоциологического исследования (1980г.) полностью отражают реальную картину религиозного поведения кироваканцев по отношению к вере, мотивам посещения храмов и масштабам распространения церковных праздников. Общее количество верующих в Кировакане составляет 25,3 %, колеблющихся - 22,2%, равнодушных и неверующих - 41,8%, активно борющихся с религией или нетерпимых - 8,8%. В религиозном поведении родителей определенное преобладание имеют матери (мать - 39,9%, отец - 27,7%). В контексте посещения церквей религиозный и развлекательный факторы почти равны. Религиозные мотивы посещения храма включают в себя следующие ритуальные компоненты: зажигание свечей - 9,8%, молитва - 6,7%, литургия - 1,5%, жертвоприношение - 1,0%, праздники - 1,0%, крещение - 0,5%, паломничество - 0,5%. Развлекательные или случайные факторы имеют следующую картину. интерес - 12,9%, экскурсия - 4,1%, исторический памятник - 1,5%, сближение к национальной культуре - 1,0%, без повода - 1,0%. Дружеские взаимные визиты особенно популярны во время праздников и семейных торжеств - 48,8%. Наиболее популярными из церковных праздников являются Пасха / Воскресение Христа/ (56,7%) и отчасти Вардавар /Преображение Христа/ (17,0%). Наименее упоминались Вардананц (5,2%), Амбарцум /Вознесение Христа/(6,2%), Успение Пресвятой Богородицы (6,7%), Рождество Христово (8,2%), Воздвижение Святого Креста (8,2%), Теарнандарadj /Сретение/ (8,2%).

Примечательно, что большинство жителей Кировакана вообще не посещали храмы (57,2%).

**SOCIO-CULTURAL FEATURES OF THE RELIGIOUS BEHAVIOR
OF THE INHABITANTS OF KIROVAKAN IN THE SOVIET PERIOD
(Summary)**

Keywords: *Kirovakan, religious, anti-religious, ecclesiastical, behavior, Soviet, socio-cultural, holiday, tradition.*

The purpose of this study is a complete analysis of the religious behavior of the inhabitants of Kirovakan during the Soviet period. The initial Soviet period (1920-1930), both throughout Armenia and in Kirovakan, is distinguished by a pronounced anti-religious and anti-national policy, which affected the decline of faith. The target of the state's anti-religious policy was primarily the traditional Armenian religious holidays and rituals. Naturally, the persecutions were directed especially against the churches and the clergy, which was manifested by the closing of churches, their destruction, murders and exiles of the clergy. The organizers of anti-religious actions were mainly within the republic and especially the local organization "Union of Fighting Atheists". However, their activity was ineffective due to the still preserved national and religious traditions. During the II World War, there was a certain increase in the religious behavior of the inhabitants of Kirovakan, which was a consequence of the difficult conditions of the period. In the late Soviet period, as a result of the anti-religious policy of the state, the religious behavior of the inhabitants of Kirovakan significantly decreased, which was caused by a special educational policy that denied religion.

The results of an ethno-sociological study (1980) fully reflect the real picture of the religious behavior of the inhabitants of Kirovakan in relation to faith, the motives for visiting temples and the extent of distribution of church holidays. The total number of believers in Kirovakan is 25.3%, vacillators - 22.2%, indifferent and non-believers - 41.8%, actively fighting against religion or intolerant - 8.8%. In the religious behavior of parents, mothers have a certain predominance (mother - 39.9%, father - 27.7%). In the context of church visits, religious and recreational factors are almost equal. Religious motives for visiting the temple include the following ritual components: lighting candles - 9.8%, prayer - 6.7%, liturgy - 1.5%, sacrifice - 1.0%, holidays - 1.0%, baptism - 0.5%, pilgrimage - 0.5%. Recreational or random factors have the following picture. interest - 12.9%, excursion - 4.1%, historical monument - 1.5%, rapprochement with the national culture - 1.0%, for no reason - 1.0%. Friendly mutual visits are espe-

cially popular during holidays and family celebrations - 48.8%. The most popular feasts are Easter (56.7%) and partly Vardavar (17.0%). The least mentioned were Vardanants (5.2%), Hambartsum (Ascension) (6.2%), Assumption of the Holy Mother of God (6.7%), Nativity of Christ (8.2%), Elevation of the Holy Cross (8.2%), Theanandara (Candlemass) (8.2%) %).

It is noteworthy that the majority of Kirovakan residents did not attend temples at all (57.2%).

**«ԲԵՐՂ» ՊԱՐԻ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ
(ՊԱՏՄԱՉԳԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՁ)
(Սեղմագիր)**

***Բանալի բառեր՝** Պար, երաժշտություն, ազգագրություն, բեմ, պատմություն:*

«Բերդ» պարային ստեղծագործությունը բեմական երկարատև պատմությամբ և ինքնատիպությամբ առանձնահատուկ տեղ ունի հայ պարարվեստի պատմության էջերում: Հայ ժողովրդական բերդախաղի՝ պարային գեղարվեստական բեմադրության ստեղծման աշխատանքներին մասնակցել են 1930-ական թթ.-ի երաժշտության և պարի անվանի մասնագետների ստեղծագործական խումբը, մասնավորապես՝ ազգագրագետ-պարագետ Սրբուհի Լիսիցյանը, ժողովրդական երգի-պարի անսամբլի ղեկավար Թաթուլ Ալթունյանը, կոմպոզիտոր Ալեքսանդր Ալեքսանդրյանը, պարի բեմադրող Վարդգես Ռաշիդյանը:

Հայերին բնորոշ բերդախաղը պատանի տղաների սիրված խաղերից մեկն էր. այն խաղում էին երկու թիմի բաժանվելով: Խաղը մարտական բնույթ ունի: Առհասարակ պատանի տղաները մարտական խաղեր և պարեր սովորելիս, դրանց տեխնիկան և արտահայտչական բարդությունները հաղթահարելիս ոչ միայն ֆիզիկապես մարզվում են, այլև յուրացնում են սոցիալական ու մշակութային նորմերի համակարգը, որը բնորոշ է հայ ժողովրդին:

Հայ ժողովրդական բերդախաղի սկզբունքները մասամբ արտացոլվում են «Բերդ» պարային բեմադրության մեջ: «Բերդ» պարային բեմադրությունն առաջին անգամ բեմում է ներկայացվում 1957 թվականին Թաթուլ Ալթունյանի ղեկավարած ժողովրդական երգի-պարի անսամբլում՝ դառնալով պարային գեղարվեստական բեմադրության գոհարներից մեկը, որը մինչ այսօր շարունակվում է մնալ տարբեր պարի անսամբլների խաղացանկում:

**ИСТОКИ ТАНЦА «БЕРД»
(ОПЫТ ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ)
(Резюме)**

Ключевые слова: *танец, музыка, этнография, сцена, история.*

Танцевальный спектакль «Берд» выделяется на страницах истории армянского танца своей многовековой сценической историей и оригинальностью.

В частности, над постановкой армянского народного танца «Берд» (Крепость) работала группа известных специалистов 1930-х годов, этнограф, исследователь танца Србуи Лисицян, композитор Александр Александрян, художественный руководитель танца Вардгес Рашидян, руководитель Армянской народной песни и танца Татул Алтунян. Типичная для армян игра крепость была одной из любимых игр мальчишек. Игра боевая. Играли двумя командами. Как правило, юноши, изучающие боевые искусства и танцы, преодолевая технику и выразительную сложность, не только тренируются физически, но и осваивают систему социальных и культурных норм, которая принята среди армян. Принципы создания армянской народной крепости частично отражены в танцевальном спектакле «Берд». Танцевальное представление «Берд» впервые было исполнено на сцене в 1957 году ансамблем народной песни и пляски под руководством Татула Алтуняна. «Берд» стал одной из жемчужин танцевального искусства, который до сих пор остается в репертуаре различных танцевальных коллективов.

**THE ORIGINS OF “BERD” DANCE
(EXPERIENCE OF HISTORICAL-ETHNOGRAPHIC STUDY)
(Summary)**

Kay words; *Dance, music, ethnography, stage, history.*

“Berd” dance performance stands out in the pages of the history of Armenian dance with its long stage history and originality.

A group of famous specialists from the 1930s worked on the Armenian Folk “Berd” (Fortress) dance performance in particular, ethnographer, dance researcher Srбуhi Lisitsyan, composer Alexander Alexandryan, dance artistic director Vardges Rashidyan, director of Armenian folk Song and Dance Tatul Altunyan.

The fortress game typical of Armenians was one of the favorite games of young boys. The game is combative. It was played in two teams.

Commonly, young boys learning martial arts and dance, overcoming their technique and expressive complexity not only do they train physically, but also mastered the system of social and cultural norms, which is accepted among Armenians.

The principles of the Armenian folk fortress are partly reflected in the “Berd” dance performance.

The Folk Song and Dance Ensemble led by Tatul Altunyan first performed “Berd” dance performance on stage in 1957. It became one of the jewels of dance art performance, which remains in the repertoire of various dance ensembles.

**ՃԱԿԱՏԱՅԻՆ ՀՈՒՇԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (ՕՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ) ՈՐՊԵՍ
ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՌԻՍՈՒՄԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՔՈՒՐ ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ
ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ (1991-1994 ԹԹ.)
(Սեղմագիր)**

***Բանալի բառեր՝** օրագիր, հուշագրություն, սկզբնաղբյուր, ուսումնասիրություն, ղարաբաղյան պատերազմ, Արցախ:*

Ղարաբաղյան առաջին պատերազմի պատմության հետազոտությունը չափազանց կարևոր է հատկապես ոչ վաղ անցյալի (2020 թ. 44-օրյա պատերազմ) պատմության ամբողջական ընկալման և ժամանակակից աշխարհաքաղաքական իրավիճակի գնահատման համար: Հետազոտության մեջ առանձնահատուկ տեղ ունի ճակատային (ֆրոնտային) հուշագրությունը կամ, այլ կերպ ասած, օրագրությունը: Ղարաբաղյան առաջին պատերազմին մասնակից որոշ ազատամարտիկներ, լրագրողներ, ֆոտոլրագրողներ, բացի դեպքերին անմիջական մասնակցությունից, վարել են նաև օրագրություն, և տեղի ունեցող իրադարձությունները, այս կամ այն գործողության հետ կապված առանձին մանրամասներ, պատերազմի առօրյան նկարագրել են անձնական օրագրերում: Այսպես վերջիններս դառնում են հետաքրքիր սկզբնաղբյուր պատերազմի պատմության և առօրեականության հետազոտության համար: Հաճախ օրագրերը մեզ օգնում են ավելի հստակ պատկերացում կազմել ռազմաճակատում տիրող իրավիճակի, պատերազմական կենցաղի, մարդկային փոխհարաբերությունների մասին: Օրագրության միջոցով Ղարաբաղյան պատերազմի պատմության հետազոտումը դառնում է ավելի համակողմանի և լիարժեք:

**ФРОНТОВЫЕ МЕМУАРЫ (ДНЕВНИКИ) КАК ИСТОЧНИК ВОЕННЫХ
ИССЛЕДОВАНИЙ В ПЕРВОЙ КАРАБАХСКОЙ ВОЙНЕ (1991-1994 ГГ.)
(Резюме)**

***Ключевые слова:** дневник, мемуары, первоисточник, исследование, Карабахская война, Арцах.*

Исследование истории первой карабахской войны чрезвычайно важно, особенно в условиях современной геополитической ситуации. Особое место в этом исследовании занимают фронтовые мемуары или, другими словами, дневники. Во время Первой карабахской войны некоторые борцы за свободу, журналисты, фотокорреспонденты, принимавшие участие в войне, помимо непосредственного участия в событиях вели дневник, в котором описывались события, отдельные подробности, связанные с той или иной операцией, повседневная жизнь войны в своих личных дневниках. Таким образом, личные дневники становятся интересным источником для изучения истории и повседневной жизни войны. Дневники часто помогают нам получить более ясное представление о фронтовой обстановке, жизни военного времени и человеческих взаимоотношениях. Изучение истории карабахской войны посредством дневника делает это исследование более всесторонним и полным.

**FRONTLINE MEMOIRS (DIARIES) AS A SOURCE OF MILITARY RE-
SEARCH IN THE FIRST KARABAKH WAR (1991-1994)
(Summary)**

Key words: *diary, memoir, primary source, study, Karabakh war, Artsakh.*

The study of the history of the first Karabakh war is extremely important, especially in the current geopolitical situation. The frontline memoirs or, in other words, diaries occupy a special place in this study. During the First Karabakh war, some freedom fighters, journalists, photojournalists who took part in the war, in addition to direct participation in the events, kept a diary, in which they described the events, certain details related to this or that operation, the daily life of the war in their personal diaries. Thus, personal diaries become an interesting source for studying the history and daily life of the war. Diaries often help us to get a clearer picture of the frontline situation, wartime life and human relationships. Studying the history of the Karabakh war through diaries makes this research more comprehensive and complete.

**ԱՆՀԱՏԻ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԽՈՐՀՐԴԱՀԱՅ
ԴԵՎՈՐԱՏԻՎ ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍՏԻ ԱՌԱՆՁԻՆ ՃՅՈՒՂԵՐՈՒՄ
(Սեղմագիր)**

Բանալի բառեր՝ Հեղափոխության առաջնորդներ, հայր և պապիկ, արևի պաշտամունք, գորգագործություն, ասեղնագործություն, գորելեն, արծաթագործություն, զինակիցներ, գովերգում և դիմագրկում:

Թանգարանային ազգագրական՝ 1930-1980-ական թթ. գորգագործական, արծաթագործական, փայտի գեղարվեստական մշակման հավաքածուների, պատկերագրական հարուստ կյուբի և 1950-ական թթ. սովետական մի շարք գործիչների Ստալինին նվիրված հոդվածների հիման վրա փորձ է արվում բացահայտել անհատի պաշտամունքի դրսևորումները սովետահայ դեկորատիվ կիրառական արվեստում՝ դիտարկելով սովետական հասարակության, միջավայրի, համախոհների և զինակիցների կողմից առաջնորդի կերպարի ընկալումները և պատկերացումները նրա իշխանության ժամանակ և մահվանից հետո:

Սովետական պետության ղեկավարները համեմատվել և համադրվել են աստվածության հետ և ներկայացվել որպես արարիչներ: Կենդանի մարդկանց՝ Լենինին, Ստալինին աստվածացնելով՝ նրանց վերագրվել են առասպելական բնույթ, անմահություն և դրանով կերպարները նույնացվել արևի հետ: 1930-1950-ական թթ. հայ գուսաններից, բանաստեղծներից շատերը իրենց գովքերում Ստալինին «հոգատար հայր, նոր աշխարհի հայր, անշեղ ղեկավար, ընկեր» են համարել՝ երգեր ձուլել նրան և, իրենց առաջնորդին համեմատելով արևի հետ: Դեկորատիվ կիրառական արվեստի այս նմուշները հիմնականում պետական պատվերով արված գործեր են, արտելների և ֆաբրիկաների ձեռագործ աշխատանքներ՝ կրելով սովետական գաղափարախոսության ու ոճի կնիքը:

Կոմունիստական համակարգի փլուզումը զուգորդվեց սոցիալիստական գաղափարախոսության և նրա հերոսների փառազրկմամբ: Ստալինին կոմունիստական կուռքերից ամենահզորին դիմագրկել և հեղինակազրկել էին դեռևս 1956-1960-ական թթ., ներկայացնելով նախկինին տրամագծորեն հակառակ կերպարով, իսկ Լենինին՝ «համաշխարհային պրոլետարիատի առաջնորդին, հեղափոխության խորհրդանիշին» փառազրկեցին խորհրդային երկրների անկախացումից հետո:

**ПРОЯВЛЕНИЯ КУЛЬТА ЛИЧНОСТИ В ОТДЕЛЬНЫХ
ОТРАСЛЯХ ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОГО ИСКУССТВА
(Резюме)**

***Ключевые слова:** лидеры революции, отец и дедушка, культ солнца, ковроткачество, вышивка, гобелен, ювелирное дело, товарищи по оружию, похвала и разоблачение.*

На основе богатого этнографического музейного материала 1930-1980гг. - коллекций ковроткачества, ювелирного дела, художественной обработки дерева, богатого иконографического материала и статей ряда советских деятелей 1950-х гг. , посвященных Сталину, делается попытка выявить проявления культа личности в декоративно-прикладном искусстве Советской Армении, наблюдая за восприятием и представлением образа лидера советским обществом, окружением, единомышленниками и соратниками во время его правления и после его смерти.

Руководители советского государства сравнивались и отождествлялись с божеством и представлялись как творцы. Обожествляя живых людей, Ленина, Сталина, им приписывали мифический характер, бессмертие и тем самым отождествляли персонажей с солнцем. 1930-1950-е гг. многие из армянских гусанов (народные певцы), поэтов в своих похвалах считали Сталина «заботливым отцом, отцом Нового Света, неуклонным руководителем, другом», пели ему песни и сравнивали своего лидера с солнцем. Эти образцы декоративно-прикладного искусства, в основном, произведения, сделанные по госзаказу, изделия ручной работы артелей и фабрик, несущие печать советской идеологии и стиля. Распад коммунистической системы сопровождался дискредитацией социалистической идеологии и ее героев. Сталина, самого могущественного из коммунистических кумиров, дискредитировали еще в 1956-1960-х гг., представляя в диаметрально противоположном образе, а Ленина, лидера мирового пролетариата, символа революции, развенчивали после обретения советскими странами независимости.

**MANIFESTATIONS OF THE CULT OF PERSONALITY IN CERTAIN
BRANCHES OF DECORATIVE AND APPLIED ART
(Summary)**

Keywords: *leaders of the revolution, father and grandfather, cult of the sun, carpet weaving, embroidery, tapestry, silver smiting, comrades in arms, praise and unmasking.*

Based on the rich ethnographic museum materials of the 1930s-1980s, collections of carpets, silverware, decorative woodwork, rich iconographic material and reviews by a number of Soviet figures of the 1950s dedicated to Stalin, an attempt is made to identify manifestations of the cult of personality in the decorative and applied arts of Soviet Armenia, observing the perception and presentation of the image of the leader by Soviet society, environment, confederates and comrades in arms during his administration and after his death.

The leaders of the Soviet state were compared and combined with the deity and were presented as creators. Being worshiped during their lifetime, Lenin and Stalin were attributed a mythical character, immortality, and thus their characters were identified with the Sun. In 1930s-1950s. Many of the Armenian minstrels, poets considered Stalin “a caring father, the father of the New World, a direct leader, a friend” in their praises, sang songs to him and compared their leader with the Sun. These samples of decorative and applied art are mainly works made by state order, handmade products of factories, having the stamp of Soviet ideology and style. The collapse of the communist system was accompanied by disglorifying the socialist ideology and its heroes. Stalin, the most powerful of the communist idols, was unmasked and discredited back in the 1956-1960 is, being presented in a diametrically opposite image, and Lenin, “the leader of the world proletariat, the symbol of the revolution,” was glorified after the Soviet countries gained independence.

ԱՐՎԵՍԻ ԵՎ ՎԻՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ
ИСКУССТВО И ЭПИГРАФИКА
ART AND EPIGRAPHICS

**ԾԱՂԿՈՒՆՔԻ ՎԻՄԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ
(Սեղմագիր)**

***Բանալի բառեր՝** Ծաղկունք, Գեղարքունիք, վիմագիր, խաչքար, եկեղեցի, Սևան, միջնադար, Ս. Հարություն, տապանաքար, ձեռագիր:*

ՀՀ Գեղարքունիքի մարզը հարուստ է պատմաճարտարապետական կոթողներով, որոնց թիվն ավելանում է տարեցտարի հնագիտական պեղումների, հողաշինական աշխատանքների արդյունքում: Դրանց առաջին ուսումնասիրումը կատարվել է դեռևս միջնադարում: Հետագայում ռազմաքաղաքական բարդ շրջադարձերի արդյունքում հուշարձանների մի մասը ոչնչացվել կամ վնասվել է: Արդեն XIX դ. Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալուց հետո մեծ ուշադրություն է դարձվել հայագիտական մի քանի ճյուղերի սկզբնավորմանը: Այդ ընթացքում ուսումնասիրողները լրացնելով իրար՝ ոչ միայն հաղորդել են տեղեկություններ բնակավայրերի վերաբերյալ, այլև հավաքել են հայերեն վիմագրեր, ձեռագիր մատյաններ, բանահյուսական, ազգագրական, ժողովրդագրական, պատմական նյութեր: Նորագույն շրջանում հուշարձանների ուսումնասիրումը կատարվել է համակողմանի, հատկապես արձանագրությունների ուսումնասիրումը նոր երանգ է հաղորդել Գեղարքունիքի պատմության և մշակութային արժեքների ուսումնասիրության համար: Ընդհանուր առմամբ մարզի Գավառի, Մարտունու և Վարդենիսի տարածաշրջաններից անցյալ դարի 70-ական թթ. գրառվել է 1547 արձանագրություն, որոնք ամփոփվել են «Դիվան հայ վիմագրության» հատորաշարում: Մեր կողմից վերջին տասնամյակում հավաքվել և ընդօրինակվել է ավելի քան 140 նորահայտ վիմագիր: Սույն հոդվածով ներկայացնում ենք Սևանի տարածաշրջանի Ծաղկունք համայնքի քարեղեն վկայությունները, որոնց թիվը հասնում է երկու տասնյակի:

Ծաղկունքը գտնվում է մարզի հյուսիս-արևմտյան մասում, Հրազդան գետի աջ ափին: Ներկայիս բնակիչների նախնիները գաղթել են 1828-1829 թթ. պատմական Մակուի, Խոյի, Վանի շրջաններից: Գյուղը հարուստ է միջնադարյան կոթողներով. XVII-XVIII դդ. կառուցվել է գյուղի գլխավոր՝ Ս. Հարություն եկեղեցին, որի հարակից տարածքում և գյուղի տարբեր հատվածներում պահպանվել են գերեզմանատներ՝ խաչքարերով, տապանաքարերով:

АДАМЯН СУСАННА

ИАЭ НАН РА,

канд. ист. наук, susannaiae@mail.ru

ЭПИГРАФИЧЕСКИЕ НАСЛЕДИЕ ЦАХКУНКА

(Резюме)

Ключевые слова: *Цахкунк, Гехаркуник, эпиграфика, крест-камень, церковь, Севан, средневековье, Св. Воскресение, могильная плита, рукопись.*

Гегаркуникская область РА богата историческими и архитектурными памятниками, количество которых увеличивается в результате археологических раскопок и строительных работ. Их первое исследование было сделано еще в средние века. Позднее в результате сложных военно-политических поворотов часть памятников была разрушена или повреждена. Уже в XIX веке, после присоединения Восточной Армении к России, больше внимание уделялось зарождению нескольких направлений арменоведения. За это время исследователи, дополняя друг друга, не только сообщали сведения об армянских поселениях, но и собирали эпиграфики, рукописные записи, фольклорные, этнографические, демографические и исторические материалы. В последнее время изучение памятников носит комплексный характер, особенно изучение надписей придало новых тон изучению истории и культурных ценностей региона. В основном из Гаварского, Мартунского и Варденисского районов в 70-х годах прошлого века было зафиксировано 1547 надписей, которые были обобщены в томе «Свод армянских лапидарных надписей». В результате наших исследований, проведенных за последние годы, было записано и скопировано около 140 эпиграфических текстов. В данной статье мы ссылаемся на расшифровки две десятков эпиграфик, найденных в Цахкунке.

Цахкунк расположен в северо-западной части области, на правом берегу реки Раздан. Деревня богата средневековыми памятниками: церковь св. Воскресения, св. Саркиса, часовни, могилы, крест камни.

THE EPIGRAFICAL HERITAGE OF TSACHKUNK

(Summary)

Key words: *Tsaghkunk, Gegharkunik, epigraph, cross stone, church, Sevan, medieval, St. Harutyun, gravestone, manuscript.*

The Gegharkunik region of RA is rich in historical and architectural monuments, the number of which increases every year as a result of archaeological excavations and earthworks. Their first study was done back in the Middle Ages. Later, as a result of complicated military-political turns, some of the monuments were destroyed or damaged. Already in the 19th century, after Eastern Armenia joined Russia, a huge attention was paid to the initiation of several branches of Armenology. During that time, the researchers by complementing each other, not only reported information about Armenian and non-religious settlements, but also collected Armenian lithographs, handwritten records, folklore, ethnographic, demographic, and historical materials.

In the recent period, the study of the monuments has been comprehensive; especially the study of the inscriptions has given a new color to the study of the history and cultural values of Gegharkunik. In general, in the 70s of the last century 1547 inscriptions were recorded from Gavar, Martun and Vardenis, which were summarized in the "Divan Armenian lithography" volume. Over 140 newly discovered lithographs have been collected and copied by us in the last decade. In this article, we present the material evidences of the Tsaghkunk community of the Sevan region, the number of which reaches two dozen.

Tsaghkunk is located in the northwestern part of the region, on the right bank of the Hrazdan River. The ancestors of the current residents migrated in 1828-1829 from historical Maku, Khoi, Van regions. The village is rich in medieval monuments. In XVII-XVIII cc. The head of the village, cemeteries with khachkars built the Harutyun church and tombstones have been preserved in its adjacent area and in different parts of the village.

ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ ԼՈՒՍԻՆԵ

ՊՄԱԹՊՄՊԾ

Մագիստրոս, aleqsanyanlusine@gmail.com

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ ԱՐՏԱԿ

Խաչքարագործ վարպետ, khachkar-art@mail.ru

**ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԽԱՉՔԱՐԱՅԻՆ ՀՈՐԻՆՎԱԾՔՆԵՐԻ ԴԵՐԸ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԽԱՉՔԱՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ
(Սեղմագիր)**

Բանալի բառեր. խաչքար, խաչքարագործություն, գերեզմանային կոթող, խաչքարագործ-վարպետ, ժամանակակից և ավանդական մոտեցումներ:

Չեկույցը նվիրված է մերօրյա խաչքարերի զարդանախշերում կիրառվող միջնադարյան խաչքարային ավանդական հորինվածքներին, ինչպես նաև խաչքարի՝ արվեստի ճյուղից մեծաքանակ արտադրվող գերեզմանային քար վերածվելու խնդրի բարձրաձայնմանը: Խաչքարային արվեստը կանգնած է այնպիսի մի վտանգավոր երևույթի առջև, ինչպիսին հաստոցային խաչքարերի արտադրությունն է: Լինելով առավել մատչելի և հասանելի եղանակ, հասարակության լայն շրջանակներում այն՝ հանգեցնում է արվեստի մեքենայացմանը և խաչքարագործության համար առանցքային հանդիսացող՝ ստեղծագործ մտքի ու երևակայության աստիճանական վերացմանը:

Սույն աշխատանքի նպատակն է փորձել մեկ խաչքարի ստեղծման պատմությամբ ներկայացնել ավանդականի իմացության կարևորությունը և դրա հիման վրա նորը ստեղծելու իրական ուղին: Մեր կողմից ստեղծված խաչքարը հորինվածքային ստեղծագործություն է, կազմված է երեք առանձին խաչքարերի բաղադրիչների համադրման ու նորի կերտման ստեղծագործական հիմնավոր նպատակից: Նրա հորինվածքի աջ կողմում կորուսյալ հայրենիքում ոչնչացված XII դ. խաչքարի կրկնօրինակն է, որից պահպանվել է միայն լուսանկարը, ձախ կողմում՝ Ջուղայում ավերված գերեզմանադաշտից ընտրված խաչքարերից մեկի վերարտադրությունը: Կենտրոնում քանդակված է նոր հորինվածք, որն ունի բուսական զարդերով հարդարված գոտի: Երկրաչափական, խորադիր գծանախշերով եզրագոտին չունի նորն ավանդականից առանձնացնող եզրագիծ, որով ցանկացել ենք ցույց տալ, որ խաչքարային արվեստը մնայուն է ու չունի կարծրատիպեր ու սահմանափակումներ:

Մեր ավարտուն խաչքարը ստացել է «Վերածնունդ» անվանումը: Այն իրոք, XII-XVII դդ. միջնադարյան խաչքարային արվեստի ավանդույթներից ծնված և նոր բովանդակությամբ համալրված, քարակերտ ստեղծագործություն է, որն իր հորինվածքային հատատեքստում ներառում է մեր ժողովրդի անցյալը, ներկան ու դեպի հավերժությանը ձգտող ապագան:

АЛЕКСАНЫ ЛУСИНЕ

СОИСИКМЗ,

Магистр, aleqsanyanlusine@gmail.com

АМБАРЦУМЯН АРТАК

Скульптор, khachkar-art@mail.ru

РОЛЬ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ХАЧКАРНЫХ КОМПОЗИЦИЙ В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННОГО ХАЧКАРНОГО ДЕЛА- (Резюме)

Ключевые слова: *хачкар, хачкарное дело, надгробный памятник, мастер хачкарного дела, современные и традиционные подходы*

Доклад посвящен средневековым традиционным хачкарным композициям, используемым в современных украшениях хачкаров. Освещаются также вопросы, посвященные преобразованию хачкара из художественной отрасли в надгробный памятник массового производства. Хачкарное искусство сталкивается с таким неприемлемым явлением и проблематикой, как машинное производство хачкаров. Это более доступно для некоторых слоев общества, что и ведет к механизации искусства и постепенному упразднению творческой мысли и воображения.

Целью данной работы является на примере истории создания одного хачкара представление традиционного подхода, а также разработка реальных возможностей для зарождения нового произведения. Созданный нами хачкар это композиционное произведение, в котором в едином творческом замысле объединены составные части трех хачкаров. В правой части композиции - копия уничтоженного на утерянной родине хачкара XII века (сохранилась только фотография), с левой стороны – воспроизведение одного из хачкаров из разрушенного кладбища в Джуге. В центре высечена новая композиция, верх которой украшен растительным орнаментом. Борты с геометрическими, глубокими линиями узоров не имеют отделяющих современное от традиционного границ, чем мы хотели показать, что искусство создания хачкаров - процесс постоянный, не имеет стереотипов и ограничений. Наш хачкар получил название «Возрождение». Это рожденное из традиций средневекового хачкарного искусства XII-XVII вв. и дополненное новым содержанием произведение из камня, которое в своем художественном контексте включает прошлое, настоящее и светлое будущее нашего народа.

ALEKSANYAN LUSINE

SPHECMR,

Master, aleqsanyanlusine@gmail.com

HAMBARZUMYAN ARTAK

Master of Khachkars, khachkar-art@mail.ru

**THE ROLE OF THE ORNAMENTS OF MEDIEVAL KACHKARS (CROSS-STONES) IN MODERN KHACHKAR CREATING
(Summary)**

Key words: *khachkar, creating khachkar, grave monument, master of creating khachkars, modern and traditional approaches.*

The report is dedicated to the medieval khachkar's traditional designs used in nowadays khachkar ornaments, as well as to the manifestation of the problems of khachkar turning from an art branch into a mass-produced grave stone. Khachkar art faces such a dangerous phenomenon as the production of machine-made khachkars. Being the most affordable and accessible method, among the main classes of society, it leads to the mechanization of this branch of art and the gradual elimination of creative thought and imagination, which is key of creating khachkars.

The purpose of this work is to try to present the importance of knowledge of the traditional and the real way of creating new khachkar based on the history of the creation of one exact khachkar. The khachkar created by us is a composition; it is made up of combining the components of three separate khachkars and creating a new one. On the right side of this composition there is a copy of a destroyed khachkar of 12th century from the lost homeland, only a photograph of it has been preserved, on the left side is a reproduction of one of the khachkars selected from the destroyed cemetery in Jugha. In the center is carved a new composition, which has a cornice decorated with vegetal ornaments. The belt with geometric, deep line patterns does not have a border separating the new from the traditional, with that we wanted to show that the khachkar art is eternal and does not have stereotypes and limitations.

Our finished khachkar was named "Renaissance". Therefore, it was born from the traditions of medieval khachkar art of XII-XVII centuries and supplemented with new content; it is a stone work, which in its fictional context includes the past, present and the future of our people striving towards a bright eternity.

ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ ԼԻԼԻԹ

ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ,

Մագիստրոս, Lilitkarapetyan90@mail.ru

**ԱՐՏԱՉԻ ՍԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԽԱԿԿԱ ԵԿԵՂԵՑՈՒ «ԾԱՂԿՈՎ ԱՎԵՏՈՒՄ»
ՊԱՏԿԵՐԱՔԱՆԴԱԿԸ
(Սեղմագիր)**

***Քանալի բառեր՝** Աստվածամայր, ծաղիկ, պատկերաքանդակ, հայ արվեստ, ուշ միջնադար, եվրոպական ազդեցություն, Երկրորդ Գողգոթա, Նոր Զուղա, կաթոլիկ:*

Սույն զեկույցը պատկերագրական մեթոդով վերլուծում է ուշ միջնադարյան հայտնի հուշարձանի քանդակային հորինվածքը, տալիս է «Ծաղկով ավետման» տեսարանի գիտական նկարագրությունը, առանձնահատկությունները, խորհրդաբանությունը, Նոր Զուղայի որմնանկարներում առկա նույնանման պատկերագրական տիպի ինչպես նաև արևմտյան արվեստի զուգահեռները: Աշխատանքում քննվում է նաև Արտագի Սբ. Ստեփանոս Նախավկա եկեղեցու «Ծաղկով ավետման» տեսարանի ազդեցությունը հետագա դարաշրջանում առկա օրինակների վրա, որը տվյալ դեպքում հանդիսանում է Հարության տաճարի հայկական եկեղեցու (Երկրորդ Գողգոթա) ներտարածքում արված քանդակը:

ЛИЛИТ КАРАПЕТЯН

ИАЭ НАН РА,

Магистр, Lilitkarapetyan90@mail.ru

**СКУЛЬПТУРА «БЛАГОВЕЩЕНИЕ С ЦВЕТКОМ» ЦЕРКВИ СВ.
СТЕПАНОСА НАХАВКА В АРТАЗЕ
(Резюме)**

***Ключевые слова:** Богородица, цветок, скульптура, армянское искусство, позднее средневековье, европейское влияние, Вторая Голгофа, Новая Джуга, католик.*

В данной статье изобразительным методом анализируется скульптурная композиция известного позднесредневекового памятника, дается научное описание сцены «Благовещение с цветком», ее особенности,

консультирование и параллели подобного типа в присутствующих фресках Новой Джуги и западного искусства.

В работе также рассматривается влияние сцены «Благовещение с цветком» церкви Св. Степаноса Нахавка в Артазе на существующие образцы более поздней эпохи, которым в данном случае является скульптура, выполненная в интерьере Армянской церкви (Вторая Голгофа) Воскресенского собора.

KARAPETYAN LILIT

IA NAS RA,

Master, Lilitkarapetyan90@mail.ru

**“FLOWER OF THE ANNUNCIATION” SCULPTURE OF ST. STEPANOS NAKHAVKA CHURCH OF ARTAZ
(Summary)**

Key words: *Virgin Mary, flower, sculpture, Armenian art, late middle ages, European influence, Second Calvary, New Jugha, Catholic.*

This article analyzes the sculptural composition of a well-known late medieval monument using the pictorial method, which provides a scientific description of “Flower of the Annunciation” scene, features, sacrament, the parallels of the similar pictorial type present in the murals of Nor Jugha, as well as Western art. The influence of “Flower of the Annunciation” scene of the St. Stepanos Nakhavka Church of Artaz is also examined in the work on existing examples, which in this case is the sculpture made in the area of the Resurrection Cathedral of the Armenian Church (Second Calvary).

**ԱՎԱՆԻ ՏԱՃԱՐԻ ՆԿԻՐԱՏՎԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
(Սեղմագիր)**

Բանալի բառեր. *Ավանի տաճար, Հայ քաղկեդոնական հակաթոռ կաթողիկոսություն, վիմական արձանագրություն, Չաքարյան իշխանապետություն, Ավանի վանական միաբանություն, սեփականության իրավունքը միջնադարյան Հայաստանում:*

Երևանի Ավան վարչական շրջանի հյուսիսարևելյան հատվածում գտնվող տաճարը հիմնադրվել է VI դ. վերջին՝ որպես քաղկեդոնադավան հակաթոռ կաթողիկոսության աթոռանիստ: VII դ. առաջին տասնամյակում այն վերածվում է հայադավան վանահայրության՝ ենթարկվելով Հայոց կաթողիկոսությանը:

Պատմական եզակի արժեք ներկայացնող հուշարձանի վիմական արձանագրություններն անգնահատելի սկզբնաղբյուր են Հայաստանի միջնադարյան պատմության գիտական հետազոտման համար:

Ավանի տաճարի վիմական արձանագրությունները թվագրվում են VI դ-ից մինչև XVII դարակես՝ ընդգրկելով, ըստ այդմ, հուշարձանի գործունեության ամբողջական ժամանակաշրջանը:

Տաճարի վիմագրերի շարքում առանձնակի գիտական կարևորություն են ներկայացնում նվիրատվական արձանագրությունները: Տվյալ վիմագրախմբի թվով հինգ արձանագրությունները, որոնցից պահպանվել են երկուսը՝ հատվածաբար, իսկ չորսը՝ ամբողջական, թվագրվում են XIII-XIV դդ.:

Դիտարկվող արձանագրությունները գիտական քննության առարկա են դառնում սկսած XIX դարավերջից և շարունակվում մինչև XX դ. 70-ական թթ.: Վիմագրախմբի վերծանությունները 1945 և 1975 թթ. հրատարակում է Կ. Ղաֆադարյանը՝ գիտական քննության առարկա դարձնելով հիմնականում տնտեսական և դավանական պատկանելության հարցեր: Արձանագրություններին անդրադառնում են նաև Ս. Սաղումյանը և Ա. Ավագյանը՝ կատարելով վերծանության առանձին միավորների սրբագրումներ և բովանդակային՝ տնտեսական բնույթի հստակեցումներ:

Սույն զեկույցում ներկայացվում են տվյալ վիմագրախմբի տնտեսական բաղադրիչի պատմագիտական, լեզվագիտական բազմակողմանի և համադրական քննության արդյունքները: Հետազոտման առարկա են նվիրատվությունը, նվիրատուն և նվիրառուն, որոնք դիտարկվում են տվյալ ժամանակաշրջանի վարչատնտեսական համատեքստում:

**ЛАПИДАРНЫЕ НАДПИСИ ДАРСТВЕННОГО СОДЕРЖАНИЯ
АВАНСКОГО СОБОРА
(Резюме)**

Ключевые слова: *Аванский собор, Армянский халкедонитский антипрестольный католикосат, Захаридское княжество Армении, монашеский орден Авана, право собственности в средневековой Армении.*

Храм - расположенный в северо-восточной части Аванского административного района Еревана - был основан в конце VI века как резиденция Армянского антипрестольного халкидонитского католикосата. С первого десятилетия VII века храм начал функционировать как армянский монастырь, подчиненный Армянскому католикосату.

Лапидарные надписи памятника, представляющего уникальную историческую ценность, являются бесценным источником для научного исследования средневековой истории Армении.

Лапидарные надписи Аванского храма датируются с VI века по XVII век, охватывая, таким образом, весь период деятельности памятника.

Среди них дарственные надписи имеют особое научное значение. Пять надписей этой группы, две из которых сохранились частично, а четыре полностью, относятся к XIII-XIV векам.

Наблюдаемые надписи были объектом научного изучения с конца XIX века до 70-х годов XX века. Расшифровка группы лапидарных надписей опубликовал К. Кафадарян в 1945 и 1975 годах, сделав предметом научного исследования преимущественно догматические и отчасти экономические вопросы. Лапидарные надписи рассматривают также С. Сагумян и А. Авагян, делая корректуру отдельных единиц расшифровки, смысловые уточнения экономического характера.

В данном отчете представлены результаты историографического, лингвистического изучения экономической составляющей этой группы лапидарных надписей методом многостороннего и сравнительного анализа. Объектом исследования являются дарение, даритель и дар получатель, которые рассматриваются в административно-экономическом контексте данного периода.

**THE LAPIDARY INSCRIPTIONS OF DONATIVE CONTENTS
OF THE AVAN CATHEDRAL
(Summary)**

Key words: *the Avan Cathedral, the Armenian anti-see Chalchedonic Catholicosate, Zakharid Principality of Armenia, monastic order of Avan, ownership of Medieval Armenia.*

The temple - located in the north-eastern part of the Avan administrative region of Yerevan - was founded at the end of the 6th century as the residence of the Armenian Anti-See Chalcedonite Catholicosate. From the first decade of the 7th century, the temple began to function as an Armenian monastery, under the authority of the Armenian Catholicosate.

The lapidary inscriptions of the monument of unique historical value, are an invaluable source for the scientific study of the medieval history of Armenia.

The lapidary inscriptions of the Avan temple date from the 6th century to the 17th century, thus covering the entire period of the monument's activity.

Among them, the lapidary inscriptions of donative contents have special scientific significance. Five inscriptions from this group, two of which have been partially preserved, and four in full, belong to the 13th-14th centuries.

The observed inscriptions were the object of scientific study from the end of the 19th century until the 70s of the 20th century. The decoding of the group of these lapidary inscriptions was published by K. Ghafadaryan in 1945 and 1975, making the subject of scientific research mainly dogmatic and partly economic issues. These lapidary inscriptions were also considered by S. Sagumyan and A. Avagyan, who have made some corrections to individual deciphering units, semantic clarifications of an economic nature.

This report presents the results of a historiographical, linguistic study of the economic component of this group of lapidary inscriptions using the method of multilateral and comparative analysis. The object of the study is donation, the donor and the recipient, which are considered in the administrative and economic context of this period.

**ԳԱՐԵԳԻՆ ՆԺԴԵՅԻ ՕԳՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ՄԱՌԻ ԱՆԻԻ
ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱԽՄԲԻՆ (1918 թ.)
(Սեղմագիր)**

***Քանայի բառեր՝** Գարեգին Նժդեհ, Նիկողայոս Մառ, Անիի պեղումներ, հնագիտական գտածոներ, Ախուրյան, Գյումրի:*

Հայոց պետական ու ռազմական գործիչ, քաղաքագետ-իմաստասեր և ազգային գաղափարախոս Գարեգին Նժդեհի կյանքը լի է բազմաթիվ հետաքրքրաշարժ և ուշագրավ իրադարձություններով, որոնք կարոտ են լուսաբանման և հանրայնացման: Այդպիսի իրադարձություն է 1918 թ. Նժդեհի ցուցաբերած օգնությունը պրոֆեսոր Մառի Անիի հնագիտական արշավախմբին:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին, «ներման» արժանանալով ցարական կառավարության կողմից, Նժդեհը վերադառնում է Կովկաս՝ Թուրքիայի դեմ մղվելիք պատերազմին մասնակցելու պայմանով: 1918 թ. գարնանը Նժդեհը վարում է Ալաջայի (բնակավայր Անիի շրջակայքում) կռիվները, որոնցով կարելիություն է ընձեռում նահանջող հայկական զորամասերին անկորուստ անցնելու Ալեքսանդրապոլ (Գյումրի): Նժդեհն իր մարդկանցով ապահովում է նաև Մառի արշավախմբի կողմից Անիից հայտնաբերված արժեքավոր հնությունների փոխադրումը: Այս կարևոր փաստը արձանագրված է Գարեգին Նժդեհի ինքնակենսագրականում. «...և Արփաչայը (Ախուրյան) կտրել-անցել եմ միայն այն ժամանակ, երբ վերջին նահանջող հայ զինվորի հետ իմ մարդկանց հաջողվեց փոխադրել Անիից պրոֆ. Մառի պեղումների արդյունքը հանդիսացող արժեքավոր հնությունները»:

Սույն զեկույցում կներկայացվեն վերոնշյալ իրադարձության մանրամասները, ինչպես նաև փրկված հնագիտական նյութերի հետագա ճակատագիրը: Փորձ է արվել ուրվագծել Գարեգին Նժդեհի կարևոր դերակատարումը Նիկողայոս Մառի Անիի պեղումների արդյունքը հանդիսացող արժեքավոր նյութերի անվասա Ալեքսանդրապոլ (Գյումրի) տեղափոխման գործում, ինչպես նաև Նժդեհի կողմից պատմամշակութային հուշարձանների և հնագիտական նյութերի արժևորումն ու պահպանումը:

**ПОМОЩЬ ГАРЕГИНА НЖДЕ АНИЙСКОЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ
ЭКСПЕДИЦИИ НИКОЛАЯ МАРРА (1918 Г.)
(Резюме)**

***Ключевые слова:** Гарегин Нжде, Николай Марр, раскопки Ани, археологические находки, Ахурян, Гюмри.*

Жизнь армянского государственного и военного деятеля, политолога-философа и национального идеолога Гарегина Нжде насыщена многими увлекательными и замечательными событиями, которые необходимо освещать и предать гласности. Одно из таких событий помощь Нжде археологической экспедиции профессора Марра в Ани в 1918 г.

Накануне Первой мировой войны, будучи «помилованным» царским правительством, Нжде возвращается на Кавказ под условием участия в войне против Турции. В 1918 году весной Нжде ведет бои у Аладжи (населенный пункт в окрестностях Ани), что позволило отступающим армянским военным частям без потерь переправиться в Александрополь (Гюмри). Нжде со своими людьми также обеспечивает перевозку ценных древностей, найденных экспедицией профессора Марра в Ани. Этот важный факт зафиксирован в автобиографии Гарегина Нжде. «... и из Арпачай (Ахурян) я переправился только тогда, когда моим людям, вместе с последними отступающими армянскими солдатами удалось переправить из Ани ценные древности, являющиеся результатом раскопок профессора Марра.

В данной презентации будут представлены подробности вышеупомянутого события, а также дальнейшая судьба спасенных археологических материалов. Сделана попытка выявить важную роль Гарегина Нжде в безопасном перемещении ценных материалов, полученных в результате раскопок Николая Марра в Ани в Александрополь (Гюмри), а также его оценку и сохранение историко-культурных памятников и археологических материалов.

**GAREGIN NZHDEH'S ASSISTANCE TO NIKOLAY MARR'S
ARCHAEOLOGICAL EXPEDITION AT ANI (1918)
(Summary)**

Keywords: *Garegin Nzhdeh, Nikolay Marr, excavations at Ani, archaeological finds, Akhuryan, Gyumri.*

The life of Armenian statesman and military figure, politologist-philosopher and national ideologist Garegin Nzhdeh is full of many fascinating and remarkable events that need to be covered and publicized. Such an event is Nzhdeh's assistance to Professor Marr's archaeological expedition at Ani in 1918.

On the eve of the First World War, having been "pardoned" by the tsarist government, Nzhdeh returns to the Caucasus under the condition of participating in the war against Turkey. In 1918 in the spring, Nzhdeh conducted the battles of Alaca (a settlement in the vicinity of Ani), which enabled the retreating Armenian military units to reach to Alexandrapol (Gyumri) unscathed. Nzhdeh with his people also ensures the transportation of valuable antiquities found by Professor Marr's expedition at Ani. This important event is recorded in Garegin Nzhdeh's autobiography. "... and Arpachai (Akhuryan) I crossed only when my men with the last retreating Armenian soldiers managed to transport the valuable antiquities that are the result of Professor Marr's excavations at Ani.

This report will present the details of the above-mentioned event, as well as the future fate of the rescued archaeological finds. An attempt has been made to outline the important role of Garegin Nzhdeh in the safe transfer of valuable materials resulting from the excavations of Nikolay Marr at Ani to Alexandrapol (Gyumri), as well as his appreciation and preservation of historical and cultural monuments and archaeological materials.

ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ ԱՆԻ
ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ, ՆԱՀ,
Ասպիրանտ, animargaryan1962@gmail.com

**ԶԻՆ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.
ԶԻՆԱԿԱՆ ՃԵՆԱՊԱԿՈՒ ԵՎ ՏԵՔՍՏԻԼԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՀՈԿԱՆԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՅՍԻ ՆԵՐՔՈ
(Սեղմագիր)**

Բանալի բառեր՝ չինական ճենապակի, արտահանվող ճենապակի, Ասիա, Հայաստան, Սպահան, հայկական եկեղեցի, Ղարաբաղ, հայ վաճառականներ:

2014 թ. հուլյն հնագետ և արվեստի պատմաբան Ջորջ Մանգինիսը մի նշանակալից ուսումնասիրություն հրապարակեց՝ վկայակոչելով XVIII դ. կեսերին չինական արտահանվող ճենապակու եզակի նմուշները՝ հայտնի Կալֆայան հավաքածուի գոհարները, որոնք լույս սփռեցին հայ-չինական մշակութային հարաբերությունների վրա՝ շեշտելով մշակութային փոխազդեցությունները և չինական խեցեղենի հայկական հովանավորության հայեցակարգը: Այս խեցեղենի կարևորությունը ոչ միայն հայերեն մակագրություններ կրելու որակների մեջ է, այլև հայկական եկեղեցու և Ղարաբաղի մեյիքների հետ առնչության՝ որպես հավանական պատվիրատուներ: Ներկայիս հետազոտությունը փորձ է քննարկելու այդ նմուշները հայ-չինական գեղարվեստական փոխազդեցությունների շրջանակներում և մատնանշելու դրանց նշանակությունը որպես երկու քաղաքակրթությունների միջև մշակութային կապերի հազվագյուտ նյութականացում և պատկերայնացում, որոնք սովորաբար համարվել են ոչ անմիջական և անորոշ: Բացի այդ, ուսումնասիրությունը կենտրոնացնում է վերը նշված օրինակները չին-հայկական գեղարվեստական փոխանակումների մարմնավորման համատեքստում քննարկելու գաղափարի վրա՝ ընդգրկելով հայ վաճառականներին պատկերող Թան դինաստիայի «սանցայ» արձանիկները, Կիլիկյան մանրանկարչության չինական զարդանախշերը, վերջերս հայտնաբերված խորանի XVIII դ. վարագույրը՝ չինական վիշապի մոտիվներով՝ ստեղծված Երուսաղեմի Սուրբ Հակոբյանց հայկական եկեղեցու համար: Մեր հոդվածն ավելի կարևորություն է ստանում՝ հաշվի առնելով այն փաստը, որ հայ լսարանը քիչ է տեղեկացված նշված պատմական ժամանակաշրջանում ճենապակու արտադրության և դրա միջազգային առևտրի ոլորտում հայ-չինական փոխկապակցությունների թեմայից:

**КИТАЙСКО-АРМЯНСКИЕ КУЛЬТУРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ
АРМЯНСКОГО ПАТРОНАЖА КИТАЙСКОГО
ФАРФОРА И ТЕКСТИЛЯ
(Резюме)**

Ключевые слова: *китайский фарфор, санцай, Азия, Армения, Исфахан, армянская церковь, Карабах, армянские купцы.*

В 2014 году Джордж Мангинис, греческий археолог и искусствовед, опубликовал статью об уникальных предметах китайского экспортного фарфора середины 18-го века, из знаменитой коллекции Калфаян, проливая свет на армяно-китайские культурные взаимодействия и концепцию армянского покровительства/патронажа китайской керамики. Важность этой фарфоровой посуды заключалась не только в наличии надписей на армянском языке, но и в ее отношении к армянской церкви и армянским меликам Карабаха, считавшимся вероятными заказчиками. В данной статье предпринята попытка обсудить эти произведения в рамках армяно-китайского художественного обмена и указать на значение этих произведений как редкой материализации культурных связей между двумя цивилизациями, которые долгое время считались непрямыми и неопределенными. Кроме того, исследование сосредоточено на идее обсуждения вышеупомянутых образцов в контексте воплощений китайско-армянских художественных обменов в виде визуальных культурных артефактов, охватывающих «санцай» статуэтки династии Тан, изображающих армянских торговцев, китайских орнамент в армянских миниатюрах киликийских рукописей до недавно обнаруженной алтарной завесы 18-го века с мотивами китайского дракона, сделанной для армянского собора Святого Иакова в Иерусалиме. Если принимать во внимание тот факт, что армянская аудитория едва знакома с темой армяно-китайского взаимодействия в производстве фарфора и его международной торговлей, а также с понятием армянского покровительства в отношении вдохновленных Китаем или сделанных в Китае артефактов, тематику текущей статьи можно считать значимой.

MARGARYAN ANI

IA NAS RA, NNU

PhD candidate (ABD), animargaryan1962@gmail.com

**SINO-ARMENIAN CULTURAL RELATIONS THROUGH THE LENS
OF THE ARMENIAN PATRONAGE OF CHINESE
PORCELAIN AND TEXTILE
(Summary)**

Keywords: *Chinese porcelain, sancai, Asia, Armenia, Isfahan, Armenian Church, Karabakh, Armenian merchants.*

In the year 2014, George Manginis, the Greek archaeologist and art historian, published an article referring to the unique pieces of Chinese export porcelain dated back to the mid-18th century, gems of the renowned Kalfayan collection, spreading the light on the Armenian-Chinese cultural interactions and the concept of the Armenian patronage of Chinese ceramics. The importance of this porcelain pottery was not only in its formal qualities of bearing inscriptions in Armenian but also in its relation to the Armenian church and Armenian meliks of Karabakh, regarded as probable commissioners. The current article attempts to discuss those pieces within the framework of the Sino-Armenian artistic exchanges and point out the significance of those pieces as the rare materialization of cultural ties between two civilizations that have been for a long time considered non-direct and vague. In addition, the research focuses on the idea of tracing back the Sino-Armenian cultural interconnections and the embodiment of those artistic exchanges in the form of visual cultural artifacts, covering the Tang Dynasty “sancai” statuettes of Armenian merchants, Chinese dragon-inspired decorations in the Armenian miniatures of Cilician manuscripts up to the newly-discovered 18th-century altar curtain with the Chinese dragon motifs made for the Armenian Cathedral of Saint James in Jerusalem. The current academic paper gains more importance by assuming that the vast Armenian audiences are barely acquainted with the theme of Armenian-Chinese interactions in porcelain production and its international trade and the notion of Armenian patronage regarding Chinese-inspired or China-made craftwork and ceramics for the global market.

**ՈՒՋԱՆԻ «ՀԱՅ ԱԶԱՏԱՄԱՐՏԻԿՆԵՐ» ՀՈՒՇԱՊՈՒՐԱԿԻ
ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԵՐԱՊՐԱՇՆԵՐԻ ԵՎ
ՆՐԱՆՑ ԺԱՌԱՆԳՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ
(Սեղմագիր)**

Բանալի բառեր. «Հայ ազատամարտիկներ», հուշահամալիր, գյուղ Ուջան, Գարեգին Նժդեհ, Արաբո, Սողոմոն Թեհլերյան(Թեհլիրյան), Սոսե Մայրիկ:

«Հայ ազատամարտիկներ» հուշապուրակը, որը գյուղում հայտնի է «Հուշարձաններ» անվամբ, գտնվում է Արագածոտնի մարզի Ուջան գյուղում, և այն գիտականորեն ուսումնասիրված չէ: Հուշահամալիրը ոչ միայն գիտականորեն ուսումնասիրված չէ, այլև որևէ լիարժեք տեղեկություն չկա դրա մասին: Հուշապուրակի մասին միայն համառոտ տեղեկություններ կարելի է ստանալ գյուղի բնակչության՝ հիմնականում համացանցային տիրույթում գրառումներից:

Հուշահամալիրը ուխտատեղի է դարձել ոչ միայն գյուղի բնակչության, այլև աշխարհի ողջ հայության համար, գլխավորապես՝ Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածների և նրանց ժառանգների: Արդեն երկար տարիներ նրանք շարունակում են այցելել: Հուշայգու կենտրոնամասում գտնվող «Հայ ազատամարտիկներ» հուշարձանախումբը կանգնեցվել է Արաբոյի, Սմբատ Փաշայի (Մախլուտոյի), Աղբյուր Սերոբի, Սոսե Մայրիկի, Գևորգ Զաուշի, Սողոմոն Թեհլերյանի(Թեհլիրյանի) և Գարեհին Նժդեհի կիսանդրիներով 1989 թ.: Այն կանգնեցնելու պատմությունը միայն գյուղի ավագ բնակիչների հուշերում է ամրագրված: Իսկ սերնդափոխության հետևանքով, ցավով պետք է նշենք, որ այդ պատմությունները մոռացվելու են:

**ЗНАЧЕНИЕ МЕМОРИАЛЬНОГО КОМПЛЕКСА
«АРМЯНСКИЕ БОРЦЫ ЗА СВОБОДУ» ДЛЯ АРМЯН,
ПЕРЕЖИВШИХ ГЕНОЦИД И ИХ ПОТОМКОВ
(Резюме)**

Ключевые слова: *«Армянские борцы за свободу», Мемориальный комплекс, село Уджан, Гарегин Нжде, Арабо, Согомона Тейлирян(Тейлеряна), Сосе Майрик.*

Мемориальный комплекс «Армянские борцы за свободу», известный в селе под именем «Ушардзаннер/Памятники», находится в селе Уджан Арагацотнского марза РА и до сих пор научно не исследован. Мало того, что Мемориальный комплекс научно не исследован, но и нет полной информации о комплексе. Лишь краткие сведения о Мемориальном комплексе можно получить из записей жителей села, в основном в Интернете.

Мемориальный комплекс стал местом паломничества не только для населения села, но и для армян всего мира, в основном для потомков жертв Геноцида армян. Они продолжают посещать Мемориальный комплекс на протяжении многих лет. В центре Мемориального комплекса в 1989 г. был установлен Мемориальный памятник «Армянские борцы за свободу» с бюстами Арабо, Смбат-Паши (Махлут), Агбюра Сероба, Сосе Майрика, Геворга Чауша, Согомона Тейлиряна (Тейлеряна) и Гарегина Нжде. История создания Мемориала зафиксирована только в воспоминаниях старожилов села, и в результате смены поколений, мы должны с тревогой констатировать, что все это может быть забыто.

**SIGNIFICANCE OF THE MEMORIAL COMPLEX
“ARMENIAN FREEDOM FIGHTERS” FOR THE ARMENIAN
SURVIVORS OF THE GENOCIDE AND THEIR DESCENDANTS
(Summary)**

Key words: *“Armenian Freedom Fighters”, Memorial Complex, Ujan, Garegin Nzhdeh. Arabo, Sghomon Tehliryan (Tehleryan), Sose Mayrik.*

The Memorial Complex “Armenian Freedom Fighters”, known in the village under the name “Hushardzanner/Monuments”, is located in the village Ujan in Aragatsoth province (marz) and it has not yet been studied. Not only has the Memorial Complex not been studied, but there is no complete information about the complex either. Only brief information about the Memorial Complex can be obtained from the records of the villagers, mainly on the Internet.

The Memorial Complex has become a pilgrimage site not only for the population of the village, but also for Armenians all over the world, mainly for the descendants of the victims of the Armenian Genocide. They continue to visit the Memorial Complex for many years. In the center of the Memorial Complex in 1989, a monument “Armenian Freedom Fighters” was erected with busts of Arabo, Smbat Pasha (Makhluto), Aghbyur Serob, Sose Mayrik, Gevorg Chaush, Sghomon Tehliryan (Tehleryan) and Garegin Nzhdeh. The history of the creation of the Memorial monument is recorded only in the memories of the old residents of the village, and as a result of the change of generations, we must note with pain that it will all be forgotten.

**ԱՂՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԿԵՂՃԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԱԴԻՎԱՆՔԻ
ՊԱՏՄԱՆԵԼՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴՐԻ ՇՈՒՐՋ
(Սեղմագիր)**

Քանալի բառեր՝ Արցախ, Դադիվանք, Եկեղեցի, պատերազմ, Աղրբեջան, արձանագրություն, մշակութային ցեղասպանություն, պատմական կեղծարարություն:

Հոդվածի նպատակն է լուսաբանել, վեր հանել Դադիվանքի պատմությունը, անվան ստուգաբանությունը, համապատասխան փաստարկներով հիմնավորել վանքի հայկական լինելը: Ինչպես հայտնի է 2020 թ. արցախա-աղրբեջանական երրորդ պատերազմի արդյունքում մի շարք հայկական եկեղեցիներ և վանքեր մնացել են աղրբեջանական վերահսկողության ներքո: 2020 թ. նոյեմբերի 9-ից հայոց եկեղեցին կանգնեց նոր դժվարին իրողության առջև: Թշնամու վերահսկողության տակ մնացին 130 պատմական վանքեր և եկեղեցիներ: 2020 թ. նոյեմբերի 9-ի համատեղ հայտարարությամբ պարզ դարձավ, որ մեր մի շարք պատմական վայրերի հետ նույն ճակատագրին պետք է արժանանա նաև սահմանին տեղակայված Դադիվանքը: Դադիվանքը Արցախի Վերին Խաչեն գավառի հայկական իշխանական տան՝ Վախթանգյանների կրոնական կենտրոնն էր և համապատասխան եկեղեցական թեմի առաջնորդարանը: V դ. Դադիվանքը հիշատակվում է որպես եպիսկոպոսանիստ, իսկ համալիրի պահպանված կառույցները թվագրվում են IX-XIII դդ.: Պատմական հուշարձանը XIII դ. կյանքի է կոչել Վախթանգ իշխանի կինը՝ Արզուխաթունը: Աղրբեջանական կեղծարարության քարոզչամեքենան գործի դրվեց նաև Դադիվանքի դեմ: 2021 թ. մայիսին հասարակական ակտիվ քննարկման առարկա էր դարձել աղրբեջանական կողմի համացանցում տարածած տեսանյութը, որտեղ Դադիվանքը ներկայացվում է որպես ուղիական եկեղեցական համալիր: Ակնհայտ է, որ այս գործընթացը բացահայտ սպառնալիք է Հայ Առաքելական եկեղեցու նկատմամբ և հղի է բազմաթիվ վտանգներով: Ուղիների հոգևոր առաջնորդի խոսքով Խուդավենգը (Դադիվանքը իրենք այդպես են անվանում), իրենց պատմական եկեղեցական համալիրն է: Նաև հավելվում է, որ այստեղ կան աղրբեջանական միջնադարյան մշակույթի շատ ապացույցներ, իսկ հայերը արհեստականորեն հայացրել են վանական համալիրը: Իհարկե վերոնշյալը ի չիք է դառնում մի շարք անհերքելի փաստերով: Դադիվանքում չկա որևէ ոչ հայկական բաղադրիչ,

որն արտահայտվում է ճարտարապետական լուծումներով, խաչքարերով, որմնանկարներով, բավական է նշել, որ Դադիվանքում չկա որևէ այլալեզու արձանագրություն: Միջնադարյան վանական համալիրը այժմ գտնվում է ռուս խաղաղապահների վերահսկողության տակ՝ Ադրբեջանի տարածքում: Հոդվածում անդրադարձ է կատարվում նաև ադրբեջանական հերթական կեղծիքին, այն է թե Լեռնային Ղարաբաղի հնագույն հուշարձանները ոչ թե հայկական, այլ կովկասյան արբանական կամ ադվանական ծագում ունեն: Ադրբեջանի վարած կրոնա-մշակութային քաղաքականությունը, այն է մշակութային ժառանգությունը այն ստեղծողների ժառանգներից խլելը փաստացի մշակութային ցեղասպանություն է, որն Ադրբեջանը իրագործեց Նախիջևանում: Ուստի հոդվածի նպատակն է գրավել միջազգային կառույցների ուշադրությունը կատարվող ոճրագործության նկատմամբ:

ЛУСИНЕ ЗАКАРЯН

ЕГУ,

аспирант, lus.zaqarian@mail.ru

**ФАЛЬСИФИКАЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА В ВОПРОСЕ
ПРИНАДЛЕЖНОСТИ ДАДИВАНКА
(Резюме)**

Ключевые слова: Арцах, Дадиванк, церковь, война, Азербайджан, протокол, культурный геноцид, историческая фальсификация.

Цель статьи – осветить историю Дадиванка, этимологию названия, обосновать армянство монастыря соответствующими аргументами. Как известно, в результате третьей арцахско-азербайджанской войны 2020 г. ряд армянских церквей и монастырей остались под контролем Азербайджана. С 9 ноября 2020 г. Армянская церковь столкнулась с новой сложной реальностью. Под контролем противника осталось 130 исторических монастырей и церквей. С совместным заявлением от 9 ноября 2020 г. стало понятно, что Дадиванк, расположенный на границе, также должна постичь та же участь, что и ряд наших исторических мест. Дадиванк был религиозным центром Вахтанганов, армянского княжеского дома Верхнехаченской губернии Арцаха и пресвитерией соответствующей церковной епархии. С V в. Дадиванк упоминается как епископство, а сохранившиеся сооружения комплекса относятся к IX-XIII вв. Исторический памятник был возрожден в XIII в. супругой князя Вахтанга Арзухатун. Против Дадиванка также была использована пропагандистская машина

азербайджанских фальсификаций. В мае 2021 г. предметом активного общественного обсуждения стало опубликованное азербайджанской стороной в Интернете видео, где Дадиванк представлен как удийский церковный комплекс. Очевидно, что этот процесс представляет собой открытую угрозу для Армянской Апостольской церкви и таит в себе множество опасностей. По словам духовного лидера, удинов, “Худавенг (они называют его Дадиванк) - это их исторический церковный комплекс”. Также добавляется, что здесь много свидетельств азербайджанской средневековой культуры, а армяне искусственно арменизировали монастырский комплекс. Конечно, сказанное опровергается рядом неоспоримых фактов. В Дадиванке отсутствует неармянский компонент, который выражается архитектурными решениями, хачкарами, росписями, достаточно отметить, что в Дадиванке нет надписей на других языках. Средневековый монастырский комплекс сейчас находится под контролем российских миротворцев на территории Азербайджана. В статье также упоминается еще одна азербайджанская ложь, то есть древние памятники Нагорного Карабаха имеют не армянское, а кавказско-албанское или агванское происхождение. Проводимая Азербайджаном религиозно-культурная политика, то есть изъятие культурного наследия у потомков его создателей, является фактическим культурным геноцидом, который Азербайджан осуществил в Нахичеване. Поэтому целью статьи является привлечение внимания международных институтов к совершенному преступлению.

LUSINE ZAKARYAN

YSU,

PHD student, lus.zaqarian@mail.ru

**AZERBAIJANIAN FALSIFICATION REGARDING THE ISSUE
OF DADIVANK'S AFFILIATION
(Summary)**

Key words: *Artsakh, Dadivank, church, war, Azerbaijan, protocol, cultural genocide, historical falsification*

The purpose of the article is to highlight the history of Dadivank, the etymology of the name, and justify the Armenianness of the monastery with relevant arguments. As is known, as a result of the third Artsakh-Azerbaijani war of 2020, a number of Armenian churches and monasteries remained under Azerbaijani control. From November 9, 2020, the Armenian Church faced a new difficult

reality. 130 historical monasteries and churches remained under enemy control. With the joint statement of November 9, 2020, it became clear that Dadivank, located on the border, should also suffer the same fate as a number of our historical places. Dadivank was the religious center of the Vakhtangians, the Armenian princely house of the Upper Khachen province of Artsakh, and the presbytery of the corresponding church diocese. From the 5th century, Dadivank is mentioned as an episcopal church, and the preserved structures of the complex date back to the 9th-13th centuries. The historical monument was brought to life in the 13th century by the wife of Prince Vakhtang, Arzukhatun. The propaganda machine of Azerbaijani falsification was also used against Dadivank. In May 2021, the video shared by the Azerbaijani side on the Internet, where Dadivank is presented as an Udinyan church complex, became the subject of active public discussion. It is obvious that this process is an open threat to the Armenian Apostolic Church and is fraught with many dangers. According to the spiritual leader of the Udis, Khudaveng (that's what they call Dadivank) is their historical church complex. It is also added that there are many evidences of Azerbaijani medieval culture here, and the Armenians artificially Armenianized the monastery complex. Of course, the above is negated by a number of undeniable facts. There is no non-Armenian component in Dadivank, which is expressed by architectural solutions, khachkars, murals, it is enough to note that there is no inscription in other languages in Dadivank. The medieval monastic complex is now under the control of Russian peacekeepers on the territory of Azerbaijan. The article also refers to another Azerbaijani lie, that is, the ancient monuments of Nagorno Karabakh are not of Armenian origin, but of Caucasian Albanian or Aghvan origin. The religious-cultural policy conducted by Azerbaijan, that is, taking away the cultural heritage from the descendants of its creators, is an actual cultural genocide, which Azerbaijan carried out in Nakhichevan. Therefore, the purpose of the article is to attract the attention of international institutions to the crime committed.

**ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԱՐԲԵՐԱՑՄԱՆ
ՉԱՓՈՐՈՇԻՉՆԵՐԸ
(Սեղմագիր)**

Բանալի բառեր՝ Ճարտարապետություն, պարբերացում, ռենեսանս, բարոկկո, կլասիցիզմ, ժամանակակից հայկական ճարտարապետություն:

Ժամանակակից ճարտարապետությունը (այսուհետև՝ ԺՃ), դրա պատմության վերջին փուլն է, որ տվյալ դեպքում սկսվում է XXI դ. սկզբով: ԺՃ միշտ հիմնվում է ճարտարապետության պատմության վերջին ժամանակաշրջանի վրա, որ տվյալ դեպքում հաջորդում է XX դ. վերջերի արդի ճարտարապետությանը (այսուհետև՝ ԱՃ):

ԺՃ-ն շատ դեպքերում համարվում է ԱՃ-ի շարունակությունը: Սակայն ճարտարապետության մեջ վերջին տասնամյակներում կատարված փոփոխությունները, թելադրում են այլ կերպ նայել հարցին: Բանն այն է, որ ճարտարապետության պատմության ամեն մի ժամանակաշրջան ունեցել է իր ուրույն ճանաչողական կատեգորիաները, որպես նախնադարյան, հին, դասական, միջնադարյան, նոր (վերածնունդ, բարոկկո, նոր դասականություն), արդի և վերջ ի վերջո ժամանակակից: XX դ. վերջին տասնամյակներում ճարտարապետության մեջ կատարված վերափոխումներն այլ տեսակետներ և աշխարհայայացք բերեցին, որոնք թելադրեցին ԱՃ ճանաչված կատեգորիաները հեղաշրջել: Ինչը կատարվեց անցումային տասնամյակներում և նոր՝ զանազան անուններով հաստատագրվեց ժամանակակից փուլում:

Ներկայացվող թեմայի նպատակը՝ ԺՃ նոր չափորոշիչները համակարգված ներկայացնել է: Գիտական խնդիրներն են՝ վերլուծել նորաստեղծ ճարտարապետության ժամանակակից նախադրյալները, այդ թվում և՝ ճարտարապետության մեջ պատմականության նորովի ամրագրումը հանձինս Պոստմոդեռնի և Դեկոնստրուկտիվիզմի, գիտահետազոտականության ան-նախադեպ ներթափանցումը ճարտարապետության ոլորտները և այլն: Հետազոտման մեթոդը, միջազգային և Հայաստանի ճարտարապետության առումներով համադրում է՝

1) գոյություն ունեցող և նորաստեղծ շենքերի տեսակների աղյուսակավորումը,

2) կլիմայի փոփոխությունների հետևանքով երկրագնդի միջավայրի

կայունության ստեղծման ուղղությունների բացահայտումը,

3) Նորաստեղծ ոճերի դասակարգումը,

4) ճարտարապետության գործիքավորման նոր մեթոդների ըմբռնումը և դրանց ազդեցության ոլորտների համակարգումը,

5) ստեղծված նոր տեխնոլոգիաներն ու դրանց յուրացումը,

6) մեծ և փոքր երկրների գործունեության մոնիտորինգը և այլն:

Հաշվի առնելով վերը նշվածը, ԺՃ պարբերացման չափորոշիչները կարող են լինել հետևյալները:

1. 1971-1991 թթ.` ԱՃ և ԺՃ ժամանակաշրջաններն իրար կապող անցումային փուլ: Ընդ որում, տվյալ տարիներում ծավալված պատմականության նոր ըմբռնումը համարել ճարտարապետության զարգացման հավերժական կատեգորիա:

2. 1990-ական թթ.` գլոբալիզացիայի ներթափանցման տասնամյակ, որ պատճառական հանդիսացավ տրանսպորտային ինֆրաստրուկտուրաների, լանդշաֆտի և քաղաքաշինության փոփոխությունների համար:

3. Գիտահետազոտական ճարտարապետության ամրագրման փուլ, որպես կայունության ուղղություններով ներկայացող տրամաբանություն (Վերնակյուլար, Էկոլոգիա, Էներգոկոնսերվացիա, միջավայրի կայունություն և այլն):

4. ԺՃ անհրաժեշտաբար համակարգչային գործիքավորմամբ բնութագրվող փուլ:

5. ԺՃ թվային և Նանո տեխնոլոգիաների յուրացման փուլ և այլն:

КЕРТМЕНДЖЯН ДАВИД

ИИС. НАН РА, НУАСА,

Доктор архитектуры, профессор, dakertmenjyan@gmail.com

КРИТЕРИИ ПЕРИОДИЗАЦИИ СОВРЕМЕННОЙ АРХИТЕКТУРЫ (Резюме)

Ключевые слова: архитектура, периодизация, ренессанс, барокко, классицизм, современная армянская архитектура:

Новейшая архитектура (отныне НА) – это последний этап истории архитектуры, в данном случае начинающийся с начала 21 века. НА всегда основывается на предыдущем периоде истории архитектуры, который в данном случае следует за современной архитектурой (отныне СА) конца

XX века. В большинстве случаев НА считается продолжением СА. Однако изменения, внесенные в архитектуру последних десятилетий, диктуют иной взгляд на проблему. Дело в том, что каждый период истории архитектуры, такие как первобытный, древний, классический, средневековый, новый (ренессанс, барокко, новый классицизм), модерн, и наконец, новейшая, имели свои познавательные категории.

Преобразования, произошедшие в архитектуре в последние десятилетия 20-ого века, внесли иные точки зрения и новое мировоззрение, что продиктовало ниспровержение признанных категорий СА. Все это случилось в переходные десятилетия и подтвердилось в современной фазе, уже иных формулировках.

Целью представленной темы является систематизированное представление новых критериев НА. Научными задачами являются:

Проанализировать современные предпосылки вновь созданной архитектуры, в том числе новое закрепление роли историчности в архитектуре, в частности постмодернизмом и деконструктивизмом, беспрецедентное проникновение научных исследований в области архитектуры и др. Метод исследования с точки зрения международной и армянской архитектуры сочетает в себе:

1. Каталогизация существующих и вновь создаваемых типов зданий.
2. Определение направлений исследования устойчивости земной среды в связи с изменениями климата.
3. Классификация созданных новых стилей.
4. Понимание новых методов архитектурного инструментария и согласования сфер их задействования.
5. Создание новых технологий и их освоение.
6. Мониторинг задействованных больших и малых стран и др.

С учетом изложенного предлагаемые критерии периодизации НА следующие:

1. Десятилетия 1971-1991 гг. рассматривать как переходную фазу, соединяющую НА и СА, как периоды роста и процветания. Кроме того, рассмотреть сложившееся в данные годы новое понимание историчности, как вечной категории развития архитектуры.

2. Рассматривать 1990-ые годы, как десятилетие глобализации, которое стало причиной изменений в транспортной инфраструктуре, ландшафте и городском планировании.

3. Этап закрепления архитектурных научных исследований, как логики представленной в устойчивых направленностях (вернакулярность, экология, энергосбережения, экологическое устойчивое и т.д.).

4. НА является этапом, характеризующимся обязательной компьютерной

оснащенностью.

5. Этап освоения цифровых и нано технологий и т.д.

KERTMENJIAN DAVID

IA NAS RA, NUACA,

Doctor of Architecture, Professor, dakertmenjyan@gmail.com

PERIODIZATION PARAMETERS OF CONTEMPORARY ARCHITECTURE (Summary)

Key words: *architecture, periodization, renaissance, baroque, classicism, modern Armenian architecture.*

The Contemporary Architecture (CA) is the last phase of architectural history, which relevantly starts within 21st century nowadays. As usual, the CA bases on the last period, which is relevant to Modern Architecture (MA) from 20th century. Of course without excluding the fact that CA could be accepted as the continuation of MA simultaneously. However the alterations of last decades dictated to look to the problem in another way also, which required the recall of historicity as Postmodern and DE constructivist philosophies instead of monotony created by “International Style” and “Hi-tech” attitudes of “Universal Modern” prevailed. Of course, this overthrow the cognitions of the period more urgently, considering the climate changes occurred on the planet.

The aim of presented study is the systematization of CA periodization parameters. Scientific objectives are analysis of preconditions of CA. The method of the study conducts following undertakings (in either World or Armenian Architecture):

1. listing of existing and newly created buildings,
2. realization of sustainability trends because of climate change on the Earth,
3. classification of new styles created,
4. classification of architectural equipment means and systematization of their fields,
5. Monitoring of architectural activities of small and developed countries etc.

According to above-mentioned factors, the periodization parameters of the CA architecture are as followings:

1. 1971-1991 is a transition period between MA and CA. Where should be declared that historicity is a perpetual category for future architecture as general.

2. 1990-ies is a globalization decade affecting on transportation infrastructures, landscape and town-planning properties.

3. Fixation of “architecture in research method” as a sustainable logic development period, which include the Vernacular architecture, Ecology, Energy conservation, sustainability trends etc.

4. CA styles are relevant to CAD equipment.

5. CA required Numerical and Nano technologies too.

ԹԱՆԳԱՐԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

МУЗЕОЛОГИЯ

MUSEOLOGY

**ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՍՊԱՍԲԻ ԹԱՆԳԱՐԱՆԱՅԻՆ
ՑՈՒՑԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
(Ամփոփում)**

Բանալի բառեր՝ եկեղեցական ծես, արարողակարգային սպասք, թանգարանային առարկա, ցուցադրություն, հոգևոր կենցաղ, սկիհ, խնկաման, պատկերազրություն, մշակութային արժեք:

Եկեղեցական սպասքի թանգարանային ցուցադրությունները ուսումնասիրելիս արձանագրել ենք մի քանի կարևոր նկատառում՝ կապված ցուցադրական համալիրների կառուցվածքի և էքսկուրսիաների ընթացքում եկեղեցական սպասքի մասին բանավոր տեղեկատվության փոխանցման վերաբերյալ: Հարկ է նշել, որ արարողակարգային սպասքի առանձին ցուցադրական համալիրներ թանգարաններում գրեթե չկան, ինչը հիմնականում բացատրվում է մի քանի պատճառով:

1. Թանգարանը չունենալով եկեղեցական սպասքի բավարար քանակ, չունի նաև այն առանձին համալիրով ցուցադրելու հնարավորություն:

2. Կապված թանգարանի բնույթի և ցուցադրության հայեցակարգի բովանդակության հետ:

3. Զննարկվող թեմայի կամ որոշակի առարկայի վերաբերյալ տեղեկատվության պակաս, ինչը հանգեցնում է բանավոր խոսքի կառուցման խնդրի:

Վերը թվարկված պատճառների առկայության պարագայում եկեղեցական սպասքի առարկաները ցուցադրվում են առօրյա կենցաղային առարկաներին զուգահեռ, արհեստները (արծաթագործություն, պղնձագործություն) ներկայացնող ցուցադրական համալիրներում՝ որպես արհեստագործական արտադրանք: Իհարկե, ամենևին սխալ չհամարելով եկեղեցական սպասքի արհեստագործական արտադրանք լինելու փաստը, համաձայնենք, որ այսպիսի ցուցադրական համալիրները հանգեցնում են մի շատ կարևոր խնդրի՝ արարողակարգային սպասքի գործառույթի ոչ ճիշտ ընկալման:

Իմի բերելով կատարված ուսումնասիրության արդյունքները, ընդգծենք, որ թանգարանային առարկա հանդիսացող եկեղեցական սպասքը կարիք ունի համակողմանի ուսումնասիրության, ինչը կխթանի թանգարաններում ունենալ այնպիսի ցուցադրություններ, որտեղ այցելուն հնարավորություն կունենա ծանոթանալ ծիսական սպասքի կենցաղում ունեցած

գործառնության, կիրառական առանձնահատկություններին, ծիսապաշտամունքային նշանակությունը:

АВЕТИСЯН МЕРИ

НМЭА,

Магистр, meryavetisyan1984@gmail.com

МУЗЕЙНЫЕ ЭКСПОЗИЦИИ ЦЕРКОВНОЙ УТВАРИ (Резюме)

***Ключевые слова:** церковный обряд, церемониальная утварь, музейный предмет, экспозиция, духовный быт, чаша для причастия, кадильница, иконография, культурная ценность.*

При изучении музейных выставок церковной утвари мы зафиксировали несколько важных соображений относительно строения выставочных комплексов и передачи устной информации о церковной утвари во время экскурсий. Стоит отметить, что отдельных выставочных комплексов, посвященных церемониальной утвари, в музеях практически нет, что объясняется в основном несколькими причинами:

Музей, не имея достаточного количества церковной утвари, не имеет также возможности выставлять ее в виде отдельного комплекса.

В связи с характером музея и содержанием концепции экспозиции.

Недостаток информации по рассматриваемой теме или определенному предмету, что приводит к проблеме построения устной речи.

По перечисленным выше причинам предметы церковной утвари выставляются наряду с бытовыми предметами быта, в демонстрационных комплексах, представляющих ремесла (ювелирное дело, медное дело), как ремесленные изделия. Конечно, вовсе не считая ошибочным факт, что церковная утварь является ремесленной продукцией, согласимся, что подобные выставочные комплексы приводят к очень важной проблеме - неправильному восприятию функции церемониальной утвари.

Подводя итоги проведенного исследования, подчеркнем, что церковная утварь, являющаяся музейным предметом, нуждается в всестороннем изучении, в результате чего в музеях можно будет иметь такие экспозиции, где посетитель будет иметь возможность ознакомиться с функцией ритуальной утвари в быту, прикладными особенностями, ритуально-культовым значением.

MUSEUM EXHIBITIONS OF CHURCH UTENSILS (Summary)

Keywords: *church rite, ceremonial utensils, museum item, exposition, spiritual lifestyle, communion cup, censer, iconography, cultural value.*

When we have made studying museum exhibitions of church utensils, several important remarks related to the structure of the exhibition sets and the verbal information given on church utensils during the excursions. It should be noted, that practically there are no separate exhibition sets of ceremonial utensils in museums, which is mainly explained by a number of reasons, including the following:

The museum, not having a sufficient amount of church utensils, does not have an opportunity to exhibit it as a separate set, either.

Because of the nature and content of the exhibition conception of the museum. The lack of information on the topic under discussion or a specific object, which causes a problem in the construction of oral speech.

Because of the above-mentioned reasons, the church utensils are exhibited along with the items of everyday use in exhibition complexes representing crafts (silversmithing, coppersmithing) as handicrafts. Without considering it wrong that the church utensils are handicrafts, we believe that such exhibition sets cause quite an important problem, i.e. a misperception of the function of ceremonial utensils.

Summing up, it should be emphasized, that church utensils of the museum collection need a comprehensive study, which will contribute to hold such exhibitions in museums, where the visitor will have an opportunity to get acquainted with the function of ceremonial utensils in everyday life, the peculiarities of their use and ritual significance.

**ԹԱՆԳԱՐԱՆԱՅԻՆ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ
ԹԱՆԳԱՐԱՆԱՅԻՆ ԿՐԹԱԿԱՆ ԾՐԱԳՐԵՐԻ ԻՐԱԿԱՆԱՑՈՒՄ
ԱՊԱՅՈՎՈՂ ԳԻՏԱԿԱՆ ԴԻՍՑԻՊԼԻՆ
(Սեղմագիր)**

***Քանալի բառեր՝** Թանգարանային մանկավարժություն, հոգեբանա-մանկավարժական ազդեցություն, թանգարանային լսարան, անձի ստեղծագործական ունակությունները, տարբերակված մոտեցում, թանգարանային մանկավարժների նախապատրաստում:*

Այսօր դժվար է պատկերացնել հանրային կրթամշակութային սպասարկման համակարգն առանց թանգարանի, ուստի և առանց իրավասու, բանիմաց մասնագետների, ովքեր լավատեղյակ են թանգարանային կրթական ծրագրերի իրականացման առանձնահատկություններին:

Թանգարանային մանկավարժությունը գիտական դիսցիպլին է, որը կարճ ժամանակի ընթացքում դարձավ ուսուցման առարկա ողջ աշխարհում, այն գտնվում է թանգարանային գործի, մանկավարժության և հոգեբանության տիրույթում, որտեղ թանգարանը դիտարկվում է որպես կրթական համակարգի բաղկացուցիչ և ապահովում է կրթական ծրագրերի իրականացումն: Այն որպես գիտության բնագավառ, ունի կատեգորիաների և հասկացությունների իր համակարգը և ուսումնասիրության ուղղությունները, որոնք դիտարկված են հոդվածում: Թանգարանների կրթական գործունեության զարգացման ընթացքում առաջացավ ոլորտի մասնագետներ՝ թանգարանային մանկավարժներ նախապատրաստելու խնդիրը: Խ. Աբովյանի անվան Հայկական Պետական Մանկավարժական համալսարանի Թանգարանագիտության բաժնում 2001 թ. պատրաստում են նաև թանգարանային մանկավարժներ:

**МУЗЕЙНАЯ ПЕДАГОГИКА КАК НАУЧНАЯ ДИСЦИПЛИНА,
ОБЕСПЕЧИВАЮЩАЯ РЕАЛИЗАЦИЮ МУЗЕЙНЫХ
ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРОГРАММ
(Резюме)**

***Ключевые слова:** музейная педагогика, психолого-педагогическое воздействие, музейная аудитория, дифференцированный подход, особенности музейного педагогического воздействия, творческие способности личности, подготовка музейных педагогов.*

Сегодня сложно представить систему государственных образовательных и культурных услуг без музея, а значит, без грамотных, знающих специалистов, хорошо знающих специфику реализации музейных образовательных программ.

Музейная педагогика – научная дисциплина, которая за короткое время стала предметом изучения во всем мире. Именно в области музейного дела, педагогики, психологии музей рассматривается как составная часть образовательной системы, обеспечивает реализацию образовательных программ. Как область науки она имеет свою систему категорий, понятий и направлений изучения, которые рассматриваются в статье. В ходе развития образовательных программ в музеях возникла задача подготовки специалистов в области музейной педагогики. Армянский государственный педагогический университет имени Х. Абовяна с 2001 года осуществляет подготовку музейных педагогов на кафедре Музейного дела.

GRIGORYAN ALVARD

ASPU,

PhD, Associate Professor, aspumuseum@gmail.com

**MUSEUM PEDAGOGY AS A SCIENTIFIC DISCIPLINE
THAT ENSURES THE IMPLEMENTATION
OF MUSEUM EDUCATIONAL PROGRAMS
(Summary)**

Key words: *Museum pedagogy, psycho-pedagogical influence, museum audience, differentiated approach, peculiarities of the museum's pedagogical influence, creative abilities of a person, preparation of museum pedagogues.*

Today, it is difficult to imagine a system of public educational and cultural services without a museum, and therefore without competent, knowledgeable specialists who are well aware of the specifics of the implementation of museum educational programs.

Museum pedagogy is a scientific discipline that has quickly become a subject of study all over the world. It is in the field of museum work, pedagogy, psychology, where the museum is considered as a component of the educational system, ensures the implementation of educational programs. As a field of science, it has its own system of categories, concepts, and directions of study, which are considered in the article. During the development of the educational activity of the museums, the task of training specialists in the field of museum pedagogues arose. Armenian State Pedagogical University after Kh. Abovyan has been training museum pedagogues since 2001 in the Department of Museum Studies.

**ՀԱՅ ՏՊԱԳԻՐ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՊԱՆՄԱՆ
ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՍՓՅՈՒՌՔՈՒՄ
(Սեղմագիր)**

Բանալի բառեր՝ հայ տպագրություն, մշակութային ժառանգություն, թվայնացում, մատենագիտություն, հայերեն տպագիր գրքեր և պարբերականներ, հավաքածուներ, տպագիր ժառանգության պահպանում:

Հայ տպագրության պատմությունը փաստում է, որ տպագիր ժառանգության մի ստվար հատվածը հանգրվանել է բուն Հայաստանի Հանրապետության սահմաններից դուրս՝ աշխարհի ամենատարբեր երկրների գրադարաններում կամ անհատների անձնական հավաքածուներում: Այդ տպագիր ժառանգության հայտնաբերումն ու պահպանումն այսօր գերակա խնդիր է համարվում:

Արտերկրում հայ տպագիր ժառանգության պահպանության ուղղությամբ անհրաժեշտ է.

ա. Իրականացնել որոնողական աշխատանքներ՝ ավանդական և առցանց տարբերակներով: Որոնողական աշխատանքները պսակվում են հաջողությամբ, քանի որ ներկայումս՝ համընդհանուր թվայնացման և տեղեկատվական տեխնոլոգիաների զարգացման ժամանակաշրջանում, աշխարհի բոլոր խոշորագույն գրադարանները թվայնացնում են գրքերը. դրանց մեջ առկա են նաև հայերեն տպագրություններ: Սակայն միայն թվայնացումը բավարար չէ պատկերն ամբողջացնելու համար, քանի որ դեռևս կան երկրներ (օրինակ՝ Թուրքիան), որոնք չեն հանրայնացնում իրենց գրադարանային հավաքածուները: Անհրաժեշտություն է առաջանում ուսումնասիրություններ կատարել տեղում՝ հաղթահարելով տվյալ երկրների կողմից առաջացրած օրենսդրական կամ արհեստածին այլ խոչընդոտները:

բ. Ցուցակագրել հայերեն տպագիր գրքերն ու պարբերականները, հնարավորության դեպքում կազմել մատենագիտական ցանկեր: Առ այսօր արված ուսումնասիրությունները փաստում են, որ կան հայերեն գրքեր և պարբերականներ, որոնք չեն ներառվել հայ գրքի և պարբերական մամուլի համահավաք մատենագիտական ցանկերում, քանի որ չեն եղել այն հնարավորությունները, որոնք կան այսօր: Որոշ գրադարաններ կամ հավաքածուներ ունեն նմանատիպ ցանկեր, սակայն դրանք կազմված են սխալներով: Մինչդեռ յուրաքանչյուր գրադարանի կամ հավաքածուի հայերեն գրքերի ու պարբերականների ցուցակավորումը հնարավորություն

կտա ամրագրելու, թե որքան է կազմում այդ տպագիր ժառանգությունը, ինչ վիճակում է գտնվում և ինչքանով է հայտնի հայ և օտարազգի հետազոտողին:

գ. Ուսումնասիրել հատկապես Սփյուռքի տարբեր օջախներում պահվող անձնական հավաքածուները: Զաղաքական, պատմական, հասարակական տարբեր պատճառներով հայ տպագիր ժառանգության արժեքավոր մի հատվածը հանգրվանել է մասնավոր հավաքածուներում, որտեղ չկան պահպանության ճիշտ պայմաններ և համապատասխան ցուցակներ: Անհրաժեշտ է ուսումնասիրել, հայտնաբերել նմանատիպ հավաքածուները, գրանցել դրանք, որպեսզի հետագայում հնարավոր լինի վերահսկել այդ հավաքածուների շարժը:

դ. Կազմակերպել վտանգված հավաքածուների տեղափոխումը Հայաստանի Հանրապետություն: Փաստ է, որ հատկապես այն պետություններում, ուր վերջին տասնամյակներում պատերազմների պատճառով հայերը ստիպված են եղել լքել երկիրը, պատերազմական գոտում են հայտնվել բազմաթիվ հայերեն տպագիր գրքեր և պարբերականներ, որոնց մեջ առկա են նաև եզակի հրատարակություններ: Նմանատիպ գրքերի ճակատագիրն այսօր անհայտ է կամ վտանգված: Նրանց տեղափոխումը հայրենիք հրատապ է, քանի որ կորուստն անդամնալի կարող է լինել:

ե. Լուծել օրենսդրական և հարկային այն բոլոր խոչընդոտները, որոնք առաջանում են տեղափոխման ժամանակ: Բացի վտանգված հավաքածուներից, Սփյուռքում կան նաև անհատներ, որոնք ունեն անձնական եզակի հավաքածուներ, պատրաստ են նվիրել հայաստանյան գրադարաններին, սակայն տեղափոխման հետ կապված առաջանում են օրենսդրական և ֆինանսական լրացուցիչ խնդիրներ, որոնց լուծումը հնարավոր է միայն պետական աջակցության շնորհիվ:

Կարծում ենք՝ Սփյուռքում հայերեն տպագիր ժառանգության հայտնաբերումն ու պահպանումը հնարավոր է միայն անհատների, տարբեր կառույցների և պետության համատեղ ջանքերի շնորհիվ:

**ПРОБЛЕМЫ СОХРАНЕНИЯ АРМЯНСКОГО ПЕЧАТНОГО
НАСЛЕДИЯ В ДИАСПОРЕ
(Резюме)**

Ключевые слова: *Армянское книгопечатание, культурное наследие, оцифровка, библиография, армянские печатные книги и периодические издания, коллекции, сохранение печатного наследия.*

История армянского книгопечатания свидетельствует о том, что большая часть печатного наследия сохранилась за пределами самой Республики Армения, в библиотеках различных стран мира или в частных коллекциях отдельных лиц. Поиск и сохранение этого печатного наследия сегодня считается приоритетом.

Чтобы защищать армянское печатное наследие за рубежом, нужно:

а. Проводить поиск с традиционными и онлайн методами. До сих пор поисковые работы увенчались успехом, потому что в настоящее время, в эпоху всеобщей оцифровки и развития информационных технологий, все крупнейшие библиотеки мира занимаются оцифровкой книг: среди них есть и армянские печатные книги. Однако одной лишь оцифровки недостаточно для полноты картины, поскольку всё ещё есть страны (например, Турция), которые не делают свои библиотечные фонды общедоступными. Необходимо проводить исследования на местах, преодолевая законодательные или иные искусственные препятствия, создаваемые этими странами.

б. Составить список армянских печатных книг и периодических изданий, также, по возможности, составить библиографические списки. Проведенные до сих пор исследования подтверждают наличие армянских книг и периодических изданий, которые не были включены в объединенные библиографические списки армянских книг и периодических изданий, поскольку не имели тех возможностей, которые существуют сегодня. В некоторых библиотеках или коллекциях есть подобные списки, но они составлены с ошибками. Однако, составление списков армянских книг или периодических изданий каждой библиотеки или коллекции даст возможность определить число этих печатных наследий, то в каком они состоянии и насколько хорошо они известны армянским и зарубежным исследователям.

в. Изучение частных коллекций, хранящиеся в различных центрах

диаспоры. В силу различных политических, исторических и социальных причин, ценная часть армянского печатного наследия оказалась в частных коллекциях, где нет надлежащих условий для их хранения и соответствующих списков. Необходимо изучать, выявлять похожие коллекции, регистрировать их, чтобы потом можно было контролировать движение этих коллекций.

д. Организовать передачу находящихся под угрозой исчезновения коллекций в Республику Армения. Это факт, что особенно в тех государствах, где армяне были вынуждены покинуть страну из-за войн в последние десятилетия, в зоне боевых действий остались много армянских печатных книг и периодических изданий, среди которых есть и уникальные издания. Судьба подобных книг сегодня неизвестна или находится под угрозой. Их перевозка на родину является срочной, так как утрата может быть необратимой.

е. Устранение всех юридических и налоговых препятствий, возникающих при перевозке. Помимо коллекций, которые под угрозой исчезновения, в Диаспоре есть и люди, имеющие уникальные личные коллекции, которые готовы пожертвовать армянским библиотекам, но в связи с перевозкой возникают дополнительные юридические и финансовые проблемы, решение которых возможно только благодаря государственной поддержке. Мы считаем, что обнаружение и сохранение армянского печатного наследия в Диаспоре возможно только благодаря совместным усилиям отдельных лиц, различных структур и государства.

PROBLEMS OF PRESERVATION OF ARMENIAN PRINTED HERITAGE IN THE DIASPORA

Keywords: *Armenian Printing, Cultural Heritage, Digitization, Bibliography, Armenian Printed Books and Periodicals, Collections, Preservation of Printed Heritage.*

The history of Armenian printing documents that a large part of the printed heritage has been preserved outside the borders of the Republic of Armenia itself, in the libraries of various countries around the world or in the personal collections of individuals. Finding and preserving this printed heritage is considered a priority today.

It is necessary to protect the Armenian printed heritage abroad.

a. To conduct searches with traditional and online options. The search works are crowned with success, because currently, in the era of universal digitization and the development of information technology, all the largest libraries of the world are digitizing books; there are also Armenian prints among them. However, digitization alone is not enough to complete the picture, as there are still countries (e.g. Turkey) that do not make their library collections public. There is a need to conduct research on the ground, overcoming legislative or other artificial obstacles created by the countries in question.

b. To list Armenian printed books and periodicals, if possible compile bibliographic lists. The researches carried out so far document that there are Armenian books and periodicals that were not included in the collective bibliographic lists of Armenian books and periodicals, because they did not have the opportunities that exist today. Some libraries or collections have similar lists, but they are compiled with errors. Meanwhile, the listing of Armenian books or periodicals of each library or collection will provide an opportunity to determine how much this printed heritage is, in what condition it is and how well it is known to Armenian and foreign researchers.

c. To study especially the private collections kept in various centers of the Diaspora. Due to various political, historical, and social reasons, a valuable part of the Armenian print heritage has ended up in private collections, where there are no proper preservation conditions and appropriate lists. It is necessary to study, identify similar collections, register them so that later it is possible to control the movement of these collections.

d. To organize the transfer of endangered collections to the Republic of Armenia. It is a fact that especially in the countries where Armenians were forced to leave the country due to wars in recent decades, many Armenian printed books and periodicals appeared in the war zone, among which there are also unique editions. The fate of similar books today is unknown or at risk. Their repatriation is urgent, as the loss may be irreversible.

e. To resolve all legal and tax obstacles that arise during relocation. In addition to endangered collections, there are also individuals in the Diaspora who have unique personal collections, ready to donate to Armenian libraries, but additional legal and financial problems arise in connection with the transfer, the solution of which is possible only thanks to state support.

We believe that the discovery and preservation of Armenian print heritage in the Diaspora is possible only thanks to the joint efforts of individuals, various structures and of the state.

**ԹԱՆԳԱՐԱՆԱՅԻՆ ՖՈՏՈ ՍԿԶԵՆԱԴՔՈՒՐՆԵՐԻ
ՈՐՈՇԱՐԿՄԱՆ ԱՌՆՉՎՈՂ ՈՐՈՇ ՀԱՐՑԵՐԻ ՇՈՒՐՁ**

Բանալի բառեր. *ֆոտո, հավաքածու, թանգարան, ուսումնասիրություն, վկայագիր:*

Համակարգչային տեխնոլոգիաների զարգացման ժամանակաշրջանում, թանգարանների կարևորագույն խնդիրներից մեկը թանգարանային առարկաների ատրիբուցիայի՝ գիտական նկարագրության միասնականացումն ու համընդհանուր չափանիշերի, ինչպես նաև տեղեկատվական միասնական շտեմարանի ստեղծումն է, որոնց բացակայությունը խոչընդոտում է միջթանգարանային տեղեկուսվողական փոխանակմանն ու փոխըմբռնմանը: Այդ համատեքստում կոդիտարկվի ֆոտո սկզբնաղբյուրների գիտական նկարագրության միասնական համակարգ ստեղծելու անհրաժեշտության հարցը:

Տարիներ շարունակ որոշ հետազոտողներ և թանգարանների աշխատակիցներ ֆոտո սկզբնաղբյուրները, գիտաօժանդակ բնույթի նյութ համարելով, հանդես չեն եկել դրանց ուսումնասիրման միասնական մոտեցմամբ: Ամենայն հավանականությամբ դա պայմանավորված է առարկայական նյութի առատությամբ և այն թյուր պատկերացմամբ, թե ֆոտո նյութը որպես ցուցանմուշ տեղեկատվական է, բայց ոչ գրավիչ, արտահայտիչ, զուգորդական: Սակայն, որպես սկզնաղբյուր այն առավել օբյեկտիվ և անկողմնակալ է: Հավանաբար ֆոտո սկզբնաղբյուրների ճիշտ բաշխման հիմնական խոչընդոտներն անբավարար գիտելիքները և հավաքածուների փոքրաթիվ կատալոգներն են, ինչպես նաև թանգարանային առարկաների գիտական նկարագրության միասնական մոտեցման բացակայությունը:

«Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջա-վայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի հավաքածուի մեջ ընդգրկված բազմաթիվ ֆոտո սկզբնաղբյուրները գիտաճանաչողական մեծ արժեք ունեն, քանի որ հետազոտողին հնարավորություն են ընձեռում պատկերացում կազմել հայկական ճարտարապետական հուշարձանների առանձնահատկությունների, ժամանակի ընթացքում կատարված փոփոխությունների մասին: Դրանց մի զգալի մասը տարիների ընթացքում տարբեր պատճառներով կործանված, նախնական տեսքը կորցրած, կամ արմատապես փոխված կառույցների ներկայիս միակ վավերագրերն են:

Այսպիսով, տարբեր հավաքածուներում պահվող ֆոտո նյութի համակողմանի ուսումնասիրությունը կհանգեցնի միասնական դաշտեր պարունակող ընդհանուր վկայագրի ստեղծմանը, ինչը հրապարակելու դեպքում, ցանկացած պրոֆիլի հավաքածուի ֆոտո նյութը սկզբնաղբյուր կդարձնի ճարտարապետական, հնագիտական, ազգագրական, պատմական, մշակութաբանական և այլ բնույթի ուսումնասիրությունների համար:

ГЕВОРКЯН ЛИАННА

СОИСИКМЗ, АГПУ,

Канд. ист. наук, доцент, glp61@mail.ru

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ АТРИБУЦИИ МУЗЕЙНЫХ ФОТОИСТОЧНИКОВ

***Ключевые слова:** фотография, коллекция, музей, исследование, па-
спорт*

В период развития компьютерных технологий одной из важнейших проблем музеев является унификация атрибуции и научного описания музейных предметов и создание стандартов, а также единой информационной базы. Отсутствие таковой затрудняет обмен межмузейной информацией. В этом контексте будет рассмотрен вопрос о необходимости создания единой системы научного описания фотоисточников. В течение многих лет некоторые исследователи и музейные работники, рассматривая фотоисточники как материал научного характера, не выработали единого подхода к их изучению. Скорее всего, это связано с обилием предметного материала и ошибочным представлением о том, что фотоматериал как экспонат информативен, но не аттрактивен, не ассоциативен, не экспрессивен, не репрезентативен. Однако как источник он наиболее объективен. Пожалуй, основными препятствиями для правильного исследования и типологизации фотоисточников являются их недостаточная изученность и малочисленность каталогов коллекций, а также отсутствие единого подхода к научному описанию музейных предметов.

Многочисленные фотоисточники, вошедшие в коллекцию ГНКО «Служба по охране исторической среды и историко-культурных музеев-заповедников», имеют большую научную и познавательную ценность, так как дают исследователю возможность составить представление об особенностях армянских архитектурных памятников и тех видоизменениях,

которым подверглись они в течении времени. Значительная часть из них являются единственными документами тех сооружений, которые, по разным причинам, были полностью разрушены, коренным образом изменены или потеряли свой первоначальный вид.

Таким образом, всестороннее изучение хранящихся в разных коллекциях фотоисточников приведет к созданию единого паспорта, содержащего унифицированные поля, что сделает фотоматериал любой коллекции доступным источником для архитектурных, археологических, этнографических, исторических, культурологических и других исследований.

GEVORGYAN LIANNA

“SPHECMR, ASPU,

PhD, associate Doctor, glp61@mail.ru

ISSUES CONCERNING THE ATTRIBUTION OF MUSEUM PHOTO SOURCES

Keywords: *Photo, collection, museum, study, passport*

During the development of computer technologies, one of the most important problems of museums is the unification of attribution and scientific description of museum items and the creation of universal standards, as well as a unified information database, the absence of which hinders the exchange and understanding of inter-museum information. In this context, the question of the need to create a unified system of the scientific description of photographic sources will be considered. For many years, some researchers and museum workers, considering photo sources as supplementary materials, did not develop a unified approach to their study. Most likely, this is due to the abundance of the photo materials and the misconception caused by the fact that photo material as an exhibit is informative but not attractive, expressive, and coherent. However, as a source, it is more objective and unbiased.

Perhaps the main obstacles to the correct distribution of photo sources are the lack of awareness and the small number of photo catalogs, as well as the absence of a universal approach to the scientific description of museum objects. Numerous photo sources included in the “Service for the protection of historical environment and cultural museum-reservations” SNCO collection have tremendous scientific and cognitive value, as they allow the researcher to get an idea of the characteristics of Armenian architectural monuments and changes that have occurred over time. A significant part of them are the only current documents of

structures that have been destroyed, lost their original appearance, or radically changed for various reasons over the years.

Thus, a comprehensive study of photo materials stored in different collections will lead to the creation of a certificate containing unified fields, which, in case of publishing, will make the photo material of any profile collection a source for architectural, archaeological, ethnographic, historical, cultural and other types of research.

XIX դ. ՎԵՐՋԻ - XX դ. 20-ԱԿԱՆ ԹԹ. ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՉԱՏՆԵՐԸ

ԵՎ ՀԱՅ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐԻՉՆԵՐԸ

(ԸՍՏ ՀԱԹ-Ի «Ֆ» ՀԱՎԱՔԱԾՈՒԻ ՆՅՈՒԹԵՐԻ)

(Սեղմագիր)

Քանալի բառեր՝ լուսանկարչատուն, լուսանկարչություն (տաղավարային), հուշարձաններ, անվանական դրոշմ-կնիք, սովորաթղթե բլանկ, պալատական լուսանկարիչ, գեղարվեստական լուսանկար, դիմանկար, խմբանկար:

Անգնահատելի է XIX դ. մեծագույն հայտնագործության՝ լուսանկարչության դերը անցյալը և ներկան մնայուն, տեսանելի դարձնելու և ժամանակի մեջ այն փոխանցելու հարցում: XIX դ. կեսերից մինչև XX դ. կեսերի համաշխարհային արվեստի պատմության մեջ հայ լուսանկարչության ավանդը զգալի է: Պատմական տարբեր իրադարձությունների հետևանքով ու ճակատագրի բերումով հայազգի բազմաթիվ արվեստագետներ ապրել և ստեղծագործել են աշխարհի տարբեր երկրներում: Պատմականորեն դաժան ճակատագրի բերումով հայ լուսանկարիչների մի մասը ստիպված է եղել փոխել ազգանունները, թաքցնել իրենց ինքնությունը: Հայ արվեստագետ-լուսանկարիչներն ստեղծելով գեղարվեստական բարձրարժեք լուսանկարներ՝ հաճախ արժանացել են բարձրագույն գնահատականների: Նախախորհրդային Երևանում գործող անվանի լուսանկարիչներից են Գ. Թարիվերդյանցը, Մ. Դադայանցը, Ռ. Ռուբինյանը, Հ. Զյուրբջանցը, Մ. Աղամալյանը և այլք՝ ովքեր հանդիսանում են հայ լուսանկարչության հիմնադիրները:

Սույն հոդվածի նպատակն է ներկայացնել XIX դ. վերջի - XX դ. 20-ական թթ. անվանական կնիք և գրություններ ունեցող լուսանկարչատները և հայ լուսանկարիչներին՝ ըստ ՀԱԹ-ի «Ֆ» հավաքածուի կյուրթերի: Անվանի լուսանկարիչների այդ կնիքները հանդիպում ենք լուսանկարների հակառակ երեսին: Նրանք հետաքրքիր տեղեկություններ են պարունակում լուսանկարչատների հասցեների, մատուցվող ծառայությունների, ստացած մրցանակների և պարգևների մասին: Հայոց ազգագրության թանգարանը իր գործունեության ընթացքում հավաքել և պահպանում է ավելի քան 12000 լուսանկար (հիմնական և գիտաօժանդակ ֆոնդերը միասին, այդ թվում՝ ապակեկար, սևանկար, գունավոր սլայդ, ֆոտոժապավեն և այլն): Հավաքածուն իր մեջ ներառում է ինչպես հայազգի, այնպես էլ օտարազգի

լուսանկարիչների աշխատանքներ, այդ թվում՝ Գ. Թարիվերդյանցի, Մ. Դադայանցի, Յ. Զյուրքյանցի, Ա. Տեր-Արիստակեսյանի, Ա. Վրուրի, Դ. Երմակովի, Ա. Միչնիկի, Պ. Պապալովի, Բ. Միշենկոյի, Է. Կլարի, Օ. Ռեևարի և այլոց լուսանկարները:

МНАЦАКАНЯН ЛУСИНЕ

НМЭА,

Магистр, mnatsakanyan.lusine@mail.ru

**ФОТОАТЕЛЬЕ И АРМЯНСКИЕ ФОТОГРАФЫ
КОНЦА XIX- 20-Х ГОДОВ XX СТОЛЕТИЯ (ПО МАТЕРИАЛАМ ИЗ
КОЛЛЕКЦИИ «Ф» МЭА)
(Резюме)**

***Ключевые слова:** фотоателье, кабинетный портрет, памятники, личный штамп-печать, литографический бланк, придворный фотограф, художественная фотография, портрет, групповой снимок.*

Неоценима роль величайшего открытия XIX века - фотографии в увековечивании прошлого и настоящего и передаче его во времени. Значительным был вклад армянских фотографов в историю мирового искусства с середины XIX до середины XX века. В результате различных исторических событий и по воле судьбы многочисленные армянские деятели искусства жили и творили в разных странах мира. По воле исторически жестокой судьбы часть армянских фотографов была вынуждена менять фамилии, скрывать свою идентичность. Армянские искусствоведы-фотографы, создавая ценные художественные фотографии, часто удостоивались самых высоких оценок. Среди известных фотографов, творящих в досоветском Ереване, есть такие имена, как Г. Таривердянц, М. Дадамян, Р. Рубинян, О. Кюркчянц, М. Агамалян и другие, которые являются основоположниками армянской фотографии.

Цель данной статьи- представить фотоателье и армянских фотографов конца XIX - 20-х годов XX столетия с именной печатью и надписями по материалам коллекции «Ф» МЭА. Эти печати известных фотографов встречаются на обратной стороне фотографий. Они содержат интересную информацию об адресах и услугах фотоателье, полученных ими призах и наградах. В ходе своей деятельности музей этнографии армян собрал и сохраняет более 12000 фотографий (в основных и научно-вспомогательных

фондах вместе взятых, в том числе: фотографии на стекле, позитивы и негативы, цветные слайды, фотопленки и т.д. В коллекцию включены работы как армянских, так и зарубежных фотографов, в том числе фотографии Г. Таривердянца, М. Дадаянца, Г. Кюркчянца, А. Тер-Аристакесяна, А. Вруйра, Д. Ермакова, А. Мичника, П. Папалова, Б. Мищенко, Э. Клара, О. Ренара и других.

LUSINE MNATSAKANYAN

NAEM,

Master, mnatsakanyan.lusine@mail.ru

**ARMENIAN PHOTOGRAPHERS AND PHOTO WORKSHOPS
OF THE LATE 19TH AND 20'S OF THE 20TH CENTURIES
(ACCORDING TO THE MATERIALS OF THE "F" COLLECTION OF THE
ARMENIAN ETHNOGRAPHIC MUSEUM)
(Summary)**

Keywords: *photo workshop, cabinet photography, monuments, name seal, cardboard blank, court photographer, art photography, portrait, group photography*

The role of photography; one of the greatest inventions of the 19th century is inestimable in making the past and present permanent, visible and transmitting it through the time. The contribution of Armenian photography in the history of world art from the middle of the 19th century to the middle of the 20th century is significant. As a result of various historical events and due to fate, many Armenian artists lived and created in different countries of the world and some of them had to change their names and hide their national identity. Often they received highest appraisals. Some of the famous photographers working in pre-soviet Yerevan are G. Tariverdyants, M. Dadayants, R. Rubinyan, H. Kyrkchyants, M. Aghamalyan and others, who are the founders of Armenian photography.

The aim of the paper is to represent the late 19th and the 20's of the 20th century's photo workshops with name seals and inscriptions and the Armenian photographers according to the materials of the "F" collection of Armenian Ethnographic Museum. Those seals of famous photographers one can find on the reverse side of the photographs. They contain interesting information on workshop's addresses, provided services, received awards and honors. During its practice, the Armenian Ethnographic Museum has collected and keeps more

than 12,000 items of photographs (the main and scientific-auxiliary funds together, including black and white photos, negatives and positives, etc.). The collection includes works both by Armenian and by foreign photographers, including G. Tariverdians, M. Dadayants, H. Kyurkchants, A. Ter-Aristakesyan, A. Vruir, D. Ermakov, A. Michnik, P. Mishchenko, E. Clair, O. Renar and others.

**ՃԱՆԱԴԱՐՅ ԴԵՊԻ ՏԱՃԱՐ. ՃԱՐՏԱՐԱԴԵՏԱԿԱՆ
ԲԵԿՈՐՆԵՐԻ ՆՈՒՅՆԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ԵՎ ՀԱՇՎԱՌՄԱՆ
ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ ՉՎԱՐԹՆՈՑՈՒՄ
(Սեղմագիր)**

***Բանալի բառեր՝ Չվարթնոց, հուշարձան, ճարտարապետական բեկոր,
նույնականացում, հաշվառում, հանրահռչակում:***

«Չվարթնոց» պատմամշակութային արգելոց-թանգարանը, որը զբաղեցնում է 14,1 հա տարածք և Հայաստանի մշակութային զբոսաշրջության ակտիվ կենտրոններից է: 2004 թ. հուլիսի 8-ից ներառված է ՀՀ Մշակույթի նախարարության «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի համակարգում որպես մասնաճյուղ:

Համալիրը բաղկացած է տաճարից և աշխարհիկ կառույցներից (կաթողիկոսական պալատ, կենցաղային սենյակներ, բաղնիք, խաղողի հնձան, ջրհոր): Տաճարական համալիրի հարավարևելյան մասում պահպանվել են Նաև V դ. միանավ եկեղեցու մնացորդներ (սեղանի բեմը, մկրտարանը և այլն): Բարձր գնահատելով տաճարի պատմաճարտարապետական արժեքը՝ 1937 թ. տաճարի հարավային կողմում, ավերակների հարևանությամբ, հիմնադրվել է թանգարան, որը մինչև XX դ. 90-ական թթ. սկիզբն ունեցել է մեկ սրահի մեջ ամփոփված փոքր ցուցադրություն: 2012 թ. թանգարանում իրականացվել է նոր ցուցադրություն: «Չվարթնոց» ՊՄԱԹ-ի մշտական ցուցադրությունն ունի թեմայի մատուցման թանգարանային և բացօթյա համադրված հատվածներ:

Տարբեր տարիներին հուշարձանի տարածքում և նրա մերձակայքում կատարված պեղումներից հայտնաբերվել են միջին (Ք.ա. XXII-XV դդ.) և ուշ (Ք.ա. XV-XII դդ.) բրոնզի շրջափուլերի դամբարանային նյութեր, անտիկ դարաշրջանի (Ք.ա. VI-III դդ.) նյութական մշակույթի մնացորդներ, միջնադարյան (IV-XIV դդ.) խեցեղեն, խճանկարի մնացորդներ, շրջանակի մեջ քանդակված քառաթև խաչ, հունարեն և հայերեն արձանագրություններ, մարդու դիմաքանդակ, կենցաղային ու ծիսական սպասք, պերճանքի առարկաներ և այլն: Ելնելով այս եզակի հուշարձանի պահպանության, նպատակային ու հեռանկարային զարգացման պահանջներից՝ 2002 թ. իրականացվել է «Չվարթնոց» տաճարի բեկորների հետազոտում, չափագրում

և անձնագրավորում (հեղինակային խմբի ղեկավար՝ ճարտարապետ Մերի Դանիելյան, գիտական խորհրդատու՝ ճարտարապետության դոկտոր Տիրան Մարության): Ծրագրի ընթացքում՝ ըստ հերթական համարների, չափագրվել և հետազոտվել են 2023 բեկոր և 30 բեկոր՝ գծիկ համարներով: Բեկորների ընդհանուր թվաքանակը կազմում է 2053 բեկոր: Կազմվել են համակարգչային անձնագրեր, որոնցից յուրաքանչյուրը պարունակում է բեկորի բնութագրումը, մաքրագիր գծագիրը և լուսանկարը:

«Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի աշխատակիցների ջանքերով 2020 թ. սկսվել (ընդհատվել է համավարակի պատճառով) և 2022 թ. մարտի 29-ից մինչև մայիսի 27-ը շարունակվել են ճարտարապետական բեկորների նույնականացման և հաշվառման աշխատանքները՝ հիմք ընդունելով 2002 թ. բեկորների բնութագրման լազերային սեղմասկավառակներում զետեղված լուսանկարներն ու գծագրերը: Նույնականացվել և հաշվառել է 1820 ճարտարապետական բեկոր:

Զեկույցի նպատակն է բացօթյա տարածքում, ինչպես նաև թանգարանի ֆոնդերում պահվող բացառիկ ճարտարապետական մանրամասերի հանրահռչակումը, աշխատանքի ընթացքում առաջացած խնդիրների պարզաբանումը, ամբողջությամբ նույնականացման, մաքրման և մասնակի վերականգնման աշխատանքներից հետո ժամանակակից պայմաններին համահունչ ցուցադրության նախապատրաստումը՝ թանգարանի մշտական ցուցադրությունը լրացնելով և ամբողջացնելով հուշարձանի քանդակազարդման արվեստին, ճարտարապետական, ծավալատարածական լուծումներին նվիրված ցուցադրական համալիրով: Միաժամանակ՝ անհրաժեշտ ենք համարում բացօթյա պահոցներում ստեղծել արդի պահանջներին ու չափանիշներին համապատասխանող պայմաններ, որոնք, անկասկած, կնպաստեն թանգարանային հավաքածուների ցուցադրությանը, հանրահռչակմանը, դրանք գիտական շրջանառության մեջ դնելուն:

**ДОРОГА К ХРАМУ: РАБОТА ПО ИДЕНТИФИКАЦИИ И УЧЕТУ
АРХИТЕКТУРНЫХ ОБЛОМКОВ ХРАМА ЗВАРТНОЦ
(Резюме)**

***Ключевые слова:** Звартноц, памятник, архитектурный фрагмент, идентификация, учет, популяризация.*

Историко-культурный музей-заповедник “Звартноц”, занимающий территорию площадью 14,1 га, один из активно действующих центров культурного туризма. С 8-го июля 2004 г. в качестве филиала он вошел в состав ГНКО “Служба по охране исторической среды и историко-культурных музеев-заповедников” МОНКС РА.

В архитектурный комплекс храма входят храм и светские сооружения (дворец католикоса, бытовые и хозяйственные помещения, баня, давяльня винограда, колодец). В юго-восточной части храмового комплекса сохранились остатки однефной церкви V в. (алтарное возвышение, баптистерий и т.д.). В 1937 г., высоко оценивая историко-архитектурный памятник, южнее храма, по соседству с руинами, был основан музей, в единственном зале которого до начала 90-х гг. XX в. экспонировалась небольшая экспозиция.

В 2012 г. в музее была осуществлена новая экспозиция. В данное время существует проблема сопоставимости тематического представления постоянной музейной экспозиции и выставки под открытым небом. В разные годы на территории памятника и в его окрестностях в процессе раскопок были обнаружены материалы погребений среднего (XXII-XV вв. до Р.Х.) и позднего (XV-XII вв. до Р.Х.) бронзового периодов, остатки материальной культуры античного периода (VI-III вв. до Р.Х.), средневековая керамика (IV-XIV вв. до Р.Х.), фрагменты мозаики, вписанный в окружность четырехкрылый рельефный крест, греческие и армянские лапидарные надписи, маскарон – декоративный рельеф в виде лица человека, бытовая и ритуальная посуда, предметы роскоши и т.д.

Исходя из требований охраны, целевого и перспективного развития этого исключительного в своем роде памятника, в 2002 г. были осуществлены исследование, обмер и паспортизация сохранившихся фрагментов храма Звартноц (руководитель авторской группы – архитектор Мери Даниелян, научный советник – архитектор, д.и.н. Тиран Марутян). В процессе работы

были обмерены и изучены 2023 пронумерованных архитектурных обломка и 30 обломков с линейными номерами. Всего: 2053 обломка. Составлены электронные паспорта, каждый из которых содержит характеристику обломка, беловик чертежа и фотографию.

В 2020 г. усилиями сотрудников ГНКО “Служба по охране исторической среды и историко-культурных музеев-заповедников” началась (прервалась в результате пандемии) и в 2022 г. с 29 марта до 27-го мая на основании размещенных на электронном диске 2002 г. характеристик и фотографий продолжилась работа по изучению и учету архитектурных фрагментов. Рабочие группы идентифицировали и поставили на учет 1820 архитектурных обломков.

Целью доклада является популяризация экспонируемых на территории памятника под открытым небом и хранящихся в фондах музея исключительных архитектурных фрагментов. В процессе работы после полной идентификации, очистки и реставрации обломков появились требующие прояснения проблемы: подготовка отвечающей современным требованиям экспозиции, пополнение постоянной экспозиции музея и в то же время, считаем необходимым создание в открытых хранилищах условий, отвечающих современным требованиям и критериям, которые, несомненно, будут способствовать экспонированию музейной коллекции, ее популяризации, введение в научный обиход.

SAHAKYAN PIRUZA

SPHECMR,

Master, pirusiksahakyan@gmail.ru

**THE WAY TO THE TEMPLE:
IDENTIFICATION AND REGISTRATION OF ARCHITECTURAL
FRAGMENTS IN ZVARTNOTS
(Summary)**

Key words: *Zvartnots, monument, architectural fragment, identification, accounting, popularization.*

“Zvartnots” historical and cultural museum-reserve, which occupies an area of 14.1 hectares, is one of the centers of active cultural tourism. It has been a branch of the “Service for the protection of historical environment and cultural museum-reservations” SNCO, since July 8, 2004.

The complex consists of a cathedral and secular structures (catholicos

palace, utility rooms, baths, winepress and well). The remains of the one-nave church of the 5th century (altar, pool for christening, etc.) have also been preserved in the southeastern part of the temple complex. Appreciating the historical-architectural value of the temple, a museum was founded in 1937 on the southern side of the temple, near the ruins, which until the beginning of the 90s of the 20th century had a small exhibition summarized in one hall.

In 2012, a new exhibition was held in the museum. The permanent exhibition of “Zvartnots” historical-architectural museum-reserve has the problem of combining the methods of presentation of the theme in the museum and outdoor exhibition.

Tomb materials of the middle (the 22nd -15th cc. BC) and late (15th-12th cc. BC) bronze periods, of the antique era (the 6th-3rd centuries BC), remains of material culture, medieval (4th-14th cc.) pottery, remains of mosaics, four-pointed cross carved in a frame, Greek and Armenian inscriptions, human face sculpture, household, and ritual utensils, objects of luxury, etc. were found in the area of the monument from the excavations carried out in different years.

Based on the requirements for the preservation, purposeful and prospective development of this unique monument, in 2002 the fragments of “Zvartnots” temple were surveyed, measured, and registered (head of the group: architect Mary Danielyan, scientific advisor: doctor of architecture Tiran Marutyan). According to serial numbers, 2023 fragments and 30 fragments with dash numbers were measured and examined during the project. The total number of fragments is 2053. Electronic certificates have been made each of which contains a description of the fragment, a sketch, and a photograph.

With the effort of the employees of the “Service for the protection of historical environment and cultural museum-reservations” SNCO the identification and registration of architectural fragments, started in 2020 (stopped due to the pandemic), and continued from March 29 to May 27, 2022, based on the photos and drawings placed in the laser discs of the characterization of the fragments from 2002. Working groups together identified and registered 1820 fragments.

The purpose of the report is the popularization of the exceptional architectural artifacts kept not only in the outdoor space, but also in the museum’s funds, and the clarification of the problems that arose during the work, after complete identification, cleaning, and partial restoration works, the preparation for the exhibition in line with modern conditions, supplementing and completing the museum’s permanent exhibition, with an exhibition complex dedicated to the art of sculpting the monument, architectural and spatial solutions. At the same time, we consider it necessary to create conditions in open-air repositories that fulfil modern requirements and standards, which will undoubtedly contribute to the exhibition of museum collections, their popularization, and their expansion in the scientific field.

ՍԻՄՈՆՅԱՆ ՀԱՍՄԻԿ
ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ, ՊՄԱԹՊՄԴ,
մագիստրոս, hassimonyan89@gmail.com

**ՄԱՐԴԱՔԱՆԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐԻ ՊԱՅՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ԹԱՆԳԱՐԱՆԱՑՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
(Սեղմագիր)**

Բանալի բառեր. *հնամարդաբանական նյութ, գանգ, ոսկրաբանական նյութ, մարդաբանական ֆոնդ, մարդաբանական նյութի թանգարանացում, պահպանության անհրաժեշտ պայմաններ:*

Տարբեր և տարածամկետ հնագիտական հուշարձաններից պեղված մարդաբանական նյութերը «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի թանգարանային արժեքների հավաքածուների մեջ առանձնացված են որպես ինքնուրույն ֆոնդ: Այն Հայաստանում միակն է, որն ունի ֆոնդի կարգավիճակ և մասնագետ-ֆոնդապահ: Ֆոնդում գետեղված են շուրջ 350 անհատների ոսկրաբանական և գանգաբանական նյութեր, որ վերաբերում են մ.թ.ա. III հազ. երկրորդ կեսից մինչև ուշ միջնադարին: Մարդաբանության ֆոնդը յուրաքանչյուր տարի համալրվում է ՀՀ տարածքի տարբեր հնագիտական հուշարձանների վերջին տարիների պեղումների նյութերով: Հաշվի առնելով կենսափաստերի կարևորությունը և դրանց համակողմանի ուսումնասիրությանն ուղղված հետաքրքրությունների աճը, նոր գիտակարգերի զարգացմամբ պայմանավորված՝ հույժ կարևոր է ոսկրաբանական նյութի նախնական ճիշտ մշակումը և ֆոնդավորման անխաթար պայմանների ապահովումը:

Եթե նախկինում ֆոնդավորվում էր հիմնականում գանգաբանական նյութը, որպես էթնոսի դիմանկարի կարևորագույն վկա, ապա կենսահնագիտության արդի պահանջները բավարարելու համար անհրաժեշտ է հավաքածուն կազմել դամբարանային համալիրից դուրս եկած ողջ ոսկրաբանական նյութի հիման վրա: Հնամարդաբանական նյութերի պահպանության ճիշտ պայմանների կազմակերպումը այն դարձնում է ոչ միայն կարևոր պատմական տեղեկատվական սկզբնաղբյուր, այլ նաև ռադիոածխածնային անալիզի և հնաԴՆԹ ուսումնասիրությունների միջոց:

**ОСОБЕННОСТИ ХРАНЕНИЯ И МУЗЕЕФИКАЦИИ
АНТРОПОЛОГИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ
(Резюме)**

***Ключевые слова:** антропологический материал, череп, остеологический материал, антропологический фонд, музеефикация антропологического материала, условия хранения.*

В собрании ГНО «Служба по охране» антропологические материалы выделены в отдельный музейный фонд. Это единственная антропологическая коллекция в Армении, которая получила специальный статус. Ее учет и хранение осуществляет хранитель-антрополог. В коллекцию включены остеологические и краниологические материалы около 350 особей, датируемые от второй половины III тысячелетия до н.э. до позднего средневековья. Фонд антропологии ежегодно пополняется материалами из раскопок различных археологических памятников, находящихся на территории РА. Принимая во внимание важность учета и хранения биофактов, растущий интерес к их изучению, а также учитывая появление все новых научных методов исследования, становится крайне важными условиями правильная первичная обработка костей и их музеефикация.

До сих пор собирался и рассматривался, в основном, краниологический материал как важнейший свидетель внешнего вида отдельных представителей этноса. Сегодня, учитывая требования биоархеологии, необходимо включать в коллекцию поступивший из могильного комплекса весь остеологический материал. Организация надлежащих условий хранения палеоантропологического материала делает его не только важным первоисточником, но и дает возможность проведения радиоуглеродного анализа и исследования палеодНК.

SIMONYAN HASMIK

IAE NAS RA, SPHECMR,

Master, hassimonyan89@gmail.com

**THE PECULARITIES OF PRESERVATION AND
MUSEIFICATION OF ANTHROPOLOGICAL MATERIALS
(Summary)**

Key words: *anthropological material, skull, osteological material, anthropological fund, museification of anthropological material, necessary conditions for preservation.*

The archive of anthropological materials forms a separate fund of museum value collections of the “Service for the protection of historical environment and museum-reserves” SNCO, which is the only archive in Armenia that has the status of a fund and a specialist fund keeper. Osteological and craniological materials of 343 individuals dating back to the 2nd half of 3rd mil BC to the Late Middle Ages are included here. The anthropological fund is replenished every year with the materials of excavations of various archaeological monuments in the territory of RA. Taking into account the importance of anthropological materials and the growing interest in their study, due to the development of new scientific methods, it is extremely important to properly process these materials in advance and to ensure undisturbed funding conditions.

If in the past, mainly the craniological material was collected as the most important witness of the representation of the ethnos, then in order to meet the requirements of bioarchaeology, it is necessary to compile the collection on the basis of all the osteological materials that came out of the burial complex. Arranging the proper preservation conditions of paleoanthropological material makes it not only an important source of historical information, but also samples for radiocarbon analysis and paleoDNA studies.

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ИСТОРИЯ
HISTORY

**ԱՇԽԱՏԱԿԱՆ ԿԱՆԱՅՔ ԵՎ ԶԱՆԱԶԱՅԻՆ ՄԻՋԱԿԱՅՐԸ
ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (IX-XI ԴԴ.)
(Սեղմագիր)**

Բանալի բառեր՝ Ազնվական կանայք, քաղաքային միջավայր, միջնադարյան Հայաստան, Բագրատունիներ:

Արդի պատմագիտության կարևորագույն խնդիրներից է քաղաքների, քաղաքային միջավայրի և առհասարակ առօրեականության, կենցաղի, պատմության ուսումնասիրությունը: Թեման ունի քաղաքական, տնտեսական և հոգևոր-մշակութային կարևորություն:

Սույն զեկույցի ժամանակագրական շրջանակը հիմնականում ընդգրկում է IX-XI դդ., սակայն, որոշ հարցերի լուսաբանման պարագայում, այն ընդարձակվում է մինչև XIII դարը: Չեկույցը շարադրված է հիմնականում հայկական աղբյուրների՝ միջնադարյան հայ պատմիչների երկերի և վիմագիր արձանագրությունների տվյալների հենքի վրա: Թեմայի ուսումնասիրությանն իրենց նպաստն են բերել նաև պեղումների արդյունքում հայտնաբերված գտածոները:

Բագրատունյաց Հայաստանի քաղաքային միջավայրի առանձնահատկությունները, հասարակության զարգացման հետևանքով առաջացած փոփոխությունները հետազոտության ենք ենթարկել ազնվական կանանց պատմության ուսումնասիրության հոլովությամբ: Աղբյուրագիտական վկայությունների ուսումնասիրությունը փաստում է, որ Բագրատունյաց Հայաստանում ազնվական կանայք հիմնականում զբաղվել են նվիրատվական գործունեությամբ: Արդյունքում, նրանց միջոցներով կամ հոգածությամբ, կառուցվել, նորոգվել են հոգևոր-մշակութային նշանակության բազմաթիվ շինություններ:

Սակայն հատկապես վիմագիր արձանագրությունները, որոնք նվիրատվական բովանդակության են, հաղորդում են բազմաթիվ փաստեր ոչ միայն ազնվական կանանց նվիրատվական գործունեության, այլև՝ քաղաքային միջավայրում նրանց ունեցած ազդեցության մասին: Այն ընդգրկում էր բավական լայն շրջանակ. երբեմն, պետական գործերին միջամտելու փորձերից մինչև ինքնուրույն, տարաբնույթ գործարքների կնքում, սեփական միջոցների տնօրինում՝ ինչը քաղաքային միջավայրում իրացվում էր բացառապես նրանց ունեցած որոշակի իշխանությամբ, ազդեցությամբ և զբաղեցրած հասարակական դիրքով:

ЗНАТНЫЕ ЖЕНЩИНЫ И ГОРОДСКАЯ СРЕДА В IX-XI ВВ.

(Резюме)

Ключевые слова: *Знатные женщины, городская среда, Средневековая Армения, Багратиды.*

Одна из главных проблем современной историографии это изучение истории, быта и собственно повседневности, городской среды и городов. Тема имеет политическую, экономическую, духовно-культурную значимость.

Хронологические рамки данного доклада включают IX-XI века, однако разъяснение некоторых вопросов доводят их до XIII в. Доклад в основном изложен на основе фактов из трудов средневековых армянских историков и лапидарных надписей. Свой особый вклад в изучении темы внесли данные археологических раскопок.

Особенности городской среды Багратидской Армении, изменения, произошедшие вследствие социального развития, были изучены в контексте истории знатных женщин. Изучение источников показывает, что знатные женщины в Багратидской Армении в основном занимались пожертвованиями. В результате, их средствами или заботой было построено, отремонтировано большое количество зданий духовно-культурного значения.

Однако особенно лапидарные надписи, которые в основном благотворительного содержания, сообщают нам множество фактов об их пожертвованиях, а также о той роли и влиянии, которые эти знатные женщины имели в городской среде. Это влияние имело довольно таки широкий диапазон: от попыток вмешаться в государственные дела до различного рода сделок и управления собственными денежными средствами. Все это в городской среде осуществлялось исключительно благодаря их влиянию и общественному положению.

GRIGORIAN MARIAM

IH NAS RA,
PhD (History),

**NOBLE WOMEN AND TOWN ENVIRONMENT
IN 9TH-11TH CENTURIES
(Summary)**

Key words: *Noble women, urban environment, Medieval Armenia, Bagratids.*

One of the main problems of historiography today is the study of history, daily life, town environment and towns as a whole. The problem has political, economic and spiritual-cultural importance.

The time frame of the report lays between the 9th and 11th centuries, but in some cases the issue is illuminated up to the 13th century. The report is mainly carried out on the basis of data from Armenian historians' works and lithographic protocols, as well as archaeological artefacts. The peculiarities of town environment of Bagratid Armenia were studied in the context of history of the Armenian noble women.

The study of sources shows, that the noblewomen in Bagratid Armenia were generally engaged in donor activities. As a result, a lot of religious and cultural buildings were built and restored with their money and care.

But especially lithographic protocols, which usually have donor content give us a lot of facts not only about their donoship, but also about the influence they had in town environment. It has rather a large specter: from attempts to interfere in state affairs up to making their own various deals, managing their own money. And this all was implemented with the help of their own power, influence and social position.

**ՊԱՅՔԱՐ «ԿՈՒՐԱՊԱՂԱՏ» ՏԻՏՐՈՍԻ ՀԱՄԱՐ ՏԱՅՔԻ
ՈՒ ԿՂԱՐՋՔԻ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ
(Սեղմագիր)**

Բանալի բառեր՝ կուրապաղատ, Բյուզանդական կայսրություն, Բագրատունիներ, Աշոտ կուրապաղատ, Ատրներսեհ, պայքար, Բագրատ կուրապաղատ, Դավիթ կուրապաղատ:

«Կուրապաղատ» (լատիներեն՝ cura palatii) թարգմանաբար նշանակում է պալատի ինսամակալ կամ հոգաբարձու: IV դ. կուրապաղատը բարձրաստիճան պաշտոնյա էր՝ կայսերական թիկնապահ զորքի հրամանատարը: V դ. սկզբում կուրապաղատի պարտականությունն էր հոգալ կայսերական պալատի նյութական վիճակը: Ժամանակի ընթացքում կուրապաղատը՝ որպես տիտղոս, տրվում էր այն օտար իշխաններին, որոնք նշանակալի դեր էին խաղում Բյուզանդիայի ազդեցության տարածման գործում: Այդ նպատակով կայսրությունը կուրապաղատի տիտղոս էր շնորհում նաև հայ իշխաններին: Դա միաժամանակ վերջիններին համակրանքը շահելու միջոց էր:

Տայքում Բագրատունիների հաստատումից հետո Բյուզանդական կայսրությունը IX դ. սկզբին կուրապաղատի տիտղոս շնորհեց Աշոտ Բագրատունուն: Վերջինս հիմք դրեց կուրապաղատների ժառանգական իշխանությունը: Մինչ այդ էլ, հատկապես VII դ. հայ իշխաններից ոմանք ստացել էին այդ տիտղոսը: Սակայն ոչ Նրանք, ոչ էլ Նրանց տոհմակից կամ այլ իշխանավորներ երբևէ չէին պայքարել կուրապաղատ դառնալու համար: Մինչդեռ Բագրատունիների վրացական ճյուղի ներսում IX դ. սքսած պայքար է ծավալվում այդ տիտղոսի համար: Պայքարի հիմնական պատճառն այն էր, որ Տայք-Կղարջքյան Բագրատունիների միջև գերագույն իշխանությունը պատկանում էր կուրապաղատին: Աշոտ Մեծ կուրապաղատի մահից հետո (826 թ.) նրա իշխանությունը բաժանվեց որդիների միջև: Իսկ կուրապաղատի տիտղոսն անցավ նրա միջնեկ որդի Բագրատին: Վերջինիս մահից հետո (876 թ.) գերագույն իշխանության, ինչպես նաև Վիրքին տիրելու համար թեժ պայքար ծավալվեց: Հակամարտող կողմերը ոչ միայն Տայքի ու Կղարջքի Բագրատունիներն էին, այլև նրանց միացան նաև Ափսազական թագավորությունը և Հայոց իշխանած իշխան, ապա թագավոր Աշոտ I Բագրատունին (885-890 թթ.): Բուն պայքարն ավարտվեց վերջինիս գերիշխանության հաստատմամբ տարածաշրջանում: Սակայն

կուրապաղատի տիտղոսի համար հակամարտությունները չդադարեցին ընդհուպ մինչև X դ. վերջերը:

Այդ ժամանակաշրջանում Բագրատունիների վրացական ճյուղի ներկայացուցիչները ևս ստացան թագավորի տիտղոս: Այսինքն՝ Նրանք կրում էին և՛ կուրապաղատի և՛ թագավորի տիտղոսներ, սակայն զարմանալիորեն պայքարը շարունակվում էր առաջինի համար: Հետևաբար, կարելի է ենթադրել, որ կուրապաղատը թագավորից առավել ազդեցիկ էր Տայքի ու Կղարջքի Բագրատունիների շրջանում, այդ իսկ պատճառով էլ վերջիններս ձգտում էին ձեռք բերել այդ տիտղոսը:

НАЗАРЯН ЛИАНА

ИИст. НАН РА,

к.и.н., Lian_nazaryan@mail.ru

БОРЬБА ЗА ТИТУЛ КУРОПАЛАТА МЕЖДУ БАГРАТИДОВ ИЗ ТАЙКА И КГАРДЖКА (Резюме)

Ключевые слова: *куропатат, Византийская империя, Багратуни, Ашот Куропалат, Атрнерсе, борьба, Баграт Куропалат, Давид Куропалат.*

«Curopalates» (лат. cura palatii) переводится как куратор или страж дворца. В IV в. куропатат был высокопоставленным чиновником, командиром императорской личной охраны. В начале V в. обязанностью куропатата была забота о материальном состоянии императорского дворца. Со временем куропататы как титул стали предоставлять иностранным князьям, сыгравшим значительную роль в распространении византийского влияния. С этой целью империя также пожаловала армянским князьям титул куропататов. В то же время это был способ укрепить их лояльность.

После поселения Багратуни в Тайке Византийская империя даровала Ашоту Багратуни титул куропатата в начале IX в.. Последний положил начало куропататскому наследственному правлению. До этого также, особенно некоторые из армянских князей VII в., получили этот титул. Однако ни они, ни их сородичи, ни другие правители никогда не боролись за то, чтобы стать куропататами. Между тем внутри грузинской ветви Багратуни с IX в. начинается борьба за этот титул. Основная причина борьбы заключалась в том, что у Багратидов Тайк-Кгарджа верховная власть принадлежала куропататам. После смерти куропатата Ашота Великого (в 826 г.) его власть

была разделена между сыновьями. А титул куропалата перешел к его среднему сыну Баграту. После смерти последнего (в 876 г.) развернулась ожесточенная борьба за верховную власть, а также за обладание Картли. Противоборствующими сторонами были не только Багратиды Тайка и Кгарджка, но к ним присоединились также Абхазское царство и Армянский князь князей, впоследствии царь Ашот I Багратуни (885-890). Фактическая борьба завершилась установлением главенства последних в регионе. Однако конфликты за звание куропалата не прекращались до конца X в..

В этот период представители грузинской ветви Багратидов также получили царский титул, т.е. они носили титулы как куропалатов, так и царей, но, что удивительно, борьба за первого продолжалась. Следовательно, можно предположить, что куропалат был более влиятельным, чем царь, среди Багратидов Тайка и Кгарджа, поэтому последние стремились получить этот титул.

NAZARYAN LIANA

IH NAS RA,

PhD (History), Lian_nazaryan@mail.ru

STRUGGLE FOR “CUROPALATES” TITLE BETWEEN THE BAGRATUNIS OF TAYK AND KG HARJK (Summary)

Key words: curopalates, Byzantine Empire, the Bagratunis, Ashot Curopalates, Atrnerseh, struggle, Bagrat Curopalates, David Curopalates.

“Curopalates” (Latin: cura palatii) translates into curator or guardian of the palace. In IV century, curopalates was a high-ranking official, commander of the imperial bodyguard. In the beginning of V century the curopalates’ duty was to take care of the material state of the imperial palace. Over time, curopalates as a title was being granted to foreign princes who had played a significant role in the spread of Byzantine influence. For that purpose, the empire also granted the title of curopalates to Armenian princes. It was, at the same time, a way to build their loyalty.

After settlement of the Bagratunis in Tayk, the Byzantine Empire granted the curopalates title to Ashot Bagratuni in the beginning of IX century. The latter laid the foundation for the curopalates hereditary rule. Before that also, especially some of the Armenian princes of VII century received that title. However, neither they nor their kinsmen or other rulers had ever fought to become a curopal-

ates. Whereas, within the Georgian branch of the Bagratunis, since IX century, a struggle begins for that title. The main reason for the struggle was that among the Bagratunis of Tayk-Kgharjk, the supreme power belonged to the curopalates. After the death of curopalates Ashot the Great (in 826), his power was divided among his sons. And the title of curopalates passed to his middle son Bagrat. After the death of the latter (in 876), a fierce struggle for supreme power, as well as possession of Virk took place. The conflicting parties were not only Tayk and Kgharjk Bagratunis, but they were also joined by the Abkhazian kingdom and the Armenian prince of princes, later king Ashot I Bagratuni (885-890). The actual struggle ended with the establishment of the latter's supremacy in the region. However, conflicts for the title of curopalates did not stop until the end of X century.

During that period, representatives of the Georgian branch of the Bagratunis also received the title of king. I.e. they held the titles of both curopalates and king, but surprisingly, the struggle continued for the first one. Therefore, it can be assumed that the curopalates was more influential than the king among the Bagratunis of Tayk and Kgharjk, that is why the latter strove to acquire that title.

**ՀԱՅԿԱՆՆԵՐԻ ՈԱՉՄԱՎԱՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ՝
ՊԵՏԱԿԱՆԱՇԻՆՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱՎԱԿԱՆ
(Սեղմագիր)**

*Բանալի բառեր՝ Մովսես Խորենացի, «Պատմութիւն Հայոց», Հայկ
Նահապետ, Հայք երկիր, Արամ-Հայկազուն, Արմենիա, պետականաշինություն:*

Արդի աշխարհաքաղաքական իրավիճակում առանձնահատուկ նշանակություն են ստանում պետության, պետականաշինության խնդիրները, որոնք համադրելի են Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց»-ում վկայված հին հայոց պետականության սկզբնավորման որոշ առանցքային դրվագների:

Դրվագ 1. Հայոց ազգածին նախնի **Հայկը** բնակություն է հաստատում Արարատյան երկրում, իր գործունեությունը սկսելով սեփական բնակավայրը շենացնելով ու տոհմակիցներին տարածքներ հատկացնելով: Խաղաղության ձգտելով հանդերձ, Հայկը չի հնազանդվում բռնակալ Բելին և պատրաստվում է պատերազմի: (Իրավիճակը համեմատել Նորանկախ Հայաստանի ձևավորման առաջին տարիների հետ և Արցախյան հերոսամարտի սկզբի հետ):

Դրվագ 2. Բելը մեծ բանակով հարձակվում է, և թեպետ Հայկի զորքը շատ ավելի փոքրաթիվ է, բայց բաղկացած է հավատարիմ տոհմակիցներից (թվով մոտ 300), որոնք խիզախորեն կռվում են թշնամու անկազմակերպ հրոսակների դեմ: Որպեսզի թույլ չտա զինվորների մեծ կորուստ, Հայկը՝ մարտական հնարք բանեցնելով, խոցում է հակառակորդին իր լայնալիճ աղեղի երեքթևյան նետով և հաղթանակ տանում: (Իրավիճակը համեմատելի է Արցախյան առաջին հերոսամարտի հետ):

Դրվագ 3. Դարակազմիկ այս հաղթանակից հետո Հայկ Նահապետը հիմնում է Հայք երկիրը, դառնալով հայերիս անվանադիր նախնի-Նահապետը: Նրա հայրենաշեն գործը շարունակում են իր հայկազուն սերունդները՝ մեծացնելով ու հզորացնելով երկիրը և իրենց անուններով կոչելով սեփական տիրույթները: (Իրավիճակն անհամեմատելի է Արցախյան հերոսամարտին հաջորդող տարիների հետ):

Դրվագ 4. Հայկի վեցերորդ սերնդից **Արամը** այնքան է հզորացնում երկիրը և հայտնի դառնում հարևան ժողովուրդների մեջ, որ սկսում են իր անունով կոչել Հայքը «Արմենիա» և հայերիս՝ «արմեններ»: Կազմակերպված բանակով (թվով 50 հազար մարտիկ) կռիվներ մղելով Հայքի արևելյան, հարավային և արևմտյան սահմանների մոտ, Նա հաղթում է պատերազմասեր թշնամիներին ու ընդլայնում երկրի սահմանները: (Միանգամայն հակառակ

իրավիճակ՝ 44-օրյա պատերազմի և դրա հետևանքների համեմատ):

Դրվագ 5. Արամի հաղթանակների շնորհիվ հայ էթնիկ տարրը գերիշխող դարձավ Հայկական լեռնաշխարհում: Նա դրեց հայոց պետականության հիմքերը՝ ստեղծելով միասնական երկիր, որի բնակիչները հայեր էին: (Համեմատել 44-օրյա պատերազմի հետևանքների հետ):

Հայկյանների հայրենաշեն գործունեության, ճիշտ ռազմավարության ու մարտավարության դասերը կարող են հույժ օգտակար լինել ներկայիս Հայաստան և Արցախ երկրների պետականապահպանման գործում և նպաստել աշխարհաքաղական մարտահրավերներին դիմակայող հզոր երկիր կառուցելու հրամայականին:

ВАРДУМЯН ГОАР

ИИст. НАН РА,

К.и.н., gohar.vardumyan@gmail.com

СТРАТЕГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ХАЙКИДОВ – ЗАЛОГ СОЗДАНИЯ ГОСУДАРСТВА (Резюме)

Ключевые слова: *Мовсес Хоренаци, «История Армении», патриарх Хайк, страна Хайк, Арам Хайкид, Армения, формирование государства*

В условиях нынешней геополитической ситуации особое значение приобретают проблемы государства, построения государства, которые сопоставимы с некоторыми ключевыми эпизодами возникновения древнеармянской государственности, засвидетельствованными в «Истории Армении» Мовсеса Хоренаци.

Эпизод 1. Первопредок армян **Хайк** поселяется в стране Араратской, начав свою деятельность с обустройства места своего обитания и выделив территории для сородичей. Невзирая на то, что стремится к миру, Хайк не подчиняется тирану Белу и готовится к войне. (Сравнить ситуацию с первыми годами формирования независимой Армении и с началом Арцахской войны).

Эпизод 2. Бел нападает огромной армией, и несмотря на то, что войско Хайка намного меньше, но состоит из преданных сородичей (числом около 300), и все храбро борются против полчищ врага. Дабы избежать больших потерь своих воинов, Хайк, применив боевой маневр, пронзает противника трехперой стрелой широкого лука и одерживает победу над ним. (Эпизод можно сравнить с первой Арцахской войной).

Эпизод 3. После своей знаменательной победы Хайк основал страну Хайк и стал патриархом-эпонимом армян. Его деятельность продолжают потомки хайкиды, расширив и укрепив страну и назвав своими именами собственные ареалы. (Сравнить ситуацию с послевоенными годами Арцахской победы).

Эпизод 4. **Арам** из шестого поколения Хайка настолько расширяет страну и становится знаменитым, что соседние народы называют его именем страну Хайк – Арменией, а народ – армянами. Хорошо организованной армией (числом около 50 тысяч) вступив в бои на восточной, южной и западной границах Армении, он побеждает врагов и расширяет страну на все стороны. (Прямая противоположность 44-дневной войны и ее последствий).

Эпизод 5. Благодаря победам Арама армянский этнический компонент стал доминирующим на Армянском нагорье. Арам заложил основы армянской государственности, создав объединенную страну, жители которой были в основном армяне. (Сравнить с последствиями 44-дневной войны).

Уроки патриотической и созидательной деятельности Хайкидов, их правильной стратегии и тактики могут быть весьма поучительны для сегодняшней Армении и Арцаха в деле сохранения государственности и способствовать укреплению страны, умеющей противостоять геополитическим вызовам.

VARDUMYAN GOHAR

IH NAS RA,

PhD (History), gohar.vardumyan@gmail.com

THE HAYKIDS' STRATEGIC ACTIVITY – GUARANTEE FOR STATE BUILDING (Summary)

Key words: *Movses Khorenatsi, "History of Armenia", patriarch Hayk, country Hayk', Aram Haykid, Armenia, state building*

In the context of the current geopolitical situation, the problems of the state are of particular importance, and are comparable to some of the key episodes in the beginning of ancient Armenian statehood, evidenced in "History of Armenia" by Movses Khorenatsi.

Episode 1. **Hayk**, the ancestor-patriarch of the Armenians, settles in the country of Ararat, starting his activity from building his habitat and distributing

territories for his relatives. Despite his desire for peace, Hayk does not obey the tyrant Bel and prepares for war. (Compare the situation with the first years of the formation of independent Armenia and with the beginning of the Artsakh war).

Episode 2. Bel attacks with a huge army, and despite the fact that Hayk's army is much smaller, but consists of devoted relatives (about 300 in number), everyone bravely fights against the hordes of the enemy. In order to avoid heavy losses of his warriors, Hayk, using a combat maneuver, pierces the enemy with the three-pronged arrow of his wide bow and defeats him. (The episode can be compared with the first Artsakh war).

Episode 3. After his significant victory, Hayk founded the country of Hayk' and became the eponym of the Armenians. His activities are continued by the descendant Haykids, expanding and strengthening the country and naming their own areas after their names. (Compare the situation with the post-war years of the Artsakh victory).

Episode 4. **Aram**, from the sixth generation of Hayk, expands the country so much and becomes so famous among the neighboring peoples that they call the country Haik' – Armenia after him, and the people – Armenians. With a well-organized army (about 50 thousand in number), having entered into battles on the eastern, southern and western borders of Armenia, he defeats his enemies and expands the country in all directions. (The direct opposite of the 44-day war and its consequences).

Episode 5. Thanks to Aram's victories, the Armenian ethnic component became dominant in the Armenian Highlands. Aram laid the basis of the Armenian statehood, creating a united country where inhabitants were mainly Armenians. (Compare with the consequences of the 44-day war).

The lessons of the Haykids' patriotic and creative activities, their true strategy and tactics may be very instructive for nowadays Armenia and Artsakh in the matter of preserving statehood and helping to strengthen the country in order to be able to resist geopolitical challenges.

**ՀՀ ԱՐՏԱՔԻՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ
1920 Թ., ՄԵԾ ԲՐԻՏԱՆԻԱՅԻ ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹՅԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ
(Սեղմագիր)**

Բանալի բառեր՝ Հայաստանի Հանրապետություն, Մեծ Բրիտանիա, Բլ. Ստոքս, թուրքական հարձակում, Անտանտ, Դաշնակիցներ, թուրք-հայկական պատերազմ, Ալեքսանդրապոլի պայմանագիր:

ՀՀ արտաքին-քաղաքական ռազմավարության համատեքստում Անդրկովկասում և Հայաստանում դաշնակիցների ռազմաքաղաքական ներկայացուցիչների գործունեության ամբողջական բացահայտման տեսանկյունից կարևորվում է բրիտանական բարձրագույն կոմիսար գնդապետ Զլոդ Բեյֆիլդ Ստոքսի գործունեությունը, որը բրիտանական զորքերի անդրկովկասյան տարածաշրջանից դուրս բերման մասին 1919 թ. սկզբներին որոշում ընդունելուց հետո դարձավ Դաշնակիցների Գերագույն կոմիսարիատի ներկայացուցիչը Բաքվում: Զլ. Ստոքսը ծնվել է Հնդկաստանում, որպես կադրային հետախույզ եղել է տարբեր երկրներում՝ 1907-1911 թթ. եղել է անգլիական ռազմական կցորդ Թեհրանում, իսկ առաջին աշխարհամարտի տարիներին ծառայել է բրիտանական հնդկական բանակի Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքում: Ստոքսը, ինչպես և «հնդկական ծառայության» շատ բրիտանական սպաներ լավ գիտեին Ռուսաստանը և նրա նպատակադրումները Մերձավոր Արևելքում, չափազանց լավ վերաբերմունք ունեին ադրբեջանցիների նկատմամբ, հանդիսանալով Ադրբեջանի և Վրաստանի անկախության համոզված կողմնակից:

Նրա հրամանով բրիտանական առաջին զորաջոկատը 1918 թ. օգոստոսի 4-ին ժամանել է Բաքու, զորացրվելուց հետո Զլ. Ստոքսը 1919 թ. աշնանը մնացել է Բաքվում որպես ոչ պաշտոնական քաղաքական դիտորդ՝ նախքան նոյեմբերին Օլ. Ուորդրոպի առաքելությանը կցվելը, ի սկզբանե դառնալով Ադրբեջանի հավատարիմ բարեկամ և հակաբոլշևիկ, հանձինս որի Ադրբեջանը հավատարիմ դաշնակից ձեռք բերեց: Ջ. Հասանլիի վկայությամբ Ստոքսը կարևոր օղակ էր բրիտանական առաքելության և Ադրբեջանի կառավարության միջև կապերի ապահովման, նրա շահերի ներկայացման

տեսանկյունից, Ադրբեջանի Արտգործնախարարի և Խան-Խոյսկու հետ քննարկելով Չիչերինի նոտան, իրականացրել Լոնդոնի հետ կապերը և այլն: Իսկ այդ ժամանակ Անտանտի Դաշնակիցների զուսպ աջակցությունը և խոսքերով խրախուսելն ավարտվեց Հայաստանի համար և Կարսի և Ալեքսանդրապոլի անկմամբ, և եթե մինչ այդ պահը Բրիտանական բարձրագույն կոմիսար գնդապետ Ստոքսը կառավարությանը համոզում էր Հայաստանին ակտիվորեն աջակցել և նույնիսկ այդ կապակցությամբ Թիֆլիսում ՀՀ ներկայացուցչին հայտնել էր Դաշնակիցների պասսիվության և չըմբռնման մասին, Հայաստանի Հանրապետության ջախջախիչ պարտությունից հետո Ստոքսը կերպարանափոխվեց և նորից պնդեց, թե Մեծ Բրիտանիան իր վրայից զցելու հույների համար պատասխանատվությունը, պետք է վերականգնի իր կորսված դիրքերը մուսուլմանական աշխարհում և կարգավորի իր հարաբերությունները Մ. Քեմալի հետ: Եվ այսպես, Անդրկովկասում բրիտանական կոմիսար Ստոքսը հայերի համար լավագույն ելքը համարում էր թուրքերի հետ հաշտության կնքումը և հետ կանգնելը, ավելի ճիշտ՝ հրաժարվելը Մեծ Միացյալ Հայաստանի ստեղծման հսկայաճավ սեփական ծրագրերից, այլ ոչ թե գնալն ինքնուրույնության կորուստին և/կամ բռնկիկներին կամ նրանց իշխանության տակ անցնելը: Այդպես Ստոքսը Հայաստանի համար ուղեգծում էր ճանապարհ դեպի Ալեքսանդրապոլ: Ստոքսը կարծում էր, որ թուրքական ներխուժումը Հայաստան արմատական ձևով փոխել է ողջ քաղաքական դրությունը տարածաշրջանում: Նրա համար Էսկան դարձավ տարածաշրջանային տարածայնությունների վրա խաղարկումը:

Ստոքսը և բրիտանական ռազմաքաղաքական առաքելությունն Անդրկովկասում փորձեց ուղղորդել նաև հայ-վրացական պաշտպանական դաշինքի հարցը և այն օգտագործել որպես հույսի հնարավորություն սովետների դեմ պայքարը օրակարգային դարձնելու և անդրկովկասյան հանրապետություններին դրանով որպես պատվար դարձնելով ընդդեմ Ռուսաստանի, թեկուզև դրանց հնարավոր զոհաբերման գնով:

**ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКАЯ СТРАТЕГИЯ РА В ЗАКАВКАЗЕ В КОНТЕКСТЕ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ МИССИИ ВЕЛИКОБРИТАНИИ В
1920 ГОДУ
(Резюме)**

***Ключевые слова:** Республика Армения, Великобритания, Кл. Стокс, турецкое нападение, Антанта, союзники, турецко-армянская война, Александропольский договор.*

В контексте внешнеполитической стратегии РА и ввиду полного раскрытия деятельности союзных военно-политических представителей в Армении и в Закавказье, важное значение имеет раскрытие деятельности британского верховного комиссара полковника Клода Бейфилда Стокса, который после принятия решения о выводе английских войск из Закавказского края в 1919 г. стал представителем союзного верховного комиссариата в Баку. Кл. Стокс родился в Индии, в качестве штатного шпиона служил в разных странах, в 1907-1911 годах он был британским военным атташе в Тегеране, а во время Первой мировой войны служил в разведывательном отделе Генерального штаба британской индийской армии. Стокс, как и многие британские офицеры «Индийской Службы», хорошо знал Россию и его намерения на Ближнем Востоке и имел очень хорошее расположение к азербайджанцам, был стойким сторонником независимости Азербайджана и Грузии. По его приказу первый британский военный отряд 4 августа 1918 г. прибыл в Баку, а после эвакуации Стокс в 1919 году осенью остался в Баку в качестве неофициального политического наблюдателя, перед тем, как присоединился к миссии Ол. Уордропа, сравнившимся верным другом Азербайджана и антибольшевиком, благодаря которому Азербайджан приобрел верного союзника. По словам Дж. Гасанлы, Стокс был ключевым звеном британской миссии в обеспечении контактов между «азербайджанским правительством» и представителем его интересов, имевшую важную роль в обсуждении ноты Чичерина с министром иностранных дел Азербайджана Хан-Хойским, установлении контактов с Лондоном и так далее.

В то же время сдержанная поддержка и словесное поощрение союзников по Антанте закончилось для Армении падением Карса и Александрополя, и если до этого верховный комиссар Великобритании полковник Стокс

убеждал правительство Армении активно поддерживать Армению и даже в связи с этим в Тифлисе с недоразумением отозвался о пассивности и непонятливой позиции Союзников, то уже после сокрушительного поражения Республики Армения, Стокс трансформировался. Он заново тал твердит, что Великобритания для снятия с себя ответственности за греков, должна восстанавливать свои утраченные позиции в мусульманском мире и упорядочить отношения с М. Кемалем. И вот британский комиссар на Кавказе Стокс считал лучшим выходом для армян заключения мир с турками - отступить, вернее, отказаться от своих грандиозных планов по созданию Великой Армении, чем потерять свою независимость в пользу большевиков или попасть под их власть. Таким образом, Стокс проектировал для Армении путь в Александрополь. Стокс считал, что турецкое вторжение в Армению коренным образом изменило всю политическую ситуацию в регионе. Использование региональных различий стало важным аргументом для Стокса.

Стокс и британское военно-политическое представительство в Закавказье также пытались направлять вопрос об армяно-грузинском оборонительном союзе, использовать его как возможность поставить на повестку дня борьбу против Советов, превратив тем самым закавказские республики в оплот против России, хотя и ценой их возможного жертвоприношения.

VIRABYAN VANIK

ASPU,

Doctor of History, professor, vanik.virabyan@mail.ru

THE FOREIGN POLITICAL STRATEGY OF RA IN THE TRANSCAUCASUS IN THE CONTEXT OF THE ACTIVITIES OF THE GREAT BRITAIN'S POLITICAL MISSION IN 1920

(Summary)

Key words: *Republic of Armenia, Great Britain, Cl. Stokes, Turkish attack, Entente, Allies, Turkish-Armenian war, Treaty of Alexandropol.*

In the context foreign political strategy of RA, given the entire disclosure of the activities of the Allied military-political representatives in Armenia and Transcaucasia, it is possible to cover the activities of the British High Commissioner Colonel Claude Bayfield Stokes. After deciding at the beginning on the withdrawal of British troops from the Transcaucasian region in 1919, he became the representative of the Allied High Commissariat in Baku. Cl. Stokes was born in

India as a staff spy in different countries; from 1907-1911; he was a British military attaché in Tehran. During the First World War, he served in the intelligence department of the General Staff of the British Indian Army. Like many British officers in the "Indian Service," Stokes knew Russia well, his intentions in the Middle East, and his attitude toward Azeris, a staunch supporter of Azerbaijan's and Georgia's independence. By his order, the first British detachment, on August 4, 1918, arrived in Baku; after demobilization, Stokes 1919 remained in Baku in the fall as an unofficial political observer before his Joining OI. Wardrop's mission was to become a loyal friend of Azerbaijan and the anti-Bolsheviks, through whom Azerbaijan gained a reliable ally. According to Dj. Hasanli, Stokes was a crucial link in the British mission in securing contacts between the «Azerbaijani government» and representing its interests, discussing Chicherin's note with Azerbaijani Foreign Minister Khan-Khoyski, establishing connections with London, and so on.

Encouraging the restrained support and words of the Entente allies ended for Armenia with the fall of Kars and Alexandropol; until then, the British High Commissioner Colonel Stokes had persuaded the government to support Armenia actively, and even in this connection in Tiflis on the misunderstanding, after the crushing defeat of the Republic of Armenia, Stokes was transformed. He once again asserts that Great Britain, with all its responsibility for sin is obligatory to establish its own positions in the Muslim world and to uphold relations with M. Kemal. Therefore, the British Commissar in the Caucasus, Stokes, considered the best way out for the Armenians to make peace with the Turks – to back down, or rather to abandon their enormous plans to create a Greater Armenia, rather than lose their independence to the Bolsheviks or come under their rule. Thus, Stokes was on his way to Armenia for Alexandropol. Stokes believed that the Turkish invasion of Armenia had radically changed the completely political situation in the region. Drawing on regional differences became essential for Stokes.

Stokes and British military-political representation in Transcaucasian also tried to direct the issue of the Armenian-Georgian defense alliance, to use it as an opportunity to put the struggle against the Soviets on the agenda, thereby turning the Transcaucasian republics into a bulwark against Russia, albeit at the cost of their possible sacrifice.

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ – СОКРАЩЕНИЯ - ABBRIVATION

1. **ԵՊՀ** – Երևանի պետական համալսարան
2. **ԷՊՀԱԹ** – «Էրեբունի» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարան
3. **ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ** – Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների ազգային ակադեմիայի Արվեստի ինստիտուտ
4. **ՀԱԱՊՊԹ** – Սարդարապատի հերոսամարտի հուշահամալիր, Հայոց ազգագրության և ազատագրական պայքարի պատմության ազգային թանգարան
5. **ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ** – Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների ազգային ակադեմիայի Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
6. **ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ** – Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների ազգային ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտ
7. **ՀՊԹ** – Հայաստանի պատմության թանգարան
8. **ՀՊՄՀ** – Խաչատուր Աբովյանի անվ. Հայկական պետական մանկավարժական համալսարան
9. **ՀՑԹԻ** – Հայոց Ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ
10. **ՃՀՀԱՀ** – Ճարտարապետության և շինարարության Հայաստանի ազգային համալսարան
11. **ՄԱԵՊՀ** – Ռուդիկ Հարոյանի անվ. «Մասունք» ավանդական երգի-պարի համույթ
12. **ՄԱՍԵՄ** – Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի «Վաչե և Թամար Մանուկյան» Մատենադարան
13. **ՄՀ ԿՀԶՀԻ** – Մյուլնստերի համալսարանի կլասիկ հնագիտության և քրիստոնյա հնագիտության ինստուտ (Գերմանիա)
14. **ՆՄՀ** – Նանկինի մանկավարժական համալսարան (Չինաստան)
15. **ՊՄԱԹՊՄՊԾ** – Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն
16. **ՊՄԺԳՀԿ** – Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոն
17. **ՎՀՀՖ** – Վարշավայի համալսարանի հնագիտության Ֆակուլտետ (Լեհաստան)
18. **ՔՀ** – Քեմբրիջի համալսարան
19. **АГПУ** – Армянский Государственный педагогический университет им. Хачатуря Абовяна.
20. **АТПТМ** – Ансамбль традиционной песни и танца “Масунк” имени Рудика Арояна
21. **ЕГУ** – Ереванский государственный университет
22. **ИАМЗЭ** – Историко-археологический музей-заповедник “Эребуни”
23. **ИАЭ НАН РА** – Институт Археологии и этнографии Национальной

Академии Наук Республики Армения

24. **ИИск. НАН РА** – Институт Искусств Национальной Академии Наук Республики Армения

25. **ИИст. НАН РА** – Институт Истории Национальной Академии Наук Республики Армения

26. **ФАВУ** – Факультет археологии Варшавского университета (Польша)

27. **КУ** – Кембриджский университет

28. **ИКАХА МУ** – Институт классической археологии и христианской археологии Мюнстерского университета (Германия)

29. **МИА** – Музей истории Армении

30. **МИГА** – Музей-институт геноцида армян

31. **МПСЭ** – Матенадаран (Хранилище древних рукописей) «Ваче и Тамар Манукян» Первопрестольного Св. Эчмиадзина

32. **НМЭА** – Мемориальный комплекс Сардарапатской битвы, Национальный музей этнографии армян и истории освободительной борьбы

33. **НИЦИКН** – Научно-исследовательский центр историко-культурного наследия

34. **НПУ** – Нанькинский педагогический университет

35. **НУАСА** – Национальный университет архитектуры и строительства Армении

36. **СОИСИКМЗ** – Служба по охране исторической среды и историко-культурных музеев-заповедников

37. **AGMI** – Armenian Genocide Museum and Institute

38. **ASPU** – Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan

39. **FAWU** – Faculty of Archaeology of Warsaw University (Poland)

40. **HAMRE** – Historical and Archaeological Museum-Reserve “Erebuni”

41. **HMA** – History Museum of Armenia

42. **IA NAS RA** – Institute of Art National Academy of Sciences of Republic of Armenia

43. **IAE NAS RA** – Institute of Archaeology and Ethnography National Academy of Sciences of Republic of Armenia

44. **IH NAS RA** – Institute of History National Academy of Sciences of Republic of Armenia

45. **IKACA UM** – Institut für Klassische Archäologie und Christliche Archäologie -Universität Münster (Germany)

46. **MMSHE** – “Vatche and Tamar Manoukian” Matenadaran (Repository of ancient manuscripts) of Mother See of Holy Ejmiadzin

47. **NMAE** – Memorial Complex of Sardarapat battle: National museum of Armenian Ethnography and History of Liberal Struggle

48. **NNU** – Nanjing Normal University (China)

- 49. **NUACA** – National University of Architecture and Construction of Armenia
- 50. **RCHCH** – “Research Center of Historical and Cultural Heritage” NSCO of the Ministry of ESCS of Republic of Armenia
- 51. **SPHECMR** – “Service for the Protection of Historical Environment and Cultural Museum-Reservations” NSCO of the Ministry of ESCS of Republic of Armenia
- 52. **TSDEM** – Traditional Song and Dance Ensemble “Masunq” after Rudik Haroyan
- 53. **UC** – University of Cambridge (Great Britain)
- 54. **YSU** – Yerevan State University

ISBN 978-9939-867-55-7

9 789939 867557